

Marguerite Vourcenar - HADRIJANOVI MEMOARI
(345 stranica)

ANIMULA VAGULA BLANDULA

Dragi moj Marko,

Jutros sam sišao do svoga lijeènika Hermogena koji se netom bio vratio u Vilu nakon prilièno dugog putovanja po Aziji. Morao me pregledati natašte, pa smo se dogovorili da æemo se vidjeti u prvim jutarnjim satima. Pošto sam svukao ogrtaè i tuniku, legao sam na krevet. Poštedjet æu te pojedinosti koje bi ti bile neugodne koliko i meni, pa i opisa tijela èovjeka u podmaklim godinama koji æe uskoro umrijeti od vodene bolesti. Reæi æu samo toliko da sam kašljao, disao i susprezao dah prema uputama Hermogena, i nehotice zabrinutog zbog brzog napredovanja bolesti i spremnog da krivnju za to svali na mladog Jolu koji me lijeèio za njegova izbivanja. Teško je ostati car pred lijeènikom, a teško je i zadržati osobine èovjeka. Profesionalno oko vidjelo je u meni samo masu sokova, žalosnu mješavinu limfe i krvi. Jutros mi je prvi put palo na pamet da je moje tijelo, taj moj vjerni drug, pouzdani prijatelj koga bolje poznajem nego svoju dušu, tek podmuklo èudovište koje æe na kraju proždrijeti svoga gospodara. Ali dosta... Ja volim svoje tijelo dobro me služilo i, bilo kako mu drago, neæu roptati zbog skrbi koju sad iziskuje. Ali ne raèunam više, kao što se Hermogen još pretvara da raèuna, l na èudesno djelovanje bilja i toèno doziranje mineralnih soli po koje je išao na Orijent. Taj inaèe tako profinjeni èovjek obasuo me mutnim utješnim rijeèima, toliko otrcanim da nikog ne bi mogle obmanuti on zna koliko je meni mrska ta vrsta obmane, ali nije badava prakticirao medicinu više od trideset godina. Opraštani tom dobrom sluzi što pokušava sakriti preda mnom moju smrt. Hermogen je znanstvenik, èak je i mudar, a poštenje mu je kudikamo veæe od poštenja obiènog dvorskog lijeènika. Suðeno mi je da budem najnjegovaniji bolesnik. Ali nitko ne može prijæi preko određenih granica nateèene me noge ne drže više za dugih rimskih ceremonija gušim se i šezdeset mi je godina.

Nemoj me krivo shvatiti nisam ja još toliko slab da pokleknem pred tlapnjama straha, gotovo isto toliko besmislenim koliko su besmislene i tlapnje nade, a svakako mnogo muènije od njih. Ako veæ treba da se zavaravam, radije æu se zavaravati u samopouzdanju ništa više neæu izgubiti a manje æu patiti. Taj toliko bliski kraj nije još neposredno preda mnom još svake veèeriliježem s nadom da æu živ doèekati jutro.

Unutar strogo zadanih granica

o kojima sam maloprije govorio, mogu još braniti svoj položaj stopu po stopu, pa èak i ponovo osvojiti koji palac izgubljena tla. Ipak sam zašao u godine kad je život svakog èovjeka prihvaæeni poraz. Kazati da su mi dani odbrojani ne znaèi ništa to vrijedi za sve nas. Ali neizvjesnost glade mjesta, vremena

l naèina, zbog koje ne vidimo jasno cilj prema kojem neprestano idemo, smanjuje se za mene kako moja smrtonosna bolest napreduje. Svatko može umrijeti svakog èasa, ali bolesnik zna da ga za deset godina više neæe biti. Moj raspon dvojbe ne mjeri se više godinama nego mjesecima. Sve su manji izgledi da æu umrijeti od uboda nožem u srce ili od pada s konja kuga mi se èini nevjerojatna, a guba i rak izgledaju posve nemoguæi. Ne prijeti mi više opasnost da æu pasti negdje na granici pogoðen kaledonskom sjekirom ili prostrijeljen partskom strelicom oluje nisu

iskoristile ponuđene prigode, a èini se da je i vraè koji mi je prorekao da se neæu utopiti imao pravo. Umrijet æu u Tiburu, u Rimu ili eventualno u Napulju, a taj æe posao obaviti napadaj gušenja. Hoæe li mi doæi glave deseti napadaj ili stoti? Samo se o tome radi. Kao što putnik koji plovi između otoka Arhipelaga vidi kako se pred veèer diže sjajna izmaglica pa malopomalo razaznaje obrise obala, tako i ja pomalo nazirem konture svoje smrti.

Neki dijelovi moga života veæ poèinju nalikovati na ispražnjene dvorane pregoleme palaæe u kojoj osiromašeni vlasnik stanuje samo u nekim odajama. Ne idem više u lov kad bih ih samo ja mogao uznemirivati na paši ili u igri, srne u etrušèanskim brdima mogle bi biti bezbrižne. Oduvijek sam sa šumskom Dijanom održavao nestalne i strastvene odnose kao èovjek s onim što voli u prvoj mladosti lov na vepra pružio mi je prve mogućnosti da zapovijedam i doživim opasnost mahnito sam se odao tom užitku, pa me Trajan karao zbog pretjerivanja. Dokrajèivanje divljaèi na jednom proplanku u Španjolskoj bijaše moj prvi susret sa smræu, hrabrošæu, sažaljenjem prema živim biæima i tragiènom užívanju u njihovim mukama. U zrelih godinama, u lovu sam se odmarao od mnogih potajnih borbi sa suparnicima koji su bili odviše lukavi ili odviše glupi, odviše slabi ili odviše jaki za mene. Ta poštena borba ljudske inteligencije s oštroomnošæu zvijeri èinila mi se neobièno èista prema ljudskim zamkama. Kao caru su mi lovovi u Toskani pomagali da prolccijenim hrabrost ili snalažljivost visokih dužnosnika u lovu sam odabrao ili odbacio mnoge državlike. Poslije, u Bitiniji i Kapadokiji, velike hajke poslužile su mi kao povod slavlju, jesenskom trijumfu u azijskim šumama. Ali moj drug u posljednjim mojim lovovima umro je mlad, a nakon toga je znatno splasnula moja sklonost tim žestokim użicima. Međutim, èak i ovdje, u Tiburu, na nenadanu jelensku riku u šikari zatreperi u meni nagon stariji od svih ostalih, zbog kojeg se osjeæam isto toliko gepard koliko i car. Tko zna? Možda sam baš zato toliko štedio krv ljudi što sam prolio toliko krvi zvijeri, koje sam gdjekad više volio od ljudi. Kako bilo da bilo, zvijeri su mi èešæe u mislima i jedva se suzdržavam da se ne upustim u koju od onih beskrajnih lovaèkih prièa koje bi stavile na kušnju strpljenje mojih gostiju za veèerom. Dakako da je onaj dan kad sam bio adoptiran imao svojih èari, ali ima ih i onaj kad smo ubili lavove u Mauretaniji. Još je veæa žrtva odricanje od konja zvijer je samo protivnik, a konj mi je bio prijatelj. Da sam mogao birati, izabrao bih da budem kentaur. Između Boristena i mene odnosi su bili matematièki èisti on je mene slušao kao svoj mozak, a ne kao svoga gospodara. Je li me ikad ijedan èovjek tako slušao? Takva posvemašnja vlast nosi u sebi, kao i svaka druga, za èovjeka koji je ima, rizik da pogriješi, ali užívanje da pokušam nemoguæe pri preskakanju prepona bijaše preveliko da bih požalio zbog išèašenog ramena ili slomljenog rebra. Mene moj konj nije poznavao po tisuæu približnih pojmova zvanja, funkcije i imena koji kompliciraju prijateljstvo među ljudima, nego samo po mojoj toènoj tjelesnoj težini. On je bio polovica u mom zaletu toèno je znao, možda èak i bolje od mene, na kojoj mi se toèci razilazi volja sa snagom. Ali nasljednika Boristenova

ne optereæujem više teretom bolesnika omlohavljenih mišića, preslabog da se sam vine na njega. Moj poboènik Celer vježba ga sad na cesti za Prenestu sva moja prethodna iskustva u brzini omoguæuju mi da podijelim užívanje konjanika i konja, da procijenim osjeæaje èovjeka koji juri na konju u punom trku po sunèanu i vjetrovitu danu. Kad Celer skoèi s konja, i ja stupim u doticaj sa tлом. Isto vrijedi i za plivanje odrekao sam ga

se, ali još uživam zajedno s plivačem koga miluje voda. Trčati čak i najkraću stazu danas mi je isto tako nemoguće kao i kakvom teškom kipu, Cezaru od kamena, ali se često sjećam kako sam u djetinjstvu trčao po sprženim brežuljcima u Španjolskoj, kako sam se natjecao sa samim sobom u trčanju dok se ne zadišem, siguran da će mi zdravo srce i nenačeta pluća sami povratiti ravnotežu i za najslabijeg atletičara koji vježba za nastup imam razumijevanja kakvo ne bih imao samo po svojoj inteligenciji. Tako iz svake vještine kojom sam se nekad bavio crpem poznavanje koje mi djelomice nadoknađuje izgubljene užitke. Mislilo sam, a mislim i danas kad sam dobro raspoložen, da bi se tako moglo sudjelovati u svačijem životu i da bi takvo suosjećanje moglo biti jedna od najneopozivijih vrsta besmrtnosti. Bilo je trenutaka kad je to razumijevanje nastojalo premašiti ljudsko iskustvo ne bi li prešlo s plivača na valove. Ali kako na tom području nema ničeg pouzdanog po čemu bih se ravnao, tu sam već na granici preobrazbe i sna.

Prejedanje je rimski porok, ali ja sam oduvijek uživao u umjerenosti. Hermogen nije morao ništa mijenjati u mojoj ishrani, izuzev možda ono nestrpljenje s kojim bih smazao bilo gdje i bilo kad prvo jelo nadohvat ruke, kao da želim odjednom utoliti glad. A razumije se samo po sebi da bogatu

13. stoljeću, koji zna samo za dragovoljno gladovanje ili je samo povremeno osjetio glad, kao jednu od manje ili više uzbudljivih nezgoda u ratu ili na putovanju, ne dolikuje hvaliti se da se ne prežderava. Najesti se dosita na određene blag dane oduvijek bijaše prirodna težnja, radost i dika sirotinje. Volio sam miris pečenja i bučno struganje po kotlovima na vojnim gozbama, i volio sam što su gozbe u logoru ili ono što je u logoru bila gozba bile uvijek ono što treba da budu, vesela i prostačka protuteža svakodnevnim lišavanjima prilično sam dobro podnosio mirise prženja na javnim trgovima u doba saturnalija. Ali gozbe u Rimu izazivale su u meni takvo gađenje i dosadu da sam i onda kad sam mislio da ću poginuti u nekom izviđanju ili vojnom pohodu sam sebe tješio mislju da bar više neću morati na večere. Nemoj me vrijeđati ni samom pomišlju da sam vulgarni asketa sigurno je da obred koji obavljamo dva do tri puta na dan zaslužuje svu našu pažnju. Jestu voće znači unositi u sebe jedno lijepo, strano živo biće koje je othranila i uzgojila zemlja kao i nas to znači prinošenje žrtve kojom se prehranjujemo na tuđi račun. Nikad nisam zagrizao u komadinu vojničkog kruha a da se nisam zadivio kako će se ta teška i gruba smjesa pretvoriti u krv, u toplinu, možda i u hrabrost. Ali, zašto moj duh, čak i u svojim najboljim danima, ima tek djelić te moći upijanja kakvu ima tijelo? Upravo mi se u Rimu, za dugih službenih ručkova i večera, događalo da razmišljam o relativno nedavnom porijeklu našeg luksuza, o narodu štedljivih ratara i skromnih vojnika koji su se hranili ješnjakom i ječmom i koji su se iznenada, zahvaljujući našim osvajanjima, domogli biranih azijskih jela pa halapljivo jedu, poput pravih izgladnjelih seljaka, tu rafiniranu hranu. Naši se Rimljani guše u

pečenim povrćem, dave se umacima i truju se začimima. Apicije se diče nizom posluženja, čitavom serijom jela, kiselih ili slatkih, teških ili laganih, koji tvore njegove složene gozbe još hajde de da je svako od tih jela posluženo za se, pojedeno natašte i i znalački kušano netaknutim nepcem. Ali onako iznesena zbrdazdola, usred svakodnevnog i običnog obilja, ona u ustima i želucu čovjeka koji jede stvaraju odvratnu mješavinu gdje mirisi, okusi i sastojci gube svoju pravu vrijednost i svoje jedinstvene osobine. Onaj jadni Lucije uživao je nekoć da mi

priređuje rijetka jela njegove paštete od fazana, sa znalački odmjerenom šunkom i začinima, svjedočili su o umjetnosti isto tako preciznoj kao što je umjetnost glazbenika ili slikara a ja sam ipak žalio za čistim mesom te lijepe ptice. Grčka se u to bolje razumije njezino smolasto vino, njezin kruh prošaran sezamom, ribe pržene na gradele kraj mora, nejednako pocrnjele na vatri i začinjene ovdjeondje hrskavim zrcem pijeska, utaživali su samo glad ne obavijajući nizom složenih priprema taj najobičniji užitak. U nekim krèmetinama na Eginu ili u Faleru okusio sam tako svježju hranu da je ostala božanski čista, usprkos prljavim rukama krèmarskog sluga, količinski tako skromna a opet posve dostatna te se činilo da sadrži u najsažetijem obliku samu srž besmrtnosti. I meso pečeno uvečer poslije lova imalo je isto tako tu gotovo otajstvenu kakvoću i vraćalo nas još dalje, u divlje porijeklo ljudskih rasa. Vino nas upućuje u vulkanske tajne zemlje, u skrivena mineralna bogatstva pehar vina sa Sama o podne, na pripeci, ili naprotiv u zimsku večer kad od umora osjećamo kako se odmah toplo pretače u ošitnu šupljinu, njegovo pouzdano i žarko razlijevanje po našim arterijama, upravo je sveto osjećanje, ponekad i prejako za ljudsku glavu taj tako čisti doživljaj 15ne nalazim više u vinu podijeljenom po godištima u rimskim podrumima, gdje me razdražuje pedanterija vinskih stručenjaka. A s vodom koju još pobožnije pijemo iz šake ili na samom izvoru ulazi u nas najskrovitija sol zemaljska i kiša nebeska. Pa i sama je voda poslastica u kojoj bolesnik kao što sam ja sada smije samo umjereno uživati. Nije važno. Čak i u agoniji, pomiješanu s gorčinom posljednjih ljekarija, nastojat ću oćutjeti na usnama njezinu svježinu bez okusa.

Neko vrijeme u filozofskim školama, u kojima je red da se jednom zasvagda iskuša svaki način ponašanja, nisam uopće jeo meso poslije sam, u Aziji, vidio hinduske gimnozofiste kako okreću glavu od vruće janjetine i od gazelinah butova koje su nam služili pod Odrojevih šatorima. Ali to isposništvo, koje ima svojih čari za tvoje mladenačko trapljenje, iziskuje znatno više truda nego i sama popašnost ono nas odviše izdvaja od običnih ljudi, na funkciji koja je gotovo uvijek javna i na kojoj najčešće glavnu riječ vode formalnost ili prijateljstvo. Ja bih radije cijeli život jeo šopane guske i biserke nego da me moji gosti na svakom objedu optužuju za nametljivi asketizam. Bivalo mi je već teško i to da, uz pomoć suhog voća ili čaše vina iz koje pomalo pijuckam, zavaravam svoje goste da su remekdjela mojih kuhara spravljena više za njih nego za mene, ili da se moje zanimanje za ta jela iscrpljuje prije nego njihovo. Vladar tu uživa manje slobode nego filozof on ne može sebi dopustiti da se u previše stvari razlikuje od drugih, a bogovi znaju da se ja već ionako previše razlikujem od drugih, iako sam sebi laskam da se mnoge od tih razlika ne primjećuju. A što se tiče vjerskih skrupula onoga gimnozofista i njegova gađenja nad krvavim mesom, to bi me bilo više pogodilo da mi nije palo

lo na um da se upitam po čemu se patnja trave koju kose razlikuje od patnje janjeta koje kolju, i ne potječe li naše zgražanje nad zaklanim životinjama ponajviše od činjenice da naši osjećaji pripadaju istoj kategoriji kao i njihovi. Ali, u nekim životnim trenucima, recimo u vrijeme obrednog posta, ili u doba vjerskih inicijacija, upoznao sam prednosti za duh, ali i opasnosti, različitih oblika suzdržavanja, pa čak i dragovoljnog izglednjivanja, stanja bliskih vrtoglavici kad tijelo, djelomice olakšano, stupa u svijet za koji nije stvoreno i koji navješćuje ledenu lakoću smrti. U drugim nekim trenucima takvi su mi doživljaji omogućili da se poigram mišlju o postupnom, polaganom

samoubojstvu, o smrti izgladnjivanjem, kao što su umrli neki filozofi, o svojevrsnom obrnutom razvratu u kojem se ide do iznemoglosti ljudske supstancije. Ali nikad me nije privlačilo posvemašnje usvajanje jednog sustava, i nikad nisam želio da mi neke skrupule oduzmu pravo da se prejedem kobasica ako mi je slučajno bilo do toga, ili ako mi je samo to jelo bilo pri ruci.

Cinici i moralisti se slažu da ljubavni užici pripadaju takozvanim prostačkim užicima, negdje između pila i jela te, uostalom, tvrde da oni nisu toliko nužni koliko ovi potonji zato što se bez njih navodno može. Od moralista se ničemu ne ćudim, ali se ćudim kako se cinici tu varaju. Recimo da se i jedni i drugi boje svojih demona, bilo da im se opiru bilo da im se odaju, pa nastoje obezvrijediti taj užitak ne bi li ga lišili njegove gotovo strašne moći kojoj ne mogu odoljeti, i njegove ćudne tajne koju ne mogu odgonetnuti. Ja ću povjerovati u to svrstavanje ljubavi među posve tjelesne užitke ako uopće ima takvih užitaka tek onda kad budem vidio kako sladokusac uzdiše od zanosa pred svojim

17najdražim jelom kao ljubavnik na mladom ramenu. Od svih naših igara, to je jedina igra koja nam može potresti dušu, i jedina u kojoj se igrać mora odati zanosu tijela. Pijanica se ne mora odreći svoga razuma, aliljubavnik koji saćuva razum ne sluša do kraja svoga boga. U svemu drugom osim u ljubavi, suzdržavanje i pretjerivanje tiću se samo jednog ćovjeka osim u slučaju Diogena, u koga su oćita ogranićenja i vrijednosti razumnog osobnog rješjenja, svaki korak u smjeru osjetilnosti vodi nas do nazoćenosti onoga drugoga, ukljućuje nas u zahtjeve i ovisnosti našeg izbora. Ne znam ni za jedan drugi primjer u kojem se ćovjek odlućuje za nešto iz jednostavnijeg ili neizbježnijeg razloga, u kojem se izabrani objekt toćenije mjeri težinom pukog užitka, u kojem ljubitelj istine ima više izgleda da procijeni golo stvorenje. Svaki put, od svlaćenja koje je jednako svlaćenju smrti, od poniznosti koja nadmašuje poniznost u porazu ili molitvi, divim se uvijek iznova kako se mijenja zamršena mreža odbijanja, odgovornosti, prinosa, jadnih priznanja, prozirnih laži i strastvenih kompromisa između užitaka mojih i onoga drugoga, toliko neraskidivih spona koje se ipak tako lako razvezuju. Ta tajanstvena igra u kojoj se ide od ljubavi tijela do ljubavi osobe, ćinila mi se dovoljno lijepom da joj posvetim dio svoga života. Rijeći varaju jer rijeć užitak obuhvaća proturjećne realitete, sadrži u isti mah pojmove topline, blagosti, prisnosti tjelesa, i pojmove nasilja, patnje i krika. Ona kratka i opscena rećenica Posidonijeva o trljanju dvaju djelića puti, koju sam vidio da si prepisao marno poput dobra ućenika u svoju školsku bilježnicu, ne opisuje fenomen ljubavi ništa bolje nego što dodir žice prstom ne doćarava ćudesnost glazbe. Ona ne vrijeća toliko putenu nasladu koliko samu

put, taj instrument sazdan od mišića, krvi i kože, taj crveni oblak u kojem je duša munja.

I priznajem da je razum zbunjen pred samim ćudom ljubavi, te ćudne opsjednutosti u kojoj ta ista put za koju tako malo marimo kad je naše vlastito tijelo, brinuć se samo toliko da je operemo, nahranimo i da joj, ako je moguće, prištedimo bol može izazvati u nama takvu strast za milovanjem samo zato što je oživljava jedna druga, drukćija individualnost, i zato što ima neke crte ljepote, u ćemu se, uostalom, ni najbolji suci ne mogu složiti. Tu ljudska logika podbacuje kao i u otkrivanju Misterija. Pućka tradicija nije tome nasjela jer u ljubavi uvijek vidi neku vrstu inicijacije, jednu od dodirnih toćaka tajne i svetinje. Osjetimo iskustvo može se usporediti s Misterijama i zato što

prvi doticaj ostavlja u neupuænenoga dojam manjeviše strašnog obreda sablažnjivo dalekog poznatom djelovanju spavanja, pijenja i jedenja, predmeta šale, stida ili užasa. Baš kao i ples menada ili mahnitiranje koribanata, ljubav nas odvodi u jedan drukèiji svijet u koji inaèe nemamo pristupa i u kojem se ne snalazimo èim se žar ugasi i užitak raspline. Prikovan za voljeno tijelo kao raspeti za svoj križ, saznao sam o životu neke tajne koje mi veæ blijeđe u sjeæanju, po onom istom zakonu po kojem se bolesnik, kad ozdravi, ne snalazi više u tajanstvenim istinama svoje bolesti, i po kojem osloboðeni zatvorenik zaboravlja na muèenje a otriježnjeni pobjednik na svoju slavu.

Ponekad sam sanjao o tome da razradim sustav poznavanja ljudi na temelju erotike, teoriju kontakta u kojoj bi misterij i dostojanstvo onog drugog bili upravo u tome da nam omoguæuju perspektivu koju nam drugi svijet ne može pružiti. U toj bi filozofiji putena naslada bila kompletniji ali i posebiji oblik

191

pristupa drugom, još jedna tehnika koja bi nam stajala na raspolaganju da upoznamo ono što nismo mi. Èak i u ponajmanje osjetilnim susretima upravo se u doticajima osjeæaji zaèinju ili završavaju pomalo odbojna ruka starice koja mi pruža molbu, vlažno èelo mog oca u agoniji, oprana ranjenikova rana. Posve intelektualni ili mentalni odnosi uspostavljaju se tim sustavom govora tijela iznenadni sjaj u pogledu tribuna kome objašnjavam manevar uoèi bitke, bezlièan pozdrav podreðenoga koji se pri našem prolasku ukoèio u stavu poslušnosti, prijateljski pogled roba kad sam mu zahvalio što me je poslužio, ili zahvalna grimasa starog prijatelja kojem sam poklonio grèku kameju. Takvi i najmanji, usputni i površni doticaji s veæinom stvorenja dostaju našoj želji, ili je èak i nadilaze. Ako se jaèaju i umnožavaju oko jednog jedinog stvora dok ga posve ne obaviju, ako je svaki djelia neèijeg tijela nabijen za nas isto toliko potresnim znaèenjem koliko i crte neèijeg lica, ako nas jedno jedino biæe, umjesto da u nama izazove, u najboljem sluèaju, razdraženost, zadovoljstvo ili dosadu, progoni kao glazba i muèi kao kakav problem, ako s periferije našeg svijeta dopre do njegovog središta i postane nam potrebniji nego što smo sami sebi, onda se dogodi to silno èudo u kojem prije vidim najezdu duha na put nego obiènu igru puti. Ovakvi pogledi na ljubav mogli bi èovjeka navesti na karijeru zavodnika. Nisam napravio tu karijeru zato što sam uradio nešto drugo, možda i nešto bolje. Ako èovjek nije genijalan, takva karijera iziskuje velik trud, pa i lukavštine, za koje nisam imao mnogo smisla. Sve to, postavljanje uvijek istih zamki, rutina svedena na vjeèito približavanje a ogranièeno samim osvajanjem, uskoro mi je dodijalo. Tehnika velikog osvajaèa iziskuje pri prelaženju s

jednog objekta na drugi lakoæu i ravnodušnost koje nikad nisam osjeæao prema njima kako bilo da bilo, više je njih mene ostavilo nego ja njih nikad nisam mogao shvatiti kako se èovjek može nekog zasititi. Zelja da se uvijek toèno prebroje bogatstva koja nam donosi svaka nova ljubav, da je gledamo kako se mijenja, pa možda i kako stari, nikako se ne slaže s brojnim osvajanjima. Nekad sam mislio kako æe mi stanoviti osjeæaj za ljepotu zamijeniti krepot i uèiniti me imunim od pretjerano prostaèkog snubljenja. Ali prevario sam se. Ljubitelj ljepote na kraju nalazi ljepotu posvuda, pronalazi zlatnu žilu i u najprostijoj rudi držeæi u rukama ta fragmentarna remekdjela okaljane ili slomljena, osjeæa zadovoljstvo skupljaèa koji jedini traga za posudama koje drugi smatraju bezvrijednima. Ozbiljnija je zapreka za èovjeka od ukusa istaknut položaj

u društvu, sa svim opasnostima dodvoravanja i laži koje donosi sa sobom gotovo apsolutna vlast. Pomisao da se jedan stvor, ma koliko bio sitan, pretvara preda mnom izaziva u meni žaljenje, prezir ili mržnju. Patio sam od tih neizgodnih strana svoje sudbine kao što siromah pati od siromaštva. Još samo jedan korak dalje pa bih prihvatio fikciju da osvajam, iako znam da sam gospodar. Ali tu već može početi i gađenje, ili možda zaglupljivanje.

Možda bi čovjek na kraju tim otrcanim lukavštinama zavođenja pretpostavio jednostavne istine razvrata kad i tu ne bi prevladavala laž. Ja sam u naèelu spreman priznati da je prostitucija vještina kao što su i masaža ili èešljanje, samo što se ne osjećam baš ugodno ni kod masera ni kod brijaća. Ništa nije sirovije od naših ortaka. Pogled ispod oka krèmara koji za mene čuva najbolje vino, pa stoga lišava tog vina nekog drugog, dostajao je već u mojim mladim danima da mi se zgade zabave u 21Rimu. Ne volim kad netko misli da može pogoditi moju želju, predvidjeti je, pa da se onda mehanički prilagođuje onome što on misli da sam ja odabrao. Zbog tog blesavog i izopaćenog odraza mene samog što mi ga u tim trenucima nudi nečiji ljudski mozak, radije bih prihvatio žalosne posljedice asketizma. Ako legenda ne preuveličava Neronove ispade i Tiberijeva struèna istraživanja, zacijelo su ta dva velika uživaoca imala prilièno otupjela osjetila kad su se trudili da od toga naprave tako kompliciran mehanizam, i mora da su neobièno prezirali ljude što pristaju da im se oni tako izruguju ili da ih tako iskorištavaju. Pa ipak, to što sam se gotovo potpuno odrekao tih odviše makinalnih vrsta uživanja, ili se bar nisam dovoljno pozabavio njima, imam više zahvaliti sreći nego kreposti, nesposobnoj da se neèemu odupre. Mogao bih još starenjem zapasti u takvo što, kao i u svaku vrstu smušenosti ili zamorenosti. Bolest i relativno skoro smrt spasit æe me od jednoliènog ponavljanja istih pokreta sliènog bubanju lekcije koju znamo već napamet.

Od svih radosti koje me polako napuštaju, san je jedna od najdragocjenijih ali i najobiènijih. Èovjek koji loše i malo spava, naslonjen na mnogobrojne jastuke, ima vremena napretek da razmišlja o toj posebnoj slasti. Slažem se da je najbolji san gotovo obvezatan dodatak ljubavi dubok odmor koji se odražava u dva tijela. Ali ono što mene tu zanima, to je osebujna tajna sna sama za se, neizbježno i riskantno ronjenje gola èovjeka svake večeri, sama i nenaoružana, u ocean u kojem se sve mijenja, boje, gustoća, pa i ritam disanja, i u kojem susrećemo pokojnike. Ono što nas kod sna tješì, to je da izlazimo iz njega, i to izlazimo nepromijenjeni jer nas èudna neka zabrana prijeèi da ponese sa sobom ostatke svojih snova. A tješì nas i to što

nas san lijeèi od umora privremeno, na najradikalniji naèin, tako da prestajemo na neko vrijeme postojati. Tu su, kao i drugdje, užitak i vještina u tome da se svjesno predamo toj blaženoj nesvjesnosti, da prihvatimo biti malko slabiji, teži, lakši i smušeniji nego što jesmo. Poslije æu se još vratiti na taj zaèudni svijet snova. Više volim govoriti o stanovitim iskustvima sa èistim snom, sa èistim buđenjem, koji su na samoj granici smrti i uskrsnuća. Nastojim ponovo uloviti toèan osjećaj onih grozovitih mladenaèkih snova kad èovjek zaspi nad knjigama, odjeven, otrgnut najednom od matematike i prava i prenesen u èvrst i dubok san, toliko ispunjen neiskorištenom energijom da u njemu æutimo tako reći samu srž bića kroz spuštene vjeèe. Prisjećam se nenadanog drijemeža na goloj zemlji, u šumi, nakon zamornih dana provedenih u lovu probudio bi me lavež pasa ili njihove šape na mojim prsima. Tako bi potpuna bila ta pomrèina svijesti da sam se svaki put mogao probuditi

drukèiji, te sam se èudio, a katkad i žalostio, zbog onog strogog pravila po kojem sam se iz velike daljine vratio u uske granice èovjeèanstva u kojima prebivam. Kakve su te osebnosti do kojih najviše držimo kad one tako malo znaèe slobodnom spavaèu, i kad sam na tren uspijevao, prije nego što bih se nerado vratio u Hadrijanovu kožu, gotovo svjesno uživati u tom praznom èovjeku, u toj opstojnosti bez prošlosti?

S druge strane, bolest i starost imaju takoèer svoja èuda i primaju od sna druge oblike blagoslova. Prije otprilike jedne godine, nakon vrlo mukotrpnog dana, u Rimu, doživio sam jedan od onih predaha kad iscrpljene snage stvaraju ista èuda, ili bolje reæi druga èuda, kao i one nekadašnje neiskorištene rezerve. Rijetko odlazim u grad nastojim tada posvršavati što više poslova. Taj mi je dan bio dozlaboga

23pretrpan nakon sjednice u Senatu, sjednica na sudu, pa beskrajna rasprava s jednim kvestorom zatim, vjerska ceremonija koja se ne može skratiti, a za vrijeme koje je padala kiša. Sam sam povezao, zbio sve te razne poslove da bih između njih ostavio što manje vremena nepotrebnom uznemirivanju i laskanju. Povratak na konju bio mi je jedan od posljednjih takvih izleta. Vratio sam se u Vilu zgaèen, bolestan i promrzao kao što biva samo onda kad krv odbija da nam teèe u žilama, kad jednostavno stane u arterijama. Celer i Habrija su me saletjeli, ali brižnost može biti zamorna, èak i kad je iskrena. Èim sam se povukao u svoje odaje, progutao sam nekoliko žlica vruæe kaše koju sam sebi spravljam, ne zbog nepovjerenja, kao što ljudi misle, nego zato što na taj naèin mogu uživati u samoæi. Legao sam èinilo mi se da je san daleko od mene koliko i zdravlje, koliko i mladost, koliko i snaga. Zaspao sam. Pješèana ura pokazala mi je da sam spavao svega sat vremena. Kratak trenutak duboka sna ravan je u mojim godinama snovima koji su nekad trajali za èitava pola obrtaja zvijezda sad mjerim vrijeme mnogo manjim jedinicama. Ali sat je vremena dostajao da se dogodi skromno i neoèekivano èudo toplina mi je krvi zagrijala ruke, srce i pluća ponovo su mi proradili s nekom dobrom voljom, život je opet potekao kao izvor, ne osobito obilat ali pouzdan. San je u tako kratkom roku popravio moje pretjerivanje u vrlinama isto onako nepristrano kao što bi popravio i posljedice poroka. Jer, božanstvu je velikog obnavljaèa stalo do toga da udijeli svoje blagodati spavaèu, ma tko on bio, baš kao što i voda koja ima ljekovitu moæ ne vodi raèuna o tome tko je pije na izvoru.

Ali svi tako malo mislimo o fenomenu koji nam zauzima najmanje treæinu života da nam je potrebna

stanovita skromnost da bismo mogli ocijeniti njegovu vrijednost. Kad spavaju, Gaj Kaligula i Aristid jednako vrijede ja ostavljam tada svoje isprazne i važne privilegije i ne razlikujem se više od crnog èuvara koji spava na mom pragu. Što je drugo naša besanica do bjesomuèna upornost našeg uma da proizvodi misli, nastavke prosudbi, silogizme i svoje vlastite definicije, odbijanje da se povuèe pred božanskom glupošæu naših sklopljenih oèiju ili pred mudrim ludilom snova? Èovjek koji ne spava, a ja veæ nekoliko mjeseci imam i preèesto priliku da to utvrdim na samom sebi, odbija manjeviše svjesno da se preda toku stvari. Brate Smrti... Isokrat se prevario i njegova je reèenica tek retorièna figura. Ja veæ pomalo upoznajem smrt ona ima i drugih tajni, još daljih od našeg sadašnjeg ljudskog položaja. Ipak, ta su tajanstvena izbijanja i djelomièan zaborav tako zamršeni i duboki da nasluæujemo da se bijeli izvor sna i tamni izvor smrti negdje spajaju. Nikad nisam rado gledao voljena biæa dok spavaju znao sam da se odmaraju od mene, i da mi izmièu. I svaki se èovjek stidi svog lica okaljano snom. Koliko sam puta, kad

rano ustanem da nešto radim ili òitam, sam namještao zgužvane jastuke i razbacane, pokrivaèe, ta gotovo bezoèna svjedoèanstva naših susreta s ništavilom, te dokaze da svake noæi veæ prestajemo postojati...

25Malopomalo ovo pismo, koje sam zapoèeo pisati da te izvijestim o napredovanju svoje bolesti, postaje razonoda èovjeku koji nema više snage potrebne da bi se dugo bavio državnim poslovima, pisano razmišljanje bolesnika koji je primio u audijenciju svoje uspomene. Naumio sam iæi èak i dalje od toga nakanio sam ti ispričovjediti svoj život. Lani sam, dakako, sroèio službeno izvješæe o svojim djelatnostima, a potpisao ga je moj tajnik Flegont. U njemu sam lagao što sam mogao manje. Ipak, državni interesi i pristojnost nagnali su me da preinaèim neke èinjenice. Istina koju ovdje kanim izložiti nije osobito sablažnjiva, ili nije bar više od one mjere u kojoj svaka istina izaziva sablazan. Ne oèekujem da æeš ti sa svojih sedamnaest godina nešto od toga shvatiti. Ipak, želim te pouèiti, pa i zaprepastiti. Tvoji uèitelji, koje sam sam odabrao, uèili su te strogo, nadzirali te i možda èak i previše štitili, pa oèekujem od tebe u krajnjoj liniji mnogo dobra i za tebe i za državu. Ovdje ti nudim nešto kao ispravak, prièu isprièanu bez predrasuda i apstraktnih naèela, na temelju iskustva jednog jedinog èovjeka, a to sam ja. Ne znam još do kojih æe me zakljuèaka dovesti ova prièa. Raèunam da æe me ovo razmatranje èinjenica odrediti, možda i ocijeniti, ili bar po26 moæi da sam sebe bolje upoznam prije nego što umrem.

Kao i svi ljudi, raspolažem sa svega tri sredstva da ocijenim ljudski život prouèavanje sama sebe, najteža i najopasnija ali i najplodotvornija metoda promatranje ljudi koji se ponajèešæe trude da sakriju od nas svoje tajne ili da nas uvjere kako ih imaju knjige, s posebnim pogreškama u perspektivi što nastaju između redaka. Proèitao sam gotovo sve što su napisali naši povjesnièari, naši pjesnici, pa èak i naši pripovjedaèi, iako ove posljednje bije glas da su neozbiljni, ja im dugujem možda više podataka nego što sam ih uspio prikupiti u prilièno raznolikim situacijama u svom životu. Pisana me rijeè nauèila slušati ljudski glas, baš kao što me uzvišeno držanje nepomiènih kipova nauèilo da cijenim geste. Poslije mi je, naprotiv, sam život protumaèio knjige.

Ali sve one lažu, èak i one najiskrenije. One najnevještije napisane, u nedostatku rijeèi i reèenica u koje bi mogle uklopiti život, daju plitku i oskudnu predodžbu o njemu a druge, primjerice Lukijanove, otežavaju i optereæuju tu predodžbu visokoparnošæu koje u životu nema. Neki opet, kao Petronije, prikazuju život lakšim nego što jest, prave od njega šuplju loptu koja odskaèe, koju je lako uhvatiti i hitnuti u svijet bez težine. Pjesnici nas prenose u širiji ljepši svijet, žešæi ili blaži od onoga koji nam je dan, pa samim tim i drukèiji te u praksi gotovo nenastanljiv. Da bi mogli prouèavati èistu zbilju, filozofi je podvrgavaju otprilike istim onakvim preobrazbama kakve na tijelima izazivaju vatra ili tuèak reklo bi se da ništa ne može ostati od biæa ili stvari kakve smo upoznali u tim kristalima ili u tom prahu. Povjesnièari nam nude odviše savršene sustave da nam objasne prošlost, nizove uzroka i

271

BtaMMMHHI

posljedica odviše toènih i odviše jasnih da bi mogli biti potpuno istiniti dotjeruju tu podatnu mrtvu materiju, pa tako ja znam da æe èak i Plutarhu uvijek izmaknuti Aleksandar. Pripovjedaèi, kazivaèi erotskih prièa jedva da su nešto više od mesara koji izlažu na prodaju male komade mesa što privlaèe muhe. Vrlo bih se teško navikao na svijet bez knjiga, ali stvarnost nije u njima jer ne može sva u njih stati.

Izravno je promatranje ljudi još nesavršenija metoda, ponajčešće ograničena na prilično jeftine zaključke kojima se napaja ljudska zloba. Rang, položaj i sve slične slučajnosti skućavaju vidokrug proučavatelja ljudi moj rob ima posve drukčije mogućnosti da promatra mene nego što imam ja da promatram njega njegove su mogućnosti ograničene kao i moje. Stari Euforion mi već dvadeset godina pruža boćicu ulja i spužvu, ali ja ga poznajem samo po toj njegovoj službi, a on mene samo po mom kupanju svaki pokušaj cara i roba da doznaju nešto više bio bi ocijenjen kao pretjerana radoznalost. Gotovo sve što znamo o drugima znamo iz druge ruke. Ako se slučajno netko ispovijeda, on brani sebe ima spremne isprike. Dok ga promatramo, nije sam. Prigovorili su mi da volim čitati policijske izvještaje u Rimu u njima neprestano otkrivam iznenađenja zaprepastuju me prijatelji ili osumnjičeni, nepoznati ili poznati njihove ludosti opravdavaju moje. Nikad mi nije dosta uspoređivanja odjevena čovjeka s golim. Ali ti tako naivno sročeni izvještaji nagomilavaju se na hrpi mojih spisa a da mi ni najmanje ne pomažu da donesem konačnu presudu. To što je taj i taj sudac, naoko tako strog, počinio zločin nipošto mi ne omogućuje da ga bolje upoznam. Sad imam pred sobom dva fenomena umjesto jednoga, držanje suca i njegov zločin. Silim se promatrati sama sebe, ako ni zbog čega drugog a ono da se sporazumijem s tim pojedincem uz kojeg ću ostati do kraja života, ali premda ga poznajem gotovo šezdeset godina, još se uvijek mogu u njemu lako prevariti. Kad tražim nešto duboko u sebi, uviđam da je moje poznavanje sama sebe mutno, unutarne i neizrečeno, tajno poput sudioništva. Kad pristupam tome posve bezlično, to je poznavanje ledeno kao i teorije koje bih mogao smišljati o brojevima ono malo inteligencije što je imam koristim da sagledam izdaleka i s visoka svoj život, koji tada postaje život nekog drugog. Ali ta dva postupka upoznavanja vrlo su teška i iziskuju prvi poniranje u sebe, a drugi izlaženje iz sebe. Iz inercije sam sklon, kao i svi drugi, zamijeniti ih pukim rutinskim sredstvima, shvaćajući svoj život djelomice onako kako ga javnost vidi, s unaprijed stvorenim sudovima, što će reći lošim sudovima, kao što nevješt krojač brižno postavlja na gotov kraj tkaninu koju su mu donijeli. Sve je to oprema nejednake vrijednosti, manjeviše otupljen alat, samo što nemam drugog njime krajim kako znadem, i umijem pojam o svojoj ljudskoj sudbini.

Kad razmatram svoj život, grozim se što je tako bezobličan. Život junaka, kako nam ga prikazuju, posve je jednostavan on ide ravno prema cilju kao strijela. I većina ljudi voli svesti svoj život na jednu formulu, kadikad na hvalisanje ili jadikovanje, a gotovo svagda na optužbu pamćenje im susretljivo prikazuje lako objašnjiv i jasan život. Moj život nema tako čvrste obrise. Kao što često biva, možda ga najtočnije određuje ono što nisam bio bio sam dobar vojnici ali nipošto velik vojskovođa, ljubitelj umjetnosti ali nipošto umjetnik kakvim je Neron sebe vidio na samrti, kadar da počinim zločin ali nipošto opterećen zločinima. Ponekad mislim da je

29bitna odlika velikih ljudi zauzimanje krajnjih stavova, a da je njihovo herojstvo u tome što su ih zadržali do kraja života. Oni su naši polovi ili antipodi. Ja sam naizmjenice zauzimao krajnje stavove, ali ih nisam zadržavao život bi me uvijek odgurnuo s njih. Pa ipak se ne mogu pohvaliti, kao neki težak ili vrijedan nosač, prosječnim životom.

Reklo bi se da se krajolik mojih dana sastoji, poput gorskih predjela, od razne građe nabacane zbrdazdola. Tu nalazim svoju narav, već formiranu od podjednakih dijelova nagona i kulture. Ovdjeondje izbija granit nečega

neminovnog, a posvuda ima slučajnih odrona. Pretražujem svoj život ne bih li u njemu otkrio neki plan, pošao za nekom žilom olova ili zlata, ili za tokom rijeke ponornice, ali taj je posve umjetni plan tek varka sjećanja. Od vremena do vremena čini mi se da u nekom susretu, u nekom znamenju, u određenom slijedu događaja prepoznajem sudbinu, ali previše putova ne vodi nikamo, previše se zbrojeva ne slaže. U toj raznolikosti, u tom neredu, zapažam prisutnost jedne osobe, ali njezin lik kao da je uvijek oblikovan pritiskom okolnosti, a crte joj se lica mute kao odraz u vodi. Ja nisam od onih koji tvrde da njihovi postupci ne nalikuju na njih. Bit će ipak da nalikuju jer su oni moja jedina mjera i jedino sredstvo da se utisnem u sjećanje ljudi, pa i u svoje možda je baš u tome što se čovjek ne može i dalje izražavati i mijenjati svojim djelima glavna razlika između stanja smrti i stanja života. Ali između mene i tih postupaka koji me tvore postoji neodrediv jaz. Dokaz je tome to što neprestano osjećam potrebu da važem svoje postupke, da ih tumačim i opravdam pred samim sobom. Neke djelatnosti koje su kratko trajale mogu se jamačno zanemariti, ali ni poslovi koji su se protegli na cijeli život ne znače mnogo više. Na primjer, dok ovo pišem, jedva da mi se čini važnim to što sam bio car.

Uostalom, tri četvrtine mog života izmiču tom određivanju čovjeka njegovim postupcima sva sila mojih prohtjeva, mojih želja, pa i planova, ostaje podjednako magloviti i nestalni, kao sablasti. Ostatak, onaj opipljivi dio, manje ili više potkrijepljen činjenicama, jedva da je jasniji, a slijed je događaja zbrkan kao u snu. Ja imam svoju kronologiju koja se ne može uskladiti s kronologijom utemeljenom na osnutku Rima ili vremenu održavanja Olimpijada. Petnaest godina vojevanja trajale su kraće od jednog jutra u Ateni ima ljudi koje sam vidio cijelog života a ipak ih neću prepoznati u paklu. Mjesta u prostoru također se preklapaju Egipat i dolina Tempa sasvim su blizu, a nisam ni ja stalno u Tiburu kad sam ovdje. Čas mi se moj život čini toliko banalan da mislim da nije vrijedan ne samo da se o njemu piše nego, kad se malo bolje promotri, da nije ništa važniji, čak i u mojim očima, od života bilo koga drugog. Čas mi se opet čini da je jedinstven i upravo zato bez vrijednosti, uzaludan, jer se ne da svesti na iskustvo obična čovjeka. Mene ništa ne objašnjava za to nisu dostatne ni moje vrline ni moji poroci moja sreća govori nešto više, ali onako napreskok, bez kontinuiteta, pogotovo bez logična razloga. Ali ljudskom se duhu gadi smatrati sebe prolaznim produktom slučajnosti kojima nikakav bog ne upravlja, a najmanje on sam. Jedan dio svačijeg života, čak i onog koji ne zavređuje mnogo pažnje, prolazi u traganju za razlogom postojanja, polazištem, izvorima. Upravo zato što ih ne mogu otkriti, sklon sam ponekad magičnim objašnjenjima, traženju u okultnim ludovanjima onoga što mi zdrav razum ne pruža. Kad se već svi zamršeni računski pokazu pogrešnim, kad nam ni sa 31mi filozofi nemaju više što reći, može se oprostiti čovjeku što se obraća proizvoljnom cvrkutu ptica ili dalekom mehanizmu zvijezda.

VARIUS MULTIPLEX MULTIFORMIS

32Moj djed Marul vjerovao je u zvijezde. Taj visoki, mršavi i od starosti požutjeli starac poklanjao je meni isto toliko ljubavi bez nježnosti, bez vanjskih znakova, gotovo bez riječi, koliko i životinjama na svom imanju, svojoj zemlji, svojoj zbirci kamenja palog s neba. Vukao je porijeklo od dugog niza predaka koji su se još za Scipiona nastanili u Španjolskoj. Bio je treći u našoj obitelji koji je imao senatorski rang. Prije toga su naši pripadali viteškom redu. Pod Titom je sudjelovao, doduše skromno, u državnim poslovima. Taj provincijalac nije znao grčki, a latinski je

govorio s jakim španjolskim akcentom, koji sam ja od njega preuzeo i zbog kojeg su mi se poslije u Rimu smijali. Ipak, nije bio posve neuk čovjek nakon njegove smrti našli su kod njega škrinju punu matematičkih instrumenata i knjiga koje nije dvadesetak godina uzimao u ruke. Znanje mu bijaše napol znanstveno, napol seljačko, ona mješavina uskogrudnih predrasuda i stare mudrosti kojom se odlikovao Katon stariji. Ali Katon je cijelog svog vijeka bio rimski senator i sudionik rata s Kartagom, pravi predstavnik strogog republikanskog Rima. Marulova gotovo nedokučiva krutost potjecala je iz još starijih vremena. On je bio plemenski čovjek, oličenje onog svetog i gotovo strašnog svijeta na čije sam tragove pokatkad nailazio

35i u naših etruščanskih vračeva. Uvijek je bio gologlav, a i meni su to poslije zamjerali njegovim ogrubjelim stopalima nisu bile potrebne sandale. Njegova svakidašnja odjeća jedva da se razlikovala od odjeće starih prosjaka i ozbiljnih napoličara koje sam viđao kako čuče na suncu. Govorili su za njega da je vještac, pa su mještani zazirali od njegova pogleda. Ali imao je neobičnu moć nad životinjama. Vidio sam kako mu se staračka glava oprezno i prijateljski saginje nad gnijezdo otrovnica, i kako svojim kvrgavim prstima izvodi neku vrstu plesa pred gušterom. Vodio me u ljetnim noćima na vrh obližnjeg golog brežuljka da promatramo nebo. Zamoren brojenjem meteora, zaspao bih u brazdi. On bi ostao sjediti zabačene glave i neprimjetno slijedio kretanje zvijezda. Mora da je poznao Filolajeve i Hiparhove sustave, pa i sustav Aristarha sa Sama, koji sam ja poslije prigrlio, ali njega nisu više zanimale te spekulacije. Za njega su zvijezde bile plamene točke na nebu, predmeti kao i kamenje i spori kukci iz kojih je također predskazivao budućnost, sastavni dijelovi čudesnog svemira koji obuhvaća i volju bogova, utjecaj demona i sudbine dosuđene ljudima. On je izradio i moj horoskop. Jedne je noći došao do mene, prodrmao me da se probudim i prorekao mi da ću vladati svijetom, isto onako kratko i suhoparno kao što bi ljudima na imanju prorekao dobru žetvu. Zatim je, obuzet sumnjom, uzeo ugarak lozina trsa s vatrice koju je održavao da bismo se ogrijali kad zahladni, prinio ga mojoj ruci i pročitao mi iz punašnog dlana jedanaestogodišnjeg djeteta ne znam kakvu potvrdu nebeskog znamenja. Svijet je za nj bio od jednog komada ruka je potvrdila ono što su kazale zvijezde. Njegove su me riječi uzbudile manje nego što bi se moglo očekivati svako se dijete svemu nada. Mislim da je on poslije i sam zaboravio na svoje proročanstvo, obuzet onom ravnodušnošću prema sadašnjim i budućim događajima svojstvenoj podmaklim godinama. Jednog su ga jutra našli u kestenovoj šumi negdje na međi njegova posjeda, već hladnog i isključanog pticama grabljivicama. Prije nego što je umro, pokušao me uputiti u svoju vještinu. Bezuspješno moja prirodna radoznalost brzopleto je prelazila na zaključke ne opterećujući se zamršenim i pomalo odbojnim pojedinostima njegove znanosti. Ali ostalo mi je možda i previše sklonosti nekim opasnim eksperimentima.

Moj otac Elije Afer Hadrijan bio je čovjek opterećen vrlinama. Svoj je vijek proveo u administraciji u kojoj se nije proslavio njegov glas u Senatu nije nikad ništa znao. Suprotno onome kako obično biva, nije se obogatio upravljajući Afrikom. Kod kuće, u našem španjolskom poglavarstvu Italike, iscrpljivao se u rješavanju lokalnih sporova. Bio je bez ambicija i životne radosti i, kao mnogi koji se s godinama sve više povlače, dotjerao je dotle da se manijakalno trudio oko sitnih poslova na koje je spao. Pa i ja sam upoznao te čašne kušnje sitničavosti i skrupuloznosti. Iskustvo je u mog oca razvilo duboko nepovjerenje u

ljudska bića, među koja je i mene uključio od malih nogu. Da je doživio moje uspjehe, oni ga ne bi nipošto zaslijepili obiteljski je ponos bio toliko jak da ne bi dopustio da ga ja još mogu povežati. Bilo mi je dvanaest godina kad nas je napustio taj premoreni čovjek. Moja se majka povukla do kraja života u strogo udovištvo, nisam je više vidio od onog dana kad sam, na poziv svoga skrbnika, otputovao u Rim. Sačuvao sam uspomenu na njeno duguljasto lice Španjolke obilježeno pomalo sjetnom blagošću, uspomenu koja potkrepljuje njeno voštano poprsje na zidu predaka.

T 37

Kao i sve žene iz Gadija, imala je sitna stopala u uskim sandalama, a blago njihanje u bokovima plesačica iz tog kraja opažalo se i u te mlade besprijekorne matrone.

Cesto sam razmišljao o našoj zabludi kad predmnijevamo da ljudi i obitelji nužno sudjeluju u događajima i idejama stoljeća u kojem žive. Rimske intrige jedva da su imale kakva odjeka kod mojih roditelja u onom dalekom zakutku Španjolske, premda je u vrijeme pobune protiv Nerona moj djed primio Galbu na noženje. Živjelo se od sjećanja na nekog Fabija Hadrijana koga su Kartažani živa spalili za vrijeme opsade Utike, i na jednog drugog Fabija, zlosretna vojnika koji je progonio Mitridata cestama Male Azije, opskurna junaka iz privatnih arhiva lišenih sjaja. Moj otac nije poznavao gotovo nijednog pisca svoga doba za Lukijana i Seneku nije ni čuo, iako su obojica bila, kao i mi, porijeklom iz Španjolske. Brat moga djeda Elije, koji je bio pismen, čitao je samo najpoznatije pisce iz Augustova doba. To preziranje suvremene mode pomoglo im je da ne iskvare ukus i ne zapadnu u visokoparnost. Helenizam i Orijent bili su im nepoznati ili su na njih gledali izdaleka, prijekim okom. Mislim da na cijelom poluotoku nije bilo nijednog grčkog kipa. Škrtost i izobilje išli su ruku pod ruku, kao i stanovita rustikalnost i gotovo pompozna svečanost. Moja sestra Paulina bijaše ozbiljna, mučaljiva, namrštena i udala se mlada za jednog starca. Mjerila poštenja bila su stroga, ali se s robovima postupalo okrutno. Ništa nije privlačilo radoznalost mislilo se samo na to što pristoji rimskom građaninu. Ja ću poslije nemilice rasipati sve te vrline, ako su to uopće vrline.

Službeno se za rimskog cara tvrdi da je rođen u Rimu, ali ja sam se rodio u Italiki na taj suhi

ali plodni kraj naslagao sam poslije u sjećanju mnoge druge predjele u svijetu. Službena izmišljotina ima i svoju dobru stranu dokazuje da odluke uma i volje odnose prevagu nad prilikama. Pravo je mjesto rođenja ono u kojem je čovjek prvi put bacio razuman pogled na sama sebe knjige su bile moj prvi zavičaj. U nešto manjoj mjeri bile su to škole. U španjolskim školama prevladavala je provincijska dokolica. U školi Terencija Skaura u Rimu držala su se osrednja predavanja iz filozofije i poezije, ali se prilično dobro spremalo za nedaće ljudske opstojnosti učitelji su se tako tiranski ponašali prema učenicima kako bih se ja stidio ponašati prema ljudima. Svaki je od njih, zatvoren u uske granice svoga znanja, prezirao kolege koji su isto tako poznavali samo svoje usko područje. Te su se cjepidlake prepirale oko riječi sve dok ne bi promukli. Svađe oko prvenstva, spletke i klevete pripremile su me za ono što ću poslije susretati u svim sredinama u kojima budem živio, a ovdje se tome pridružila još i dječaka surovost. Pa ipak, volio sam neke od svojih učitelja i one odnose, čudnovato prisne i čudnovato neuhvatljive, što vladaju između učitelja i učenika. Volio sam sirene što pjevaju

negdje napuklim glasom koji vam prvi put otkriva neko remekdjelo ili skida veo s neke nove ideje. Na kraju krajeva, najveći zavodnik nije bio Alkibijad nego Sokrat.

Nastavne metode gramatičara i retoričara nisu možda ipak onako besmislene kao što sam mislio da jesu u doba kad sam im bio podvrgnut. Gramatika, sa svojom mješavinom logičnih pravila i proizvoljne uporabe, pripravlja mladi um na ono što će mu poslije pružiti znanost o ljudskom ponašanju, pravo ili etika, svi oni sustavi u kojima je čovjek ozakonio svoje nagonско iskustvo. Vježbe iz

39retorike u kojima smo naizmjenice bili Kserkso i Temistoklo, Oktavije i Marko Antonije, upravo su me opijale osjećao sam se kao Protej. One su me naučile da se naizmjenice uživljavam u misli svakog čovjeka i da shvatim da svak odlučuje, živi i umire po svojim vlastitim zakonima. Još je potresnije djelovalo na mene čitanje pjesama nisam siguran da otkrivanje ljubavi mora biti ljepše od otkrivanja poezije. Poezija me preobrazila upoznavanje smrti neće me odvesti dalje u neki drugi svijet nego što me odveo stanoviti Vergilijev suton. Poslije sam još više zavolio Enijevu surovost, tako blisku svetim korijenima našeg roda, i Lukrecijevu mudru gorčinu, a Hesiodovu skromnu štedljivost zavolio sam više od Homerove velikodušne izdašnosti. Osobito sam uživao u najzamršenijim i najmračnijim pjesnicima koji su mi tjerali um na najtežu gimnastiku, i u onim najnovijim i u onim najstarijim, u pjesnicima koji su mi utirali sasvim nove putove ili mi pomagali da ponovo pronađem zametene tragove. Ipak, u to sam doba posebice volio u pjesničkom umijeću ono što izravno pogađa srtila. Horacijevu uglađanu kovinu, Ovidija i njegovu meku put. Skauro me dovodio do očaja uvjerenjem da će do vijeka ostati osrednji pjesnik, da mi nedostaje dara i mara. Dugo sam vjerovao da se ipak prevario još uvijek držim negdje pod ključem jednu ili dvije bilježnice ljubavnih pjesama, ponajčešće spjevanih po uzoru na Katula. Ali sad mi više nije važno jesu li ti moji osobni pjesmotvori bezvrijedni ili nisu. Doviijeka će biti zahvalan Skauru što me zarana uputio na učenje grčkoga. Bio sam još dijete kad sam prvi put pokušao ispisati na svojoj pločici slova tog nepoznatog alfabeta tako je započelo moje napuštanje zavičaja, moja velika putovanja, i spoznaja mogućnosti izbora isto tako svjesnog i nesvjesnog

kao i u ljubavi. Zavolio sam taj jezik zbog njegove gipkosti nalik na gipkost tijela u punoj snazi, zbog njegova bogata rječnika u kojem svaka riječ potvrđuje izravnu i neizravnu vezu sa stvarnošću, i zbog toga što je gotovo sve što su ljudi najljepše kazali rečeno na tom jeziku. Znam da ima i drugih jezika, ali oni su okamenjeni ili se tek rađaju. Egipatski su mi svećenici pokazivali svoje prastare simbole, koji su više znakovi nego riječi, drevni pokušaji da se klasificiraju svijet i stvari, pogrebni jezik izumrla naroda. U Židovskom ustanku rabin Jošua doslovno mi je preveo neke tekstove napisane na jeziku tih sektaša opsjednutih svojim bogom toliko da su zanemarili ljude. U vojsci sam se upoznao s jezikom keltskih pomoćnih jedinica, osobito se dobro sjećam nekih njihovih pjesama... Ali barbarski dijalekti vrijede samo kao pričuva ljudske riječi, i zbog onoga što će još svakako izraziti u budućnosti. Grčki jezik, naprotiv, ima već za sobom svoje riznice iskustva, ljudskog i državnog. Od jonskih tirana do atenskih demagoga, od čedne strogosti Agesilaja do razuzdanosti Dionizija ili Demetrija, od izdaje Demarata do vjernosti Filopona, sve ono što svaki od nas može pokušati da napakosti svojim blišnjima ili da im bude od koristi, već je bar jednom učinio jedan Grk. Isto je tako i s našim osobnim izborom od cinizma do

idealizma, od Pironova skepticizma do Pitagorinih svetih snova, sva naša odbijanja i prihvaćanja, sve je to već jednom bilo naše vrline i poroci imaju svoje grčke uzore. Ništa nije ravno po ljepoti latinskom zavjetnom ili pogrebnom zapisu ono nekoliko riječi uklesanih u kamen sažimaju s bezličnom veličanstvenošću sve ono što svijet treba da zna o nama. Ja sam na latinskom jeziku upravljao carstvom moj æ epitaf biti na latinskom uklesan

41na zidovima mog mauzoleja na obali Tibera, ali ja sam mislio i živio na grèkom.

Bilo mi je šesnaest godina kad sam se vratio s naukovanja u Sedmoj legiji, koja je u to doba bila utaborena na samim Pirenejima, u divljem kraju ovostrane Španjolske koja se znatno razlikuje od južnog dijela poluotoka na kojem sam odrastao. Moj tutor Æelije Atijan držao je da æ biti dobro da uèenjem nadoknadim ono nekoliko mjeseci grubog života i bjesomuènog lova. Mudro je prihvatio Skaurov savjet da me pošalje u Atenu k sofistu Iseju, umnome èovjeku osobito obdarenom rijetkim improvizatorskim duhom. Atena me otrpve osvojila. Pomalo nespretni ðak, mladac nepovjerljiv po naravi, prvi put je udahnuo onaj svježiji zrak, iskusio one živahne razgovore, one šetnje u dugim rumenim veèerama, onu lakoću bez premca u raspravama i uživanjima. Naizmjenice sam se i uspoređo bavio matematikom i umjetnošću imao sam priliku slušati i Leotikidova predavanja iz medicine u Ateni. Svidjelo mi se lijeènièko zvanje duh medicine ne razlikuje se bitno od duha u kojem sam nastojao obavljati svoje carske poslove. Zagrijao sam se za tu znanost koja nam je odviše bliska da bi mogla biti pouzdana, onako podložna oduševljavanju i zabludama, ali neprestano ispravljana doticajem s neposrednošću i golotinjom. Leotikid je imao posve pozitivistièki pristup razradio je izvanredan sustav lijeèenja fraktura. Uveèer smo šetali uz more taj se svestrani èovjek zanimalo za građu školjaka i za sastav morskog mulja. Nedostajala su mu pomagala za ispitivanja žalio je za laboratorijima i dvoranama za seciranje u Aleksandrijskom muzeju, koji je pohađao u mladim danima, žalio je za tamošnjim sukobima mišljenja i nadmetanjem domišljatih umova. Onako hladna duha, nauèio me pretpostavljati riječima predmete, ne vjerovati previše formulama i radije zapažati nego suditi. Taj me opori Grk nauèio metodi.

Unatoè legendama koje kruže o meni, ja nisam previše mario za mladost, a ponajmanje za svoju vlastitu. Kad se nepristrano razmotri, ta toliko hvaljena mladost ponajèešæe me se doimlje kao grubo istesana i uoblièena dob, kao razdoblje mutno i bezoblièno, neuhvatljivo i krhko. Razumije se samo po sebi da za ovo pravilo znam stanoviti broj divnih iznimaka, dvijetri èak i prekrasne, a meðu njima si ti, Marko, najèistija. Sto se mene osobno tièe, ja sam sa dvadeset godina bio gotovo isti ovakav kakav sam danas, samo što sam bio nepostojan. Nije sve u meni bilo loše, ali je moglo biti loše ono dobro i najbolje potpomagalo je i ono najgore.

Pocrvenim kad se sjetim kako sam slabo poznavao svijet, a mislio sam da ga poznajem, kako sam bio nestrpljiv, kako sam bio lakoumno ambiciozan i prostaèki lakom. Da priznam? Usred života koji sam provodio u uèenju u Ateni i u kojem sam se umjereno odavao i užicima, žalio sam, ne toliko za samim Rimom, koliko za onom atmosferom u kojoj se neprestano sklapaju i razvrgavaju svjetski poslovi, gdje se èuje škripa kolotura i zupèanika u mašineriji vlasti. Domicijanova je vladavina bila na izdisaju. Moj roðak Trajan, koji se proslavio na granicama na Rajni, bivao je sve omiljeniji velikan i španjolsko je pleme hvatalo korijen u Rimu. Prema tom svijetu neposredne akcije èinilo mi se da moja voljena grèka provincija drijema u

prašini ustajalnih ideja. Politička pasivnost Helena doimala me se kao prilično jeftin oblik odricanja. Moja žudnja za vlašću, za novcem, koji je u nas često početni oblik vlasti, i za slavom da ovim lijepim imenom nazovem ono naše nestrpljenje da čujemo kako se o nama lijepo govori, bijahu neprijeporni. S tim se nejasno miješao i osjećaj da je Rim, u mnogo čemu inferioran, ipak superioran u poznavanju svjetskih poslova koje iziskuje od svojih građana, bar od onih koji pripadaju senatskom ili viteškom redu. U tome sam tako daleko dotjerao te mi se činilo da bi me i najobičnija rasprava o uvozu egipatskog žita bolje poučila o državi nego sva Platonova Republika. Još prije nekoliko godina, kao mlad Rimljanin prekaljen vojnom stegom, vjerovao sam da bolje od svojih profesora razumijem Leonidine vojnike i Pindarove atlete. Napustio sam suhu i zlaćanu Atenu

I vratio se u grad u kojem se ljudi, zakukuljeni i umotani u teške toge, bore s veljačkim vjetrovima, u kojem su raskoš i raspuštenost bez draži, ali gdje i najneznatnija odluka utječe na sudbinu jednog dijela svijeta, i gdje je mladi i pohlepni provincijalac, koji nije previše tupoglav, vjerujući da slijedi samo svoje prilično prostačke težnje, malopomalo ih gubiti kako ih bude ostvarivao, i naučiti se nadmetati s ljudima i stvarima, zapovijedati i, što je na kraju možda ipak malo važnije, služiti.

Nije sve bilo lijepo u tom dolasku na vlast čestite srednje klase koja se učvrstila u očekivanju promjene režima političko poštenje odnijelo je prevagu zahvaljujući prilično sumnjivim lukavštinama. Predajuć malopomalo svu upravu u ruke svojih štićenika, Senat je stezao obruč oko iznemoglog Domicijana. Možda se novi ljudi, za koje sam bio vezan rodbinskim vezama, i nisu mnogo razlikovali od onih na čije su mjeste došli. Dakako da nisu bili toliko okaljani vlašću. Rođaci i nećaci iz provincije očekivali su u najmanju ruku niže položaje, a još se od njih tražilo i da pošteno obavljaju svoj posao. I ja sam dobio položaj imenovan sam za člana suda za sporove iz nasljeđa. S tog skromnog položaja

pratio sam posljednje epizode dvoboja na život i smrt između Domicijana i Rima. Car je izgubio oslonac u gradu u kojem se još održavao na vlasti samo smaknućima što su ubrzavala njegov kraj. Sva se vojska urotila protiv njega. Nisam se baš razumio u taj okršaj, kobniji i od okršaja u areni prema tiraninu stjeranom u škrupac osjećao sam tek pomalo uznositi prezir učenika filozofa. Slušajući Atijanove pametne savjete, radio sam svoj posao ne miješajući se u politiku.

Ta godina rada nije se mnogo razlikovala od godina učenja. Pravo nisam poznao, ali sam imao sreću što mi je kolega na sudu bio Neracije Prisko, koji je pristao da me poučava i koji mi je sve do svoje smrti ostao pravni savjetnik i prijatelj. Bio je od onih ljudi, vrlo rijetkih, koji su, poznajući svoju struku do u tančine, promatrajući je tako reći iznutra i s gledišta nedostupna laicima, sačuvali ipak smisao za njezinu relativnu vrijednost u općem poretku stvari, pa je mjere ljudskim mjerilima. Bolje upućen od svih svojih suvremenika u primjenu zakona, nikad nije prezao od korisnih novina. Upravo njemu imam zahvaliti što sam poslije uspio provesti neke reforme. Nametali su mi se i drugi poslovi. Zadržao sam svoj provincijski akcent moj prvi govor na sudu izazvao je buru smijeha. Dobro mi je došlo druženje s glumcima, nad čim se moja obitelj sablažnjavala satovi dikcije bili su mi za dugih mjeseci najteža ali i najugodnija zadaća, i najbolje čuvana tajna u mom životu. U tim mi je teškim godinama čak i razvrat služio učenju nastojao sam se

prilagoditi ponašanju rimske zlatne mladeži, ali nikad nisam u tom potpuno uspio. Iz kukavičluka svojstvenog toj dobi, èiju sam tjelesnu smionost trošio na drugoj strani, samo sam se donekle uzdao u sebe.

Nadajuæi

45HB

se da nalikujem na druge, otupljivao sam ili izoštravao svoju narav. Nisu me voljeli. Nije, uostalom, ni bilo razloga da me vole. Neke moje znaèajke, primjerice sklonost umjetnosti, koja se u atenskog ðaka nije ni zapažala, i koja æe u cara biti manjeviše prihvaæena, smetale su ljude kod èasnika ili suca na poèetku karijere. Moj je helenizam izazivao podsmijeh, pogotovo što sam ga naizmjenice nevjesto isticao ili prikrivao. U Senatu su me nazivali grèkim ðakom. Oko mene se poèela stvarati legenda, taj svjetlucavi i èudnovati odsjaj sazdan isto toliko od naših djela koliko i od onoga što puk misli o nama. Besramni žalitelji slali su mi svoje žene kad su èuli za moju avanturu sa ženom nekog senatora, ili svoje sinove kad sam se glupo razmetao svojom strašæu prema nekom mladom pantomimièaru. Uživao sam zbunjivati te ljude svojom ravnodušnošæu. Najbjedniji su ipak bili oni koji su me nastojali predobiti za se lupetanjem o književnosti. Tehnika koju sam razradio na tim skromnim položajima dobro mi je došla poslije, pri carskim audijencijama. Svakome se za kratkotrajne audijencije posve predati, izbrisati sav ostali svijet, kao da nitko drugi ne postoji u tom trenutku do taj bankar, taj veteran, ta udovica, pokloniti tim, toliko razlièitim osobama, iako, naravno, zatvorenim u skuèene granice svoje vrste, svu onu uglaðenu pozornost koju inaèe èovjek u svojim najboljim èasovima poklanja sam sebi, i gledati ih kako gotovo neizbježno koriste tu prednost da se nadmu kao žabe u onoj basni, na kraju ozbiljno posvetiti nekoliko trenutaka razmišljanju o njihovu problemu ili poslu. I opet je to kao u lijeènika. Tako sam otkrivao užasne stare mržnje, gubu laži. Muževi protiv žena, oèevi protiv djece, poboèni nasljednici protiv cijelog svijeta tome nije moglo odoljeti ono malo

poštovanja što sam ga još osjeæao prema instituciji obitelji.

Ne prezirem ja ljude. Kad bih ih prezirao, ne bih imao prava, pa ni razloga, da nastojim njima vladati. Znam da su tašti, neuki, lakomi, zabrinuti, spremni gotovo na sve da bi uspjeli, da bi se proslavili, èak i u svojim oèima, ili naprosto da ne bi patili. Znam da sam i ja kao oni, bar na mahove, ili da sam mogao biti takav. Razlike koje zapažam između sebe i drugih previše su neznatne da bi nešto znaèile u ukupnom zbroju. Stoga se trsim da mi držanje bude isto tako daleko od hladne nadmoænosti filozofa koliko i od cezarske bahatosti. Ni najmraèniji ljudi nisu bez traèka svjetlosti taj ubojica, recimo, dobro svira frulu, taj nadstojnik što bièem para leða robovima možda je dobar sin taj idiot možda bi podijelio sa mnom svoju posljednju koranicu kruha. Malo ih je od kojih èovjek ne bi mogao ponešto nauèiti. Naša je velika zabluda što pokušavamo izvua od svakog ponaosob vrline kojih on nema, i što se ne trudimo razvijati u njega one koje ima. Ovdje bih, na iznalaženje tih djelomiènih vrlina, primijenio ono što sam veæ prije rekao, u osjetilnom smislu, o iznalaženju ljepote. Poznavao sam stvorenja kudikamo plemenitija i savršenija od sebe, kao što je tvoj otac Antonin družio sam se s mnogim junacima, pa i s nekim mudracima. U veæine sam ljudi nalazio premalo postojanosti u dobru, ali ništa više ni u zlu. Njihovo nepovjerenje, njihova manjeviše neprijateljska ravnodušnost, gubila se gotovo prebrzo, gotovo stidljivo, suviše se lako pretvarala u zahvalnost, u poštovanje, što uostalom nije zacijelo bilo nimalo trajnije. Èak se i njihova

sebičnost mogla okrenuti na nešto korisno. Uvijek se čudim što me tako malo ljudi mrzilo imao sam svega dvatri smrtna neprijatelja, koje sam, kao i

47Httjjj

uvijek, bar djelomice zaslužio. Bilo ih je i koji su me voljeli. Oni su mi dali mnogo više nego što sam imao pravo od njih zahtijevati, pa čak i očekivati, svoju smrt, a gdjekad i život. A bog kojeg nose u sebi često se otkriva na samrti.

Samo se u nečemu osjećam superioran većini ljudi ipak sam, sve u svemu, slobodniji a ujedno i podložniji nego što se oni usuđuju biti. Gotovo nitko od njih nije svjestan svoje prave slobode ni svoje prave podložnosti. Proklinju svoje okove, a kadšto bi se reklo i da se ponose njima. S druge strane, vrijeme im prolazi u pustojoj dokolici ne znaju sami sebi napraviti ni najlakši jaram. Ja sam pak tražio slobodu više no moć, a moć samo zato što ona pokatkad omogućuje slobodu. Mene nije zanimala filozofija slobodna čovjeka dosadni su mi svi oni koji se time bave, nego tehnika tražio sam onu sponu koja povezuje našu volju sa sudbinom, gdje stega pomaže prirodi umjesto da je obuzdava. Nemoj misliti da je riječ o volji stoika, čiju moć ti preuveličavaš, ni o ne znam kakvom apstraktnom izboru ili odbacivanju koji prkose prilikama ovog našeg svijeta, potpunog i trajnog, sačinjenog od predmeta i tjelesa. Sanjao sam o skrivenijem prihvaćanju ili o podatnijoj dobroj volji. Život mi je bio konj čijim se pokretima prepuštamo, ali tek pošto smo ga ukrotili najbolje kako smo znali i umjeli. Sve je zapravo odluka uma, ali polagana, ali neosjetna, koja povlači za sobom i tijelo. Nastojao sam malopomalo dosegnuti ono gotovo čisto stanje slobode, ili podložnosti. U tome mi je gimnastika bila od pomoći, a nije mi ni dijalektika bila naodmet. Ponajprije sam tražio običnu slobodu odmora, slobodne trenutke. Njih ima u svakom sređenom životu, a tko ih ne zna sebi stvoriti, ne zna ni živjeti. Išao sam još i dalje zamišljao sam slobodu simul48

tanosti u kojoj bi bile moguće u isti mah dvije radnje, dva stanja.

Naučio sam, primjerice, po uzoru na Cezara, da istodobno diktiram više tekstova, da govorim a da ne prestanem čitati. Otkrio sam način života u kojem sam mogao savršeno obaviti i najteži zadatak a da nisam dao sve od sebe. Da ti pravo kažem, ponekad sam se usudio čak i poduhvatiti da izbrišem i pojam fizičkog umora. Drugi put sam pak nastojao steći slobodu metodom alternacije cilj mi je bio da osjećaje, ideje, radnje mogu u svakom času prekinuti pa ih poslije opet nastaviti. Izvjesnost da ih mogu odagnati od sebe ili ih ponovo dozvati kao robove, oduzimala im je svaku mogućnost da me tiraniziraju, a mene oslobađala svakog osjećaja podložnosti. Otišao sam i dalje pa sam cijeli dan rasporedio oko svoje najdraže zamisli koju nisam uopće napuštao. Sve što me je moglo od nje odvratiti ili obeshrabriti, planovi i poslovi druge vrste, beznačajne riječi, tisuće svakidašnjih nezgoda, obavijalo se oko nje kao vinova loza oko stupa. Drugi put sam, naprotiv, cjepkao sve unedogled svaku misao, svaku činjenicu lomio sam i dijelio na velik broj sitnijih misli i činjenica, koje sam tako mogao lakše držati na okupu. Odluke koje je bilo teško donijeti mrvio sam u prah sićušnih odluka koje sam usvajao jednu po jednu, vezao jednu za drugu, pa su mi na taj način bivale neizbježne i lake.

Ipak sam se najviše pozabavio slobodom pristajanja, najtežom od svijeta. Htio sam iskoristiti svaku situaciju u kojoj sam se našao najbolje što mogu u godinama ovisnosti, moja je podložnost gubila ono što je u njoj bilo gorko ili čak nedostajalo kad bih je shvatio kao korisnu vježbu.

Birao sam ono što sam imao, samo što sam prisiljavao sebe da to posjedujem u cijelosti i da uživam u tome koliko mogu. I najmuènije sam poslove obavljao

49bez po muke pod uvjetom da ih zavolim. Èim bi me nešto odbijalo, nastojao sam to prouèiti, vješto sam se trudio da izvuèem odatle neki razlog da se radujem. Kad bih naišao na nešto nepredviðeno ili gotovo oèajno, na neku zasjedu ili oluju na moru, poduzeo bih sve mjere potrebne za sigurnost drugih, a onda bih pokušao prihvatiti taj sluèaj kao nešto što mi je dobro došlo, uživati u onome što mi je nenadano donio, pa su se ta zasjeda ili oluja bezbolno uklapale u moje planove ili snove. Èak i u najveæoj nesreæi doèekao bih trenutak kad bi mi iscrpljenost oduzela nešto od te strahote, ili kad bih je prihvatio pristajuæi da na nju pristanem. Ako ikad budem morao podnijeti muèenje, a bolest æe se svakako pobrinuti da me podvrgne mukama, nisam siguran da æu moæi dugo biti ravnodušan kao Trazeja, ali æu se bar znati pomiriti sa svojim jaucima. Na taj naèin, s mješavinom suzdržanosti i smionosti, brižno usklaðene podložnosti i pobune, krajnjih zahtjeva i razumnih ustupaka, naposljetku sam prihvatio sama sebe.

Da je moj život u Rimu još dulje potrajao, jamaèno bi me bio ogorèio, iskvario ili istrošio. Spasio me povratak u vojsku. I vojska ima svoje kompromise, samo što su oni jednostavniji. Odlazak u vojsku znaèio je putovanje, pa sam se ushiæeno otisnuo na put. Promaknut sam u tribuna Druge Legije Pomoænice. Proveo sam nekoliko mjeseci kišovite jeseni na obalama gornjeg Dunava bez ikakvog drugog društva osim jedne nedavno objavljene Plutarhove knjige. U studenom sam premješten u Petu Legiju Makedonsku koja je u to doba pa i sad bila utaborena na ušæu iste rijeke na granicama Donje Mezije. Snijeg je bio zameo ceste pa nisam mogao putovati kopnom. Ukrcao sam se na brod u Puli. Jedva sam našao vremena da usput ponovo svratim u Atenu, u kojoj æu poslije još dugo boraviti. Vijest o ubojstvu Domicijana, objavljena nekoliko dana nakon mog dolaska u tabor, nikog nije iznenadila a sve je obradovala. Uskoro je Nerva adoptirao Trajana. Zbog poodmakle dobi novog vladara bilo je samo pitanje mjeseci kad æe prenijeti vlast na svog nasljednika. Osvajaæka politika u koju se znalo da æe moj roðak uvuæi Rim, pregrupiranje snaga koje je zapoèelo, postupno pooštravanje discipline, sve je to držalo vojsku u stanju uzbuđenosti i išèekivanja. Te dunavske legije funkcionirale su 51precizno kao dobro podmazan stroj nisu bile ni najmanje nalik na one uspavane garnizone koje sam upoznao u Španjolskoj. Što je bilo još važnije, pozornost vojske nije više bila usredotoèena na dvorske svaðe nego se prenijela na vanjske poslove carstva. Naše se postrojbe nisu više svodile na bandu liktora spremnih da svakom klièu ili da svakog zakolju. Najpametniji su se èasnici trsili da proniknu u opæi plan reorganizacija u kojima sudjeluju, da predvide buduænost, ne samo svoju osobnu. Uostalom, na raèun zbivanja u toj prvoj fazi promjena iznosili su podosta šaljivih primjedaba, a uveèer bi išarali stolove strateškim planovima isto toliko proizvoljnim koliko i besmislenim. Rimsko rodoljublje, nepokolebljiva vjera u blagodati naše vlasti i misiju Rima da vlada narodima, zadobivali su u tih profesionalaca brutalne oblike na koje nisam bio navikao. Na granicama, gdje je upravo bila potrebna vještina, bar u tom trenutku, da se pomirimo s nekim nomadskim poglavicama, vojnici su potpuno potisnuli državnike. Tlaka i rekvizicija uaturi stvarale su prilike za kojekakve zloupotrebe koje nisu nikog iznenaðivale. Zahvaljujuæi stalnim podjelama meðu barbarima, situacija je na sjeveroistoku bila, opæenito uzevši, povoljna da povoljnija nije mogla

biti. Dvojim da se imalo popravila ratovima koji su slijedili. Granièni incidenti nisu nam nanosili velike gubitke, a uznemirivali su nas samo zato što nisu prestajali. Valja priznati da je ta vjeèna budnost bar podržavala vojni duh. Ipak, bio sam uvjeren da bi se uz neke manje troškove i malo veæe umne napore mogle pokoriti neke poglavice, a da smo se s drugima mogli pomiriti. Stoga sam nakanio posvetiti se ovom potonjem cilju za koji nitko nije mario.

Na to me gonila i moja sklonost egzotici volio sam posjeæivati barbare. Ona velika zemlja što leži

izmeðu ušæa Dunava i ušæa Boristena, trokut u kojem sam najmanje dvije stranice obišao, spada meðu najzaèudnije krajeve na svijetu, barem za nas, ljude rođene na obalama Sredozemnog mora, navikle na èiste i suhe južne krajolike, na brežuljke i poluotoke. Ondje mi se događalo da se klanjam božici Zemlji, kao što se mi ovdje klanjamo bogu Rimu. Ne mislim toliko na božicu Ceres koliko na jednu još drevniju božicu, iz vremena kad još nije bilo žetve. Naša zemlja, grèka ili latinska, koja se posvuda oslanja na kostur od stijena, ima èistu eleganciju muškog tijela. Skitska pak zemlja ima ono pomalo teško obilje tijela izvaljene žene. Ravnica se završava tek na nebu. Neprestano sam se divio èudesnim rijekama ona golema zemlja bila je za njih tek padina i korito. Naše su rijeke kratke, nikad nismo daleko od izvora. Ali golemi tok koji se ondje završava zapletenim ušæem nosi sa sobom mulj nepoznata kontinenta i led nenapuèenih krajeva. Studen na nekoj visoravni u Španjolskoj ne zaostaje ni za kojom drugom, ali sam se sad prvi put suoèio s pravom zimom, koja se u nas javlja manjeviše nakratko, a ondje traje mjesece i mjesece štoviše, èovjek nasluæuje da je dalje na sjeveru trajna, bez poèetka i svršetka. One veèeri kad sam stigao u tabor, Dunav je bio golema cesta od rumena leda, zatim od modrog, izbrazdana tragovima unutarnjih struja, dubokih poput koloteèina. Štitili smo se od studeni krznom. Prisutnost tog bezliènog neprijatelja, gotovo apstraktnog, izazivala je neopisiv zanos, osjeæanje poveæane snage. Borili smo se da saèuvamo tjelesnu toplinu kao što se drugdje borimo da saèuvamo hrabrost. Bilo je dana kad bi snijeg izravnao neravnine u stepi, koje su se i inaèe jedva zapažale jahalj smo uzagrepce u svijetu èista prostora i èistih atoma. Studen je najobièenijim i najmekšim stvarima

53pridavala prozirnost a u isti mah i nebesku krutost. Svaka se slomljena trska pretvarala u kristalnu frulu. Moj kavkaski vodiè Asar probijao je uveèer led da napoji konje. Uostalom, te su nam životinje bile najkorisnije dodirne toèke s barbarima u pogađanju i beskrajnim razgovorima o njima stvarala se neka vrsta prijateljstva i uzajamno poštovanje zbog konjanièkih pothvata. Uveèer, logorske su vatre osvjetljavale izvanredne skokove vitkih plesaèa i njihove èudnovate zlatne narukvice.

Koliko mi se puta u proljeæe događalo, kad bi mi otapanje snijega dopustilo da se odvažim zaci dublje u unutrašnjost zemlje, da za sobom ostavim južni obzor što zatvara poznata mora i otoke, i zapadni obzor gdje negdje daleko sunce zalazi nad Rimom, te sam pomišljao da prodrem još dublje u te stepe ili dalje od gorskog vijenca na Kavkazu, na sjever ili do kraja Azije. Kakvo bih podneblje, kakvu faunu, kakve ljudske rase otkrio, kakva carstva, nama nepoznata, kao što ni oni za nas ne znaju, ili nas poznaju samo po nekoj vrsti robe koju prevozi dug lanac trgovaca, robe u njih tako rijetke kao što je u nas rijedak indijski papar ili jantar s Baltika? U Odesi mi je neki trgovac što se vraæao s dugogodišnjeg putovanja darovao jedan zeleni dragulj, poluproziran, svetu

stvar, èini se, u golemu kraljevstvu do èijih je granica bio dopro, ali èije obièaje i bogove nije, u svojoj zaokupljenosti profitom, ni zapazio. Taj èudni dragulj dojmio me se kao kamen što je pao s neba, meteor iz nekog drugog svijeta. Mi još slabo poznajemo konfiguraciju svijeta. Nije mi jasno kako se èovjek može pomiriti s tim neznanjem. Zavidim onima koji æe uspjeti prevaliti put od dvije stotine i pedeset grèkih stadija koje je tako toèno izraèunao Erastoten i koji æe na kraju puta stiæi opet do istog mjesta. Razmišljao

sam o tome kako bi bilo da jednostavno odluèim iæi sve dalje i dalje, stazom koja je veæ zamijenila naše ceste. Poigravao sam se tom mišlju... Ostati sam, bez igdje ièega, bez ugleda, bez svetih blagodati naše kulture, naæi se meðu sasvim nepoznatim ljudima i usred novih opasnosti... Dakako da je to bio puki san, i to najkraæi od mojih snova. Ta sloboda koju sam izmislio postojala je samo u daljini uskoro bih obnovio sve ono èega sam se odrekao. Štoviše, posvuda bih bio samo Rimljanin daleko od Rima. Za Grad sam bio vezan nekom vrstom pupèane vrpce. Možda sam se u to doba, kao tribun, osjeæao još tješnje vezan sa carstvom nego što sam sada kao car, iz istog onog razloga iz kojeg ruèni zglob nije toliko slobodan koliko mozak. Pa ipak, taj èudovišni san, od kojeg bi se bili zgrozili naši preci, mudro ogranièeni na teritorij svoga Lacija, ja sam sanjao, a zbog toga što sam ga naèas usnio, razlikovat æu se dovijeka od njih.

55Trajan je bio na èelu postrojba u Donjoj Germaniji. Dunavska me armija poslala da novom carskom nasljedniku prenesem èestitke. Nalazio sam se na tri dana marša od Kolonije Agripine Koln, usred Galije, kad je na veèernjem bivaku objavljena Nervina smrt. Nisam mogao odoljeti napasti da preduhitrim carsku poštu i osobno priopæim svom roðaku vijest o njegovu preuzimanju vlasti. Odjurio sam u galopu ne zadržavajuæi se usput nigdje do u Auguste Treveroruma Trier gdje je moj zet Servijan bio guverner. Veèerao sam s njim. Njegova prazna glava bila je puna imperijalne magle. Taj podmukli èovjek koji je gledao kako da mi naudi, ili da me bar sprijeèi da omilim, naumio je da me pretekne po svom osobnom glasniku. Nakon dva sata napali su me kod gaza na rijeci napadaèi su ranili mog sluþaka i ubili nam konje. Ipak smo uspjeli uhvatiti jednog od napadaèa, bivšeg roba mog zeta, koji nam je sve priznao. Servijan je morao shvatiti da nije lako sprijeèiti èovjeka koji je nakanio poštopoto nastaviti put, osim ako se ne pribjegne ubojstvu, pred kojim je njegov kukavièluk ipak ustuknuo. Morao sam prevaliti pješice još oko dvanaest milja prije nego što sam sreo seljaka koji mi je prodao svog konja. Stigao sam još iste veèeri u Agripinu za nekoliko duþina konja ispred glasnika svoga zeta. Ova mi je avantura uspjela. Zbog toga me vojska vrlo lijepo primila. Car me zadržao uza se kao tribuna Druge Legije Vjerne. Posve je mirno primio vijest o svom stupanju na prijestolje. Poodavno je to oèekivao pa nije morao mijenjati planove. Ostao je onakav kakav je oduvijek bio i kakav æe ostati do smrti, vojni zapovjednik prednost mu je bila u tome što je, zahvaljujuæi posve vojnom shvaæanju discipline, stekao predodþbu o tome što je red u drþavi. Sve se oko toga vrtjelo, bar u poèetku, èak i ratni planovi i osvajaèki ciljevi. Imperatorvojnici, ali nipošto vojniki-imperator. Ništa se nije promijenilo u njegovu naèinu života njegova skromnost nije ostavljala mjesta prenemaganju ni uznositosti. Dok se vojska veselila, on je svoju novu duþnost prihvatio kao dio svoga svagdašnjeg posla i prostodušno izraþavao svoje zadovoljstvo pred bliskim ljudima.

Ja mu nisam ulijevao mnogo povjerenja. Bio mi je rođak, dvadeset četiri godine stariji od mene, i nakon smrti mog oca jedan od mojih tutora. U izvršavanju svojih rodbinskih obveza iskazivao je provincijski ozbiljnost bio je spreman učiniti i više nego što je moguće za moje napredovanje u službi ako se pokažem dostojan njegova povjerenja, a ako se pokažem nesposoban, postupati sa mnom strože nego i s kim drugim. Prema mojim je mladenačkim ludorijama osjećao ogorčenje koje nije bilo potpuno neopravdano, ali na kakvo se obično nailazi samo u obitelji uostalom, mnogo su ga više sablažnjivali moji dugovi nego ispadi. Neke su ga druge moje značajke uznemirivale kako je bio prilično neobrazovan, osjećao je dirljivo poštovanje spram filozofa i ljudi od pera, ali jedno je diviti se izdaleka velikim filozofima, a nešto sasvim drugo imati uza se mlada časnika koji se previše zanima za književnost. Ne 57poznajući dobro moja načela, moja suzdržavanja i kočenice, mislio je da mi sve to nedostaje i da se ne znam svladavati. Ipak, nikad nisam zanemarivao svoje dužnosti. Tješio ga je moj ugled dobra časnika, ali ja sam za njega bio samo mladi i nadobudni tribun kojeg treba strogo nadzirati.

Umalo da me nije upropastila jedna nezgoda u privatnom životu. Osvojilo me jedno lijepo lice. Strastveno sam se zbližio s jednim mladunčkom koji je i imperatoru zapeo za oko. Bijaše to opasna avantura, pa sam baš zato i uživao u njoj. Neki Gal, Trajanov tajnik, koji je već poodavno bio stavio sebi u zadatak da ga izvješćuje o mojim dugovima, odao nas je caru. Car se silno ražestio bili su to za mene teški časovi. Neki prijatelji, među njima i Felije Atijan, činili su sve što su mogli da ga spriječe da ostane pri toj svojoj prilično smiješnoj tvrdoglavoj kivanosti. Napokon je popustio pred njihovim molbama. Sama pomirba, u prvi mah prilično neiskrena s obje strane, bila je za me veće poniženje od prethodnih gnjevnih scena. Priznajem da mi je taj Gal omrznuo preko svake mjere. Mnogo godina nakon toga, kad je bio osuđen zbog krivotvorenja javnih spisa, uživao sam u svojoj osveti.

Prvi pohod na Dakiju uslijedio je idućeg godine. I po svojim sklonostima i iz političkih razloga, oduvijek sam bio protiv rata, ali bio bih nešto više ili manje od čovjeka da me ti Trajanovi veliki pothvati nisu opili. Gledane u cijelosti i s distance, te ratne godine spadaju u moje najsretnije godine. Početak je bio težak, ili mi se bar činilo da je težak. Isprva sam bio na nižim položajima jer nisam bio još zadobio posvemašnju Trajanovu naklonost. Ali poznavao sam našu zemlju i znao sam da sam koristan. Gotovo nesvjesno, iz zime u zimu, iz tabora u tabor, iz bitke u bitku, osjećao sam kako u meni

rastu zamjerke Trajanovoj politici. U to vrijeme nije mi bila ni dužnost ni pravo da javno iznosim te zamjerke. Uostalom, nitko me ne bi ni saslušao. Bio sam manjeviše po strani, na petom ili desetom rangu, ali sam zato još bolje poznavao svoje jedinice, živio sam s njima. Još sam uživao stanovitu slobodu akcije, ili bolje reći stanovitu ravnodušnost prema samoj akciji, koju čovjek teško može sebi priuštiti kad jednom dođe na vlast i kad je prevalio tridesetu. Imao sam svoje prednosti volio sam tu našu oporu zemlju, strastveno sam bio vezan za sve dragovoljne, uostalom samo povremene, oblike odricanja i stege. Možda jedini od časnika nisam žalio za Rimom. Što su dulje trajale ratne godine u blatu i snijegu, to su više do izražaja dolazile moje mogućnosti.

Proživio sam tako jedno čitavo doba izvanrednog zanosa, zahvaljujući dijelom maloj skupini nižih časnika oko sebe koji su donijeli sa sobom iz azijskih garnizona priče o čudnovatim bogovima. Kult Mitre, koji onda

nije bio toliko rasprostranjen koliko nakon naših pohoda na Parte, osvojio me zakratko svojim zahtjevima strogog asketizma koji do kraja napinje luk volje svojom opsjednutošću smrću, željezom i krvlju, i koji je uzdizao surovost našeg vojničkog života na viši stupanj tumačenja svijeta. Ništa nije moglo biti opretnije pogledima na rat od pogleda koje sam počeo stjecati, ali oni barbarski obredi što stvaraju među sudionicima spone na život i smrt, laskali su najskrovitijim snovima jednog mladog čovjeka koji nema strpljenja sa sadašnjom i nije naisto s budućnošću, pa je samim time otvoren bogovima. Primili su me u svoje kolo u nekoj kuli od drva i trske, na obali Dunava, a svjedok mi je bio Marcije Turbo, moj ratni drug. Sjećam se kako pod težinom bika u samrtnim mukama umalo da nije pukao rešetkasti pod ispod kojeg sam stajao 59da me poškropi krv. Poslije sam razmišljao o opasnostima kojima ovakva gotovo tajna društva izvrgavaju državu pod slabim vladarom, pa sam na kraju poduzeo protiv njih oštre mjere, ali priznajem da njihovi članovi stječu pred neprijateljem gotovo božansku snagu. Svaki je od nas vjerovao da je nadišao uska ograničenja svoje ljudske sudbine, osjećao se istodobno kao on sam i kao neprijatelj, udružen s bogom za koga mu više nije bilo jasno da li u liku životinje umire ili u ljudskom liku ubija. Ti čudnovati snovi, kojih se danas ponekad grozim, nisu se, uostalom, mnogo razlikovali od Heraklitovih teorija o istovjetnosti strijele i cilja. Tad su mi pomagali da lakše podnosim život. Pobjeda i poraz bijahu izmiješani, stopljeni, različite zrake istog sunčanog dana. One daenske pješake koje sam gazio kopitima svoga konja, one sarmatske konjanike pobijene poslije u borbi prsa o prsa dok su nam se propeti konji ujedali za grudi, pobjeđivao sam još lakše zato što sam se poistovjećivao s njima. Ostavljeno na bojištu, razodjeveno, moje se tijelo ne bi mnogo razlikovalo od njihovih. Bol od posljednjeg udarca mačem bio bi isti. Priznajem ti ovdje ove neobične misli koje spadaju u one moje najskrovitije, i čudnu opijenost koju nisam nikad više doživio u tom istom obliku.

Stanovit broj uspješnih pothvata koji bi možda bili prošli nezapaženi da ih je izveo običan vojnik, pribavio mi je u Rimu ugled a u vojsci svojevrstu slavu. Doduše, većina je tih mojih navodnih podviga bilo samo nepotrebno junačenje. Danas u njima otkrivam, pomalo posramljeno, izmiješanu sa zanosom o kojem sam maloprije govorio, svoju nedostojnu želju da se svidim poštoto i da privučem pozornost. Tako sam jednog jesenskog dana prešao na konju Dunav nabujao od kiša, pod teškom spremom batavskih vojnika. U tom je vojnom pothvatu, ako je to uopće bio pothvat, moj konj imao više zaslug od mene. Ali to me razdoblje junačkih ludorija naučilo da bolje razlikujem razne vrste hrabrosti. Ona koju najviše cijenim jest ledena, ravnodušna, bez ikakvog fizičkog uzbuđenja, hladnokrvna kao što je božanska bezbrižnost. Ne uobražavam sebi da sam je ikad stekao. Oponašanje hrabrosti kojim sam se poslije služio bijaše, u mojim najgorim danima, tek cinični nehaj za život, a u najboljim tek osjećaj dužnosti kojeg sam se grčevito držao. Ali ubrzo, čim bih se suočio s opasnošću, cinizam ili osjećaj dužnosti ustupali su mjesto mahnitoj neustrašivosti, nekakvu čudnom orgazmu čovjeka sjedinjenog sa svojim usudom. U tadašnjim mojim godinama, bijah neprestano opijen tom smionošću. Čovjek opijen životom ne misli na smrt ona ne postoji, on je poriče svakom svojom gestom. Ako ga snađe smrt, vjerojatno je nije ni svjestan ona je za nj tek udarac ili grč. Gorko se nasmiješim kad pomislim kako sad od dvije misli uvijek jednu posvećujem svom kraju, baš kao da je potrebno toliko cifranja da se ovo istrošeno tijelo odluči za

ono što je neminovno. U ono doba, naprotiv, mladiæ koji bi bio mnogo izgubio da nije poživio još koju godinu, vedro je svakog dana stavljao život na kocku.

Ne bi bilo teško ovo što sam upravo ispriповjedio iskititi kao prièu odviše naèitana vojnika koji nastoji opravdati svoju ljubav prema knjigama. Ali takve pojednostavljene perspektive nisu toène. U meni su naizmjenice vladale razne osobe, ni jedna osobito dugo, ali svrgnuti tiranin ubrzo bi opet preuzeo vlast. Tako je u meni živio savjestan èasnik, fanatièno discipliniran, koji je, međutim, sa svojim ljudima rado dijelio ratna odricanja melankolik koji

TVje sanjao o bogovima ljubavnik spreman na sve za jedan trenutak vrtoglavice mladi i ponositi poruènik koji se povlaèi pod svoj šator, prouèava svoje karte pri svjetlu svjetiljke i ne krije pred prijateljima prezir prema naèinu na koji se vlada u svijetu buduæi državnik. Ali nemojmo zaboraviti ni na nedostojnog ulizicu koji je bio spreman da se opije za carskim stolom samo da bi se svidio ni na mlaca koji dozlaboga samouvjereno i s visoka rješava sva pitanja ni na ispraznog, duhovitog brbljavca spremnog da za volju dobre šale izgubi dobra prijatelja ni na vojnika koji mehanièki precizno obavlja svoj prljavi gladijatorski posao. Spomenimo još i onu dokonu osobu, bez imena, bez svog mjesta u povijesti, ali koja je isto tako ja kao i sve druge, obièna igraèka okolnosti, ni više ni manje nego tijelo koje leži na svom poljskom krevetu, zaneseno mirisom, zaokupljeno daškom vjetra, mutno svjesno nekakvog vjeèitog zujanja pèela. Ali malopomalo jedan došljak stupa na scenu, ravnatelj kazališne družine, redatelj. Znao sam imena svojih glumaca, pripremao sam im vjerodostojno stupanje na pozornicu i izlazak s nje, brisao sam nepotrebne replike, i malopomalo sve više izbjegavao jeftine efekte. Na kraju sam nauèio i da ne pretjerujem s monolozima. S vremenom su me moji postupci zauzvrat oformili.

Moji vojni uspjesi mogli su izazvati neprijateljstvo nekog èovjeka koji ne bi bio tako velik kao Trajan. Ali hrabrost je bila jedini jezik koji je on odmah razumio i èije su mu rijeèi ulazile ravno u srce. Na kraju je vidio u meni svog pomoænika, tako reæi sina, i ništa od onoga što se poslije dogodilo nije nas moglo dokraja razdvojiti što se mene tièe, neke su se od zamjerki što su se raðale u meni na njegove nazore bar trenutno gubile, zaboravljale pred izvanrednom genijalnošæu koju je iskazivao u vođenju vojske. Oduvijek sam volio gledati majstore na poslu. Car je u svom poslu imao vještu i sigurnu ruku kojoj nije bilo ravne. Dobio sam zadaæu da na èelu Minervine legije, najslavnije od sviju, uništim posljednja neprijateljska uporišta u kraju oko Đerdapa. Pošto sam opkolio tvrðavu Sarmizegetuzu, ušao sam za carem u podzemnu dvoranu u kojoj su se savjetnici kralja Decebala svi potrovali na svojoj posljednjoj gozbi. Car mi je zapovjedio da spalim onu èudnu gomilu mrtvacu. Iste veèeri na obroncima bojnog polja natakao mi je na prst dijamantni prsten koji je bio dobio od Nerve i koji je ostao u neku ruku zalog nasljeðivanju vlasti. Te sam noæi zadovoljan usnuo.

63Moja netom steèena popularnost proširila je za mog drugog boravka u Rimu nešto od onog zanosa koji æu upoznati kasnije, u mnogo veæoj mjeri, u svojim sretnim godinama. Trajan mi je dao dva milijuna sestercija da ih podijelim puku, što, naravno, nije bilo dostatno, ali sam otada upravljao svojom imovinom koja je bila znatna, pa nisam više imao novèanih briga. Izgubio sam dobrim dijelom svoj sramni strah da se neæu svidjeti, Ožiljak na bradi poslužio mi je kao izgovor da pustim kratku bradu poput grèkih filozofa. Unio sam u svoje odijevanje jednostavnost koju sam još poveæao

kad sam postao car nisam više nosio narukvice niti sam se mirisao. Einjenica da je i ta jednostavnost bila poza nije bitna. Polako sam se navikavao na lišavanje radi lišavanja, i na onu opreku koju sam poslije zavolio između bogatstva zbirke dragulja i sakupljačevih golih ruku. Da ostanem pri odijevanju, one godine kad sam služio kao narodni tribun, desila mi se jedna nezgoda koja je protumačena kao znamenje. Jednog dana, kad je trebalo da održim govor po groznom nevremenu, izgubio sam svoju kišnu kabanicu od debele galske vune. Prisiljen da govor održim u togi, u čijim se pregibima voda skupljala kao u žlijebu, neprestance sam prelazio rukom preko čela otirući kišu što mi je navirala na oči. Pre64 hladjeti se u Rimu carska je povlastica jer car ne smije nikad, ma kakve bile vremenske prilike, nositi ništa više od toga od toga dana preprodavačica na uglu i prodavač lubenica vjerovali su u moju sretnu zvijezdu.

Često se govori o mladenačkim snovima, a prečesto se zaboravljaju mladenački računi. I to su snovi, ništa pametniji od ostalih. Nisam ih ja jedini pravio u to vrijeme rimskih svetkovina sva je vojska jurila za počastima. Prilično sam se rado uživio u ulogu nadobudna mladića koju nikad nisam dugo igrao uvjerljivo i bez pomoći šaptača. Pristao sam savjesno obavljati najdosadniju dužnost kuratora senatskih akata znao sam koje će se službe poslije najviše cijeliti. Carev lakonski stil, izvanredan u vojsci, bijaše nedostatan za Rim carica, koja je imala sličan književni ukus mojemu, nagovorila ga je da mi dopusti da mu ja sastavljam govore. To bijaše prva velika Plotinina usluga. Taj mi je posao utoliko bolje išao od ruke što sam bio navikao na slične usluge. U teško doba svoga naukovanja, često sam sastavljao senatorima bez ideja i verbalne vještine harange, za koje bi oni na kraju povjerovali da su ih sami sročili. U tom svom radu za Trajana nalazio sam ono isto zadovoljstvo što su mi ga u mladim danima pružale vježbe iz retorike. Dok sam sjedio sam u svojoj sobi i iskušavao efekte govora pred zrcalom, osjećao sam se kao car. Zapravo sam se učeo za cara. Smionosti za koje nisam vjerovao da sam sposoban postajale su mi lake čim ih je netko drugi morao izgovoriti. Upoznao sam carev jednostavan, neartikuliran i stoga nejasan način mišljenja laskao sam sebi da ga poznajem bolje od sama cara. Volio sam oponašati stil vojnog zapovjednika, slušati ga u Senatu kako izgovara rečenice koje izgledaju tipične za njega, a ja sam ih napisao. U nekim drugim prigodama, kad Trajan nije izlazio iz svoje sobe, povjeravao mi je dužnost da sam pročitam te govore koje nije čak ni čitao, a moja dikcija, sad već besprijeekorna, služila je na čast lekcijama trageda Olimpa.

Zahvaljujući tim gotovo tajnim uslugama, zbližio sam se sa carem i stekao čak i njegovo povjerenje, iako je u njemu i dalje tinjala ona njegova odbojnost prema meni. Trenutačno je bila ustuknula pred užitkom što ga osjećao ostarjeli vladar kad vidi mladića svoje krvi kako započinje karijeru, za koju pomalo naivno vjeruje da će samo biti nastavak njegove. To je oduševljenje možda baš zato onako naglo planulo na bojnopolju kod Sarmizegetuze što se probilo kroz duboke slojeve nepovjerenja. I dandanas vjerujem da je u njemu bilo nešto više od neiskorjenjive odbojnosti zasnovane na teško zaglađenim sporovima, na razlikama u naravi ili, naprosto, na duhovnim navikama čovjeka u podmaklim godinama. Car nije nikako trpio podređene bez kojih ne može. On bi bio lakše prihvatio kod mene mješavinu revnosti i neurednosti u službi bio sam mu tako reći sumnjiv baš zato što sam bio tehnički besprijeekoran. To se lijepo vidjelo kad je carica poželjela da mi pomogne u karijeri dogovarajući mi ženidbu

s unukom njegova brata. On se odlučeno usprotivio tom braku pozivajući se na moje pomanjkanje domaćinskih vrlina, na preveliku mladost djevojke koja je tek šiparica, pa i na neke moje davne dugove. Ali carica se zainatila, a i ja sam se zagrijao za tu igru. Sabina u tim godinama nije bila bez draži. Taj brak, ublažen mojim gotovo stalnim izbivanjem, bio je poslije za me takav izvor ogorčenja i briga da mi je sad čak teško prisjetiti se kakav je to bio trijumf za ambiciozna dvadesetosmogišnjaka.

Bio sam više no ikad član obitelji i manjeviše prisiljen da u njoj živim. Ali ništa mi u toj sredini nije bilo po volji, osim Plotinina lijepog lica. Nebrojani španjolski rođaci iz provincije vješto su sjedili za carskim stolom, baš kao što sam ih i poslije nalazio na večerama svoje žene, za onih kratkih boravaka u Rimu. Čak ne bih rekao ni da su u međuvremenu ostarjeli, jer su mi svi ti ljudi još u ono doba izgledali kao stogodišnjaci. Iz njih je izbijala nekakva ustajala razumnost, nekakav užegli oprez. Car je gotovo sav svoj vijek proveo u ratovanju poznavao je Rim kudikamo slabije nego ja. Pokazivao je mnogo dobre volje da se okruži onim najboljim što Grad nudi, ili što su mu prikazivali takvim. Službena okolina sastojala se od izvanredno pristojnih i čestitih ljudi, ali pomalo trome kulture, čija prilično mlitava filozofija nije zadirala do same srži stvari. Nikad nisam osobito volio Plinijevu uštirkanu ljubaznost, a Tacitova uzvišena krutost kao da je skrivala svjetonazor reakcionarna republikanca, neizmijenjena od Cezarove smrti. A ona nimalo službena okolina bila je dozlaboga prostačka, zbog čega trenutačno nisam bio izvrnut novim opasnostima. Ipak sam prema svim tim, tako različitim ljudima zadržao nužnu uljudnost. Prema jednima sam bio smjeran, prema drugima popustljiv, pa i prost kad je trebalo, vješt ali ne pretjerano. Prevrtiljivost mi je dobro dolazila bio sam svestran iz računa, nepostojan iz užitka. Hodao sam po žici. Dobro bi mi bile došle lekcije ne samo od glumaca nego i od akrobata.

ti

U to su mi doba prigovarali zbog preljuba s nekim patricijkama. Dvije tri od tih toliko kritiziranih veza potrajale su gotovo do samog početka mog principata. Iako je Rim prilično sklon razvratu, nikad nije odobravao ljubakanja svojih vladara. Iskusili su to na svojoj koži Marko Antonije i Tito. Moje su avanture bile skromnije, ali ne vidim kako bi inače, uz naše običaje, muškarac kojem su se kurtizane oduvijek gadile a braka mu je veće preko glave, uopće mogao upoznati raznoliki svijet žena. Moji su neprijatelji, na čelu s onim groznim Servijanom, mojim vremešnim zetom, koji je držao da mu trideset godina razlike među nama daju pravo da se brine o meni kao pedagog i špijun, tvrdili da ambicija i radoznalost igraju kod mene važniju ulogu u ljubavi nego sama ljubav, da me intimnost sa suprugama malopomalo uvodi u političke tajne njihovih muževa, i da mi povjeravanja mojih ljubavnica vrijeđe koliko i policijski izvještaji kojima sam se poslije naslađivao. Istina je da mi je svaka malo dulja ljubavna veza gotovo neizbježno donosila prijateljstvo i muža, debelog ili slabunjavog, razmetljivog ili stidljivog, gotovo uvijek slijepog, ali obično sam u tome nalazio malo zadovoljstva a još manje koristi. Valja, štoviše, priznati da su neka indiskretna kazivanja mojih ljubavnica ispriповijedana šaptom

na jastuku napokon probudila u meni simpatije za te ismijane i tako slabo shvaćene muževe. Te moje veze, ugodne kad su žene bile vješte u ljubavi, postajale su dirljive kad bi žene bile lijepe. Proučavao sam na taj način likovnu umjetnost, upoznao pojedine kipove i naučio cijeniti Veneru

Knidsku ili Ledu što podrhtava pod težinom labuda. Bijaše to svijet Tibula i Propercija melankolija, pomalo umjetni žar ali opojan kao kakva frigijska melodija, poljupci na stražnjim stubištima, lepršavi šalovi oko grudi, odlasci u zoru i vijenci cvijeća ostavljeni na pragu.

Gotovo ništa nisam znao o tim ženama od svog života dali su mi vidjeti samo onoliko koliko se vidi u prolazu kroz odškrinuta vrata njihova ljubav

o kojoj su mi neprestano govorile činila mi se gdjekad laka kao i njihove girlande, pomodan nakit, skup i krhak ures i sve sam nešto mislio da se svojom strašću kite kao i crvenilom i ogrlicama. I moj je život njima bio isto takva tajna, nisu ga ni željele upoznati, radije su o njemu mutno sanjarile. Na kraju sam shvatio da pravila igre zahtijevaju ta vješta prerušavanja, ta pretjerivanja u ispovijedima

l žalopojkama, taj užitak čas lažan, čas prikriven, te unaprijed utvrđene susrete poput figura u plesu. Ćak i u svađi od mene su se očekivali predviđeni odgovori a uplakana je ljepotica kršila ruke kao na pozornici. Višeput sam pomislio da su muškarci koji pate za ženama vezani za hram i obredne rekvizite bar isto toliko koliko i za samu božicu naslađuju se noktima namazanim kanom, miomirisima utrljanim u kožu, tisućama lukavština što povećavaju tu ljepotu ili je ponekad čak i tvore. Ti se nježni idoli po svemu razlikuju od visokih barbarskih žena ili od naših tromih i ozbiljnih seljanki rađaju se iz pozla69Oduvijek sam uživao u ljepoti kose, tom svilenastom i lelujavom dijelu tijela, ali kose su u većine naših žena tornjevi, labirinti, barke ili gnijezda otrovnica. Njezina je kosa rado bila ono što sam želio da bude grozd u doba berbe ili krilo. Ležala na leđima, naslonjena svojom ponositom glavicom na mene, pripovijedala mi je neobično bestidno o svojim ljubavima. Volio sam njenu žestinu i njenu ravnodušnost u užitku, njenu izbirljivost i pomamu s kojom je razdirala sebi dušu. Znao sam da je imala na desetke ljubavnika nije im ni broja znala ja sam bio tek statist koji ne zahtijeva od nje vjernost. Zaljubila se bila u jednog plesača, nekog Batila, toliko lijepog da su joj se sve ludosti činile unaprijed opravdanim. Grcala je izgovarajući njegovo ime u rnoru naručju, a moje ju je odobravanje ohrabrialo. U drugim prigodama oboje smo se valjali od smijeha. Umrla je mlada, na nezdravu otoku na koji ju je obitelj bila prognala nakon skandalozne rastave. Drago mi je zbog nje što je tako ispalo, jer se bojala starenja, premda tako nešto nikad ne osjećamo za one koje smo doista voljeli. Bila je silno rastrošna. Jednog me dana zamolila da joj pozajmim sto tisuća sestercija. Sutradan sam joj donio tu svotu. Sjela je na tlo, onako sitna kao djevojčica što se titra, istresla vrećicu na kamenu pod i počela dijeliti sjajnu gomilu na hrpice. Znao sam da za nju, kao i za sve nas rasipnike, ti zlatnici nisu kovanice propisne težine s likom Cezarovim, nego čarobna materija, osobna moneta s likom himere nalik na plesača Batila. Ja više nisam postojao. Bila je sama. Gotovo ružna, onako namrštena čela, divno ravnodušna spram vlastite ljepote, računala je i preračunavala na prste i teško zbrajala, kreveljeći se poput školarca. Nikad mi nije bila čarobnija nego u tom času.

Vijest o upadima Sarmata stigla je u Rim baš kad se slavio Trajanov trijumf u Dakiji. To slavlje, dugo odgađano, trajalo je već bilo osam dana. Trebalo je gotovo godina dana da se iz Afrike i Azije dopreme divlje životinje koje su kanili pobiti u areni pokolj dvanaest tisuća zvijeri i sustavno klanje deset tisuća gladijatora pretvorili su Rim u zlo poprište smrti. Te sam se večeri zatekao na terasi Atijanove kuće, s

Marcijem Turbom i domaćinom. Rasvijetljeni grad predstavljao je grozan prizor bučnog slavlja onaj teški rat kojem smo Marcije i ja bili posvetili četiri godine svoje mladosti postao je za pučanstvo povod terevenjenju, grubi trijumf iz druge ruke. Nije bilo uputno priopćiti puku da te, toliko hvaljene pobjede nisu konačne, i da se novi neprijatelj okomio na naše granice. Car je već bio zaokupljen svojim planovima u Aziji pa se nije više gotovo ni zanimao za situaciju na sjeveroistoku. Više je volio da je smatra sređenom jednom zauvijek. Taj prvi Sarmatski rat prikazan je kao običan kazneni pohod. Poslali su me onamo s titulom guvernera Panonije i ovlastima glavnog zapovjednika. Potrajao je jedanaest mjeseci i bio je užasan. I dandanas mislim da je istrebljivanje Dačana bilo uglavnom opravdano nijedan državni poglavar ne gleda rado na organiziranog neprijatelja na svom

73pragu. Ali rušenje Decebalova kraljevstva stvorilo je u tim krajevima prazninu u koju su nahrupili Sarmati. Bande koje su navrle tko zna otkud zagadile su zemlju poharanu ratom, koju smo više puta za redom spaljivali, i gdje su našim nedovoljnim snagama nedostajala uporišta. Te su bande vrvjele kao crvi na lešini naših dačanskih pobjeda. Naši su nedavni uspjesi našeli disciplinu u našim redovima na predstražama sam nailazio na nešto od prostačkog nehaja rimskog slavlja. Neki su tribuni iskazivali budalastu samouvjerenost pred pogibli onako opasno izdvojeni u oblasti u kojoj nam je jedini dobro poznati dio bila naša bivša granica, računali su da će im nove pobjede donijeti naše oružje, koje sam gledao kako se iz dana u dan smanjuje zbog gubitaka i dotrajalosti, a računali su i na pojačanja koja ja više nisam očekivao znajući da će nam ubuduće sve raspoložive snage biti usmjerene na Aziju.

Nova je opasnost bila na pomolu četiri godine službenih rekvizicija opustošile su sela u pozadini. Od prvih ratova s Dačanima gledao sam kako se na svako stado volova ili ovaca svečano oduzeto neprijatelju nadovezuju beskrajne povorke stoke otete domorocima. Kad bi ovakvo stanje potrajalo, nije bio daleko trenutak kad bi seljačko pučanstvo, izmoreno uzdržavanjem naše teške ratne mašinerije, na kraju pretpostavilo nama barbare. Pljačkanje soldateske nije možda bio toliko bitan problem, ali je bio još uočljiviji. Bio sam toliko omiljen da se nisam bojao nametnuti postrojbama najstroža ograničenja uveo sam strogost, koje sam se i sam pridržavao izmislio sam kult disciplinae Augustae koji sam poslije uspio proširiti na svekoliku vojsku. Vratio sam u Rim sve one brzoplete i nadobudne koji su me ometali u radu, a s druge strane, doveo sam stručenjake koji su nam nedostajali. Trebalo je popraviti obrambene objekte koje smo, u svom ponosu na nedavne pobjede, bili dozlaboga zapustili, a od svih onih čije bi nas održavanje preskupo stajalo digao sam ruke. Građanski administratori, koji su se žilavo bili ukorijenili u neredu što prati svaki rat, malopomalo su dostizali stupanj poluzavisnih poglavara spremnih na svakakva iznuđivanja od naših podanika i na svakakve izdaje naših interesa. I tu sam razabrao da se u doglednoj budućnosti mogu očekivati pobune i nove podjele. Mislim da ne možemo izbjeći te nesreće, baš kao što ne možemo izbjeći ni smrt, ali do nas ipak stoji hoćemo li ih još odgoditi za nekoliko stoljeća. Rastjerao sam nesposobne službenike one sam najgore dao smaknuti. Otkrio sam da sam postao neumoljiv.

Nakon vlažnog ljeta slijedila je maglovita jesen a potom hladna zima. Javila se potreba za mojim poznavanjem medicine, ponajprije da bih sam sebe liječio. Onaj život na granici svodio me malopomalo na razinu Sarmata kratka brada kao u grčkih filozofa prerasla je u bradu barbarskog

poglavice. Ponovo sam prošao kroz sve ono što smo već toliko gledali da nam se smučilo u ratovima s Daëanima. Naši su neprijatelji spaljivali zarobljenike žive mi smo počeli svoje zarobljenike klati jer nismo imali prijevoznih sredstava da ih otpremimo na tržnice robija u Rimu ili u Aziji. Kolci naših palisada bijahu naëièkani odsjeèenim glavama. Neprijatelj je muèio svoje taoce nekolicina je mojih prijatelja tako skonèala. Jedan se od njih dovukao do našeg tabora na krvavim nogama bio je toliko iznakažen da se poslije nisam više mogao sjetiti kako je nekad izgledao. Zima je odnijela svoje žrtve skupine konjanika zarobljene ledom ili odnesene bujicom, bolesnike razdirane kašljem što su tiho jaukali pod sa74

75torima, ranjenike sa smrznutim batrljcima. Oko mene su se okupili divni ljudi visokog morala. Ta mala, èvrsto povezana skupina kojom sam zapovijedao bijaše prožeta najuzvišenijim oblikom vrline, jedinim u koji još vjerujem nepokolebljivom odlučnošću da se bude od koristi. Jedan sarmatski prebjeg, kojeg sam uzeo za tumaèa, stavio je život na kocku vrativši se u svoje pleme da ga potakne na pobunu ili izdaju uspio sam predobiti te ljude, pa su se otada borili na našim predstražama štiteæi naše borce. Nekoliko smionih pothvata, nepromišljenih samih po sebi, ali majstorski izvedenih, pokazalo je neprijatelju koliko je besmisleno napadati Rim. Jedan od sarmatskih poglavica poveo se za Decebalovim primjerom našli smo ga mrtva pod njegovim pustenim šatorom, uz njegove ugušene žene i užasan svežanj u kojem su bila njihova djeca. Tog se dana moje zgražanje nad beskorisnim i uzaludnim prolijevanjem krvi proširilo i na barbarske gubitke žalio sam za tim mrtvim ljudima koje je Rim mogao asimilirati i iskoristiti jednog dana kao saveznike protiv još divljijih horda. Razbijeni napadaèi nestali su kao što su se i pojavili, u onoj mračnoj oblasti iz koje æe zacijelo izbiti još mnoge oluje. Rat nije bio završen. Morao sam ga obnoviti i dokrajèiti nekoliko mjeseci nakon preuzimanja vlasti. Ali na toj je granici bar povremeno zavladao red. Vratio sam se u Rim obasut počastima. Ali sam se i postarao.

Moje prvo konzulstvo bijaše još jedna godina rata, potajne ali neprestane borbe za mir. Ali nisam je vodio sam. Još prije mog povratka slièna se promjena stava zbila i u Licinija Sure, u Atijana, u Turba, baš kao da su me, unatoè strogoj cenzuri koju sam sam provodio nad svojim pismima, moji prijatelji već shvatili, prethodili mi ili me slijedili. Nekad me moja promjenljiva sreæa zabrinjavala najviše radi tih mojih prijatelja strepnje ili nestrpljenja koje bih sam podnosio laka srca bivali su ubitaèni èim sam ih morao kriti od njihove skrbi ili ih žalostiti svojim priznanjima zamjerao sam im što se u svojoj privrženosti više brinu za mene nego za same sebe, što nikad ne vide ispod nemirne površine posve mirno biæe kojem je sve ravno do mora i koje stoga može sve to preživjeti. Ali sad više nisam imao vremena baviti se sobom ili ne baviti. Moja je liènost počela blijedjeti upravo zato što su moja gledišta postala važna. Najvažnije je bilo da se netko suprotstavi politici osvajanja, da joj sagleda posljedice i kraj te da se spremi, ako je moguæe, ispraviti njene pogreške.

Moj položaj na granici pokazao mi je jedno lice pobjede kojeg nema na Trajanovu stupu. Povratak u graðansku upravu omogućio mi je da protiv ratnièke struje prikupim dokumentaciju važniju

77èak i od svih dokaza skupljenih u ratovanju. Zapovjedništvo legija i pretorijanske garde sastoji se isključivo od talijanskih elemenata ti daleki ratovi iscrpli su bili rezerve zemlje već ionako osiromašene ljudstvom. Oni koji su preživjeli bili su isto toliko izgubljeni za užu

domovinu koliko i oni koji su izginuli jer su ih silom naseljavali u novoosvojene zemlje. Āak je i u provinciji sustav novaĕenja izazvao u to vrijeme ozbiljne neredne. Putovanje u Španjolsku na koje sam bio krenuo malo kasnije da bih nadzirao eksploataciju rudnika bakra moje obitelji, potvrdilo mi je da je rat izazvao poremećaje u svim gospodarskim granama na kraju sam se uvjerio u opravdanost prosvjeda poslovnih ljudi s kojima sam se družio u Rimu. Nisam bio toliko naivan da bih povjerovao da uvijek samo o nama ovisi hoćemo li izbjeći rat, ali sam želio da svi naši ratovi budu samo obrambeni. Sanjao sam o vojsci izvještanoj da održava red na našim granicama, ispravljenim ako treba, ali pouzdanim. Svaki novi porast golemog imperijskog organizma nalikovao mi je na bolesnu izraslinu, na rak ili oteklinu od vodene bolesti, od ĕega ćemo naposljetku umrijeti. Ni jedno od ovih mišljenja nije se moglo iznijeti pred carem. On je došao do onog trenutka u životu, razliĕitog za svakog od nas, kad se ljudski stvor predaje svom demonu ili svom geniju, pokoravajući se tajanstvenom zakonu koji mu nalaže da uništi ili nadmaši sama sebe. U cjelini su dostignuća njegova principata bili izvanredna, ali nastojanja oko mira na koja su ga njegovi najbolji savjetnici vješto nagovarali, svi oni grandiozni projekti arhitekata i pravnika za njegove vladavine, uvijek su mu manje znaĕili od jedne jedine pobjede. Ludilo rasipništva obuzelo je tog ĕovjeka, tako plemenito štedljivog kad je bila rijeĕ o njegovim osobnim potrebama.

Barbarsko zlato izvaĕeno sa dna Dunava, onih pet stotina tisuća zlatnih poluga kralja Decebala, dostajali su da se isplate darovi puku, vojne nagrade od kojih sam i ja dobio svoj dio, bezumni luksuz igara i poĕetna ulaganja u veliku avanturu u Aziji. Ta zlokobna bogatstva stvarala su iluziju o našem financijskom stanju. Ono što je rat donio, to je i odnio. U to je vrijeme umro Licinije Sura. Bijaše to najliberalniji od carevih osobnih savjetnika. Za nas je njegova smrt bila izgubljena bitka. Prema meni je oduvijek iskazivao oĕinsku skrb već nekoliko godina ono malo snage što mu je bolest ostavljala nije mu dopuštalo da dugo radi na ostvarenju svojih osobnih ambicija, ali mu je uvijek dostajalo da pomogne ĕovjeku ĕiji su mu se nazori ĕinili zdravi. Osvajanje Arabije poduzeto je suprotno njegovim savjetima. Da je još poživio, on je jedini mogao prištedjeti državi silan trud i troškove oko pohoda na Parte. Taj ĕovjek nagrizen groznicom koristio je satove nesаницe da raspravlja sa mnom o planovima koji su ga iscrpljivali, ali ĕiji mu je uspjeh bio važniji od još nekoliko mrvica života. Uz njegovo uzglavlje proživio sam unaprijed, i to do najmanjih administrativnih pojedinosti, neke od budućih faza svoje vladavine. Taj je ĕovjek na samrti štedio cara u svojim kritikama, ali je slutio da sa sobom odnosi sve ono mudro što je još ostalo od poretka. Da je on poživio još dvijetri godine, možda bih bio izbjegao neke krivudave putove na svom usponu do vlasti on bi bio uspio nagovoriti cara da me prije adoptira, i to otvoreno. Ali posljednje rijeĕi tog državnika koji mi je namro svoju zadaću bijahu jedna od mojih carskih investitura.

Kako je rasla skupina mojih pristaša, tako je rasla i skupina mojih neprijatelja. Najopasniji je od 79 mojih protivnika bio Luzije Kvijet, Rimljanin s arapskom krvlju u svojim žilama, kojeg su numidski eskadroni odigrali važnu ulogu u Drugom daĕanskom ratu i koji se vatreno zalagao za rat u Aziji. Prezirao sam sve kod njega njegovu barbarsku raskoš, preuzetno lepršanje onih njegovih bijelih velova opasanih zlatnom vrpcom, njegove nabusite i prijetvorne oĕi, nevjerojatnu okrutnost spram poraženih i pokorenih neprijatelja. Ti

èelnici ratnièke struje desetkovali su se u unutarnjim borbama, ali oni koji su ostajali držali su zato još èvršæ vlast u svojim rukama, a ja sam time bivao još izvrgnutiji Palminu sumnjièenju i Celzovoj mržnji. Sreæom, moj je položaj bio gotovo neosvojiv. Graðanska je uprava sve više poèivala na meni otkako se car bio sav posvetio svojim ratnim planovima. Moji prijatelji, koji su me jedini mogli zamijeniti po svojim sposobnostima ili poznavanju poslova, pretpostavljali su plemenito i samoprijegorno mene sebi. Neracije Prisko, kojem je car vjerovao, smišljeno je svakim danom sve više ogranièavao svoju djelatnost na svoju pravnu struku. Atijan je uredio sebi život tako da meni služi uživao sam i Plotininu diskretnu potporu. Godinu dana prije rata postavljen sam na mjesto guvernera Sirije, a nakon toga i na mjesto legata u vojsci. Pošto mi je povjereno da nadzirem i organiziram naše baze, postao sam jedan od komandnih poluga pothvata koji je po mom mišljenju bio bezuman. Nakon kraæeg skanjanja, prihvatio sam i tu dužnost. Da sam je odbio, zatvorio bih bio sam sebi put do vlasti u trenutku kad mi je vlast bila važnija nego ikad. A to je ujedno bila i jedina mogućnost da igram ulogu mirovnog posrednika.

U onih nekoliko godina što su prethodile velikoj državnoj krizi, donio sam odluku zbog koje su me moji neprijatelji jednom zasnagda procijenili lakoum80

nim, što mi je djelomice i bio cilj, da tako preduhitrim svaki napad. Otputovao sam na nekoliko mjeseci u Grèku. U tom putovanju politika nije, bar prividno, imala nikakva udjela. Bijaše to izlet radi užitka i uèenja vratio sam se s nekoliko graviranih pehara i knjiga koje sam podijelio s Plotinom. U Ateni mi je iskazana službena poèast koju sam prihvatio radosnije nego ijednu drugu imenovan sam za arhonta Atene. Priuštio sam sebi nekoliko mjeseci rada i lakih zadovoljstava, proljetnih šetnji po brežuljcima prošaranim anemonama, prisnog dodira s golim mramorom. U Heroneji, kamo sam bio otišao da se razdragam nad antièkim parovima prijatelja iz Svetog bataljuna, bio sam dva dana u gostima kod Plutarha. I ja sam imao svoj Sveti bataljun, ali, kao što mi se èesto dešavalo, moj me život manje uzbuđivao od povijesti. Bio sam u lovu u Arkadiji, molio se u Delfima. U Sparti, na obali Eurota, pastiri su me nauèili svirati vrlo staru melodiju na fruli, èudnovati neki ptièji napjev. U blizini Megare naišao sam na seljaèku svadbu koja je potrajala do kraja noæi. Moji pratioci i ja odvažili smo se pridružiti plesu, što nam kruti obièaji u Rimu ne bi bili dopustili.

Tragovi naših zloèina posvuda su se vidjeli zidine Korinta koje je razorio Mumije i mjesta u dnu svetišta što su ostala prazna nakon pljaèke kipova organizirane za sramnog Neronova putovanja. Osiromašena Grèka živjela je i dalje u ozraèju blage zamišljenosti, jasne istanèanosti i mudre slasti. Ništa se nije promijenilo od vremena kad je uèenik retora Iseja prvi put udahnuo onaj miris topla meda, soli i smole ništa se zapravo nije promijenilo u više stoljeæa. Pijesak na borilištima bijaše isto onako zlaæan kao i nekoæ Fidijski i Sokrat nisu više dolazili onamo, ali mladiæi koji su se ondje vježbali još su

bili nalik na prelijepog Harmida. Katkad mi se èinilo da grèki duh nije izvukao do krajnjih zakljuèaka premise svoga istinskog genija tek ih je trebalo požnjati zrelo klasje na suncu, veæ pokošeno, ne znaèi mnogo prema eleuzinskom obeæanju sjemena skrivenog u onoj lijepoj zemlji. Èak i u mojih divljih sarmatskih neprijatelja nalazio sam vaze savršena oblika, zrcalo ukrašeno likom Apolonovim, grèke odbljeske poput blijeda sunca na snijegu. Nazirao sam mogućnost da heleniziram barbare, da duh Antike

prenešem u Rim, da polagano nametnem svijetu jedinu kulturu koja se jednog dana odvojila od nakaznosti, bezobličnosti, nepokretnosti, koja je iznašla definiciju metode, teoriju politike i ljepote. Mene nije vrijeđao blag prezir Grka koji sam oduvijek nasluđivao ispod njihovih najusrdnijih izraza poštovanja. Štoviše, bio mi je prirodan. Ma kakve bile vrline po kojima sam se od njih razlikovao, znao sam da æu do vijeka ostati neprofinjeniji od jednog mornara s Egeja, da nikad neæu biti onako mudar kao travarica iz Agore. Mirno sam prihvaćao pomalo uznositu usluđnost te gorde rase priznavao sam cijelom jednom narodu povlastice koje sam oduvijek tako rado dijelio voljenim osobama. Ali, da bi se Grcima dalo vremena da nastave i dovrše svoje djelo, bilo je potrebno još nekoliko stoljeća mira i bezbrižne dokolice, diskretne slobode koju omogućuje mir. Grčka je računala na nas kao na svoje ÷uvare jer mi, uostalom, i sami tvrdimo da smo njeni gospodari. Obećao sam sam sebi da æu bdjeti nad razoružanim bogom.

Bio sam već godinu dana na položaju guvernera Sirije kad je Trajan stigao u Antiohiju. Došao je nadgledati priređivanje pohoda na Armeniju, koji je, prema njegovoj zamisli, imao prethoditi napadu na Parthije. S njim je, kao i uvijek, bila Plautina, a došla je i Matidija, moja širokogrudna punica, koja ga je već godinama pratila na logorovanjima kao ekonomka. Celso, Palma i Nigrinus, moji stari neprijatelji, bili su još ÷lanovi vijeka i vodili su glavnu riječ u glavnom stožeru. Sav je taj svijet nagrnulo u palaču čekajući da se krene u pohod. Dvorske su spletke opet bile u punom jeku. Svi su stavljali svoje uloge prije nego što se zakotrljaju ratne kocke. Vojska je gotovo odmah udarila na sjever. Gledao sam kako s njom odlazi sve ono mnoštvo visokih dužnosnika, ambicioznih i nepotrebnih pratilaca. Car se sa svojom svitom zadržao nekoliko dana u Komageni već radi trijumfalnih svečanosti mali orijentalni vladari okupljeni u Satali utrkiivali su se u prisegama na vjernost, na koje se ja, da sam bio na Trajanovu mjestu, ne bih mnogo uzdao. Luzije Kvintus, moj opasni suparnik, na ÷elu prethodnice, zaposjeo je na svojoj velikoj vojnoj promeni obale jezera Vana sjeverni dio Mezopotamije, iz kojeg su se Parthije bili povukli, pripojen je bez po muke kralj Ozroenaca Abgar pokorio se u Edesi.

83Car se vratio u Antiohiju da tu prezimi odgađajući do proljeća pohod na samo partsko carstvo, ali je već bio odlučio da ne prihvati nikakve mirovne pregovore. Sve je teklo po njegovu planu. Radost što æe se napokon upustiti u tu dugo odgađanu pustolovinu pomladila je na neki način tog šezdesetčetverogodišnjaka.

Moja su predviđanja i dalje bila sumorna. Židovski i arapski elementi sve su se više opirali ratu provincijski veleposjednici ljutili su se što moraju podmirivati troškove izazvane prolaskom postrojba gradovi su nerado podnosili nove namete. Ėim se car vratio, prva je katastrofa najavila ostale usred jedne prosinačke noći dogodio se potres i porušio za nekoliko trenutaka ÷itavu jednu četvrt Antiohije. Natuđen padom jedne grede, Trajan je junački nastavio skrbiti o ranjenicima u njegovoj najbližoj okolini bilo je nekoliko poginulih. Sirijsko je pučanstvo odmah počelo tražiti krivce toj nesreći. Odrekavši se ovoga puta svojih načela snošljivosti, car je pogriješio dopustivši pokolj jedne skupine kršćana. Ni ja osobno nemam mnogo simpatija za tu sektu, ali prizori šibanja staraca i mučenja djece pridonijeli su uznemirenosti duhova i još više ogadili tu sumornu zimu. Nedostajalo je novca da se odmah poprave štete od potresa tisuć beskućnika logorovale su noću na trgovima. Inspekcijski obilasci nastradalih otkrili su mi pritaženo nezadovoljstvo, potajnu

mržnju, o èemu velikodostojnici što su zakrèili palaèu nisu imali ni pojma. Car je i usred tih ruševina nastavio pripremati vojni pohod èitava je šuma utrošena u gradnju pokretnih mostova i pontona za prelazak preko Tigrisa. Radosno je prihvatio cio niz novih titula koje mu je dodijelio Senat jedva je èekao da svrši s Orijentom pa da se vrati u Rim slaviti pobjedu. Razbjesnjivala su ga i najmanja odgaðanja tako te se tresao kao u groznici. Èovjek koji je nestrpljivo šetkao po velikim dvoranama palaèe koju su nekoæ davno bili izgradili Seleukidi, a ja sam je osobno kakva gnjavaža! ukrasio u njegovu èast pohvalnim natpisima i daèanskim oklopima, nije više bio onaj isti èovjek koji me primio u svom taboru u Agripini prije nepunih dvadeset godina. Èak su mu i vrline ostarjele. One njegove pomalo grube šale iza kojih se nekad skrivala prava dobrota bijahu sad još samo vulgarne navike odluènost mu se pretvorila u tvrdoglavost, a sposobnost iznalaženja neposrednih i praktiènih rješenja u posvemašnje odbijanje da razmišlja. Njegovo nježno poštovanje prema carici i nabusita naklonost prema svojoj neæakinji Matidiji preobrazili su se u staraèku ovisnost o tim ženama, ali se njihovim savjetima sve više opirao. Jetreni napadaji zabrinjavali su njegova lijeènika Kritona, ali on sam nije mario za njih. Njegovim je užicama oduvijek nedostajalo istanèanosti, a razina im se s godinama još više srozala. Nije bilo toliko važno što æe se car, kad završi radni dan, predati vojnièkim pijankama u društvu mladiæa koje je smatrao simpatiènim ili lijepim. Meðutim, bilo je prilièno nezgodno što nije dobro podnosio vino, a previše ga je pio, i to što je ona njegova svita podreðenih, sve samih prosjeènih ljudi, koje su odabrali i kojima su manipulirali sumnjivi osloboðenici, mogli slobodno prisustvovati svim mojim razgovorima s njim i poslije ih prenositi mojim neprijateljima. Obdan sam viðao cara samo na sastancima glavnog stožera posveæenim jedino poedinostima ratnih planova, kad uopæe nije bilo prilike da se slobodno iskaže osobno mišljenje. U svim drugim prigodama izbjegavao je razgovore u èetiri oka. U pijanstvu se taj nimalo profinjani

85L

èovjek služio svom silom nezgrapnih lukavština. Nije više bio tankoæutan kao nekad navaljivao je da se pridružim njegovim terevenkama galama, kikit, najotrcanije šale mladih ljudi uvijek su mu bile dobro došle da mi dade na znanje da nije vrijeme za ozbiljne poslove vrebao je trenutak kad æe mi još jedna èaša ispijena nadušak oduzeti razum. Sve se oko mene vrtjelo u onoj dvorani u kojoj mi se èinilo da mi se barbarski trofeji, glave divljih goveda, smiju u brk. Bokali su smjenjivali bokale, ovdjeondje bi izbila pijana pjesma oslanjajuæi se sve drhtavijom rukom o stol, zazidan u možda napol hinjeno pijanstvo, car je daleko od svega toga bludio u mislima azijskim putovima i tonuo sve dublje u svoje snove...

Ti su snovi, na nesreæu, bili lijepi. Bijahu to oni isti snovi zbog kojih sam ja nekad pomišljao da sve napustim i krenem preko Kavkaza sjevernim cestama put Azije. Toj opèinjenosti kojoj se ostarjeli car predavao poput mjeseèara bio je prije njega podlegao Aleksandar on umalo da nije ostvario te snove, i umro je zbog toga sa svojih trideset godina. Ali najveæa se opasnost tih velikih planova krila baš u njihovoj svrsishodnosti kao i uvijek, bilo je napretek praktiènih razloga da se opravda apsurd, da se vine do nemoguæeg. Nas je problem Orijenta zaokupljao veæ stoljeæima èinilo se prirodnim da svršimo s njim jednom zasnogda. Naša razmjena robe s Indijom i s onom tajanstvenom zemljom svile iskljuèivo je ovisila o židovskim trgovcima i arapskim izvoznicima

koji su imali slobodan pristup do partskih luka i putova. Kad jednom svedemo ono golemo i klimavo carstvo arsakidskih konjanika na nepostojanje, dosegnut æemo izravno one bogate granice svijeta najposlije ujedinjena Azija postat æe za Rim samo još jedna od njegovih provincija. Aleksandrijska luka u Egiptu bijaše jedini naš izlaz prema Indiji koji nije ovisio o dobroj volji Parta ali i tu smo se neprestano suočavali sa zahtjevima i pobunama židovskih zajednica. Da je Trajan uspio u svom pohodu, ne bismo se morali obazirati na taj nepouzdan grad. Ali mene svi ti razlozi nisu nikad mogli uvjeriti. Prije bi me zadovoljili solidni trgovački ugovori, i već sam nazirao mogućnost da umanjim ulogu Aleksandrije osnivanjem jedne druge grčke metropole nedaleko od Crvenog mora, što sam poslije i učinio kad sam utemeljio Antinopol. Sve sam bolje upoznao taj zamršeni azijski svijet. Jednostavni planovi o posvemašnjem istrebljenju koji su uspjeli u Dakiji, nisu se mogli primijeniti u toj zemlji sa znatno brojnijim i ukorjenjenijim pučanstvom, o kojem je, uostalom, ovisilo bogatstvo svijeta. Kad smo prešli Eufurat, stupili smo u zemlju rizika i fatamorgana, živog pijeska i putova kojima nema kraja. Najmanji poraz imao bi za posljedicu poljuljan prestiž, a za njim bi mogle slijediti svakojake nesreće nije bio problem samo pobijediti nego neprestano pobjeđivati, a tako bismo iscrpli na kraju svoje snage. To smo već i pokušali zgrozio sam se pri pomisli na Krasovu glavu koju su kao loptu bacali iz ruke u ruku na predstavi Euripidovih Bakha, što ju je jedan barbarski kralj s helenističkim pretenzijama bio priredio uvečer nakon pobjede nad nama. Trajan je kanio osvetiti taj naš stari poraz, a ja sam najviše mislio kako da ga ponovo ne doživimo. Prilično sam točno predviđao budućnost, što i nije teško kad čovjek poznaje dostatan broj elemenata sadašnjice nekoliko nepotrebnih pobjeda odvući æe predaleko naše postrojbe, nepromišljeno dovedene s drugih granica car æe se na samrti ovjenčati slavom, a nama koji preživimo ostavit æe da rješavamo sve probleme i liječimo sva zla.

HiCezar je imao pravo kad je rekao da više voli biti prvi na selu nego drugi u Rimu. Ne zbog ambicija ni puste slave, nego zato što čovjek kad je drugi u Rimu može samo birati između opasnosti od poslušnosti i opasnosti od pobune, ili, još gore, od kompromisa. A ja nisam bio čak ni drugi u Rimu. Spremajući se da krene u pogibeljan pohod, car nije još bio odredio ni svog nasljednika svaki korak naprijed davao je nove izgledne članovima glavnog stožera. Taj gotovo naivni čovjek učinio mi se sada složeniji od mene. Jedino su me njegove grubosti umirivale otresiti car postupao je sa mnom kao sa sinom. U drugim sam pak trenucima očekivao da æe me, čim se bude moglo bez mene, istisnuti Palma ili ubiti Kvijet. Nisam imao moći nisam uspio čak ishoditi ni audijenciju za utjecajne članove antiohijskog sinedrija, koji su strepjeli, kao i mi, od ispada židovskih agitatora i koji su željeli izvijestiti Trajana o rovarenju svojih suplemenika. Nije više slušao ni mog prijatelja Latinija Aleksandra, potomka jedne od starih kraljevskih obitelji iz Male Azije, čije su ime i bogatstvo i te kako mnogo značili. Plinije, koji je četiri godine prije toga bio poslan u Bitiniju, umro je ondje a da nije stigao izvijestiti cara o tamošnjem pravom raspoloženju i financijskom stanju, pod pretpostavkom da bi mu to dopustio njegov nepopravljivi optimizam. Palma je ismijavao tajne izvještaje licijskog trgovca Opramoje, koji je dobro poznao prilike u Aziji. Oslobođenici su iskorištavali jutarnji mamurluk carev nakon probančene noći da mi uskrate pristup do njegove sobe carev služak po imenu Fedim, pošten ali priglup i podgovoren protiv mene, dva puta mi se ispriječio na ulazu. Moj neprijatelj Celzo,

naprotiv, zatvorio se jedne večeri u sobu s Trajanom i taj je njihov tajni razgovor potrajao satima, tako da sam na kraju povjerovao da sam propao. Tražio sam saveznike na sve strane potkupio sam suhim zlatom bivše robove koje bih bio najradije poslao na galije milovao sam grozne kovrčave glave. Nervin je dijamant bio izgubio sjaj.

Tada se pojavio najmudriji od mojih dobrih duhova Plotina. Caricu sam poznavao tada već više od dvadeset godina. Bili smo porijeklom iz iste sredine i otprilike istih godina. Gledao sam je kako mirno podnosi gotovo isto tako skućeni život kao što je bio i moj, a s još manje nade za budućnost. Pomagala mi je u mojim najtežim trenucima držeci se kao da nije toga svjesna. Ali u onim groznim danima u Antiohiji njena mi je prisutnost bila prijeko potrebna, kao što æ mi poslije uvijek biti potrebno njeno poštovanje, koje sam uživao sve do njene smrti. Navikao sam se bio na onu njenu priliku u bijeloj odjeći, jednostavnoj koliko to može biti ženska odjeća, na onu njenu šutnju, na odmjerene rijeći koje su uvijek bile samo odgovori, i to što su sažetiji biti mogli. Njena vanjština nije ni od èega odudarala u onoj palaçi starijoj od rimske raskoši ta je kæi skorojevića bila posve dostojna Seleukida. Gotovo smo se u svemu slagali. Oboje smo patili od strasti da ukrasimo a potom ogolimo dušu, da iskušamo duh na svakom kamenu kušnje. Ona je bila sklona epikurejskoj filozofiji, tom uskom ali èistom ležaju na kojem bi se pokatkad opružile moje misli. Nju nije uznemirivala tajna bogova koja je mene progonila nije bila ni strastveno privrženica tijelu kao ja. Bila je èedna zato što joj se gadila površnost, više svjesno velikodušna nego po svojoj naravi, mudro nepovjerljiva ali spremna da sve prihvati od prijatelja, èak i neizbježne pogreške. Prijateljstvo je za nju bio izbor kojem je posvećivala sve svoje biæe sva mu se predavala kao što sam 89se ja predavao samo u ljubavi. Poznavala me je najbolje od sviju pred njom sam pokazivao ono što sam pred drugima skrivao, primjerice svoje potajne podlosti. Tjelesnu intimnost, koje nikad nije bilo meðu nama, nadoknađivao je taj dodir dvaju duhova èvrsto vezanih jedan za drugoga. Našem slaganju nisu bila potrebna oèitovanja, objašnjavanja ni suzdržavanja dostajala su sama djela. Ona je više pazila na njih nego ja. Ispod debelih šiški što ih je zahtijevala moda, njeno glatko èelo bijaše sudaèko. Pamæenje joj je èuvalo toèan otisak svake, i najmanje stvari nije joj se događalo, kao meni, da predugo oklijeva ili da se brzopleto odluèi. Jedan joj je pogled dostajao da otkrije moje najskrovitije neprijatelje hladnokrvno je i mudro procjenjivala moje pristaše. Zapravo smo bili ortaci, ali i najizostreniji sluh teško da bi otkrio meðu nama znake tajnog dogovora. Nikad joj se nije preda mnom potkrala gruba pogreška da se potuži na cara, ni nešto tananija pogreška da ga opravdava ili hvali. Što se mene tièe, moja lojalnost nije dolazila u pitanje. Atijan, koji je bio netom stigao iz Rima, pridružio se tim našim razgovorima što su katkad trajali po svu noæ, ali reklo bi se da ništa ne može zamoriti tu nepokolebljivu i krhku ženu. Uspjela je ishoditi da moj bivši tutor bude imenovan za careva osobnog savjetnika te tako izbaci iz igre mog neprijatelja Celza. Trajanovo nepovjerenje ili nemogućnost da nađe nekog tko æ me zamijeniti u pozadini zadržat æ me još u Antiohiji raèunao sam na njih dvoje da æ me obavještavati o svemu što ne budem mogao saznati iz službenih izvještaja. U sluèaju poraza, oni æ mi znati osigurati privrženost jednog dijela vojske. Moji protivnici morat æ raèunati s prisutnošæu tog kostobolnog starca koji se pridružio pohodu samo da meni pomogne,

i te žene sposobne da podnosi dugotrajne napore kao vojnik. Gledao sam ih kako odlaze, car na konju, èvrst i zaèudo miran, strpljiva skupina žena u nosiljkama i pretorijanska garda pomiješana s numidskim izvidnicima onog strašnog Luzija Kvijeta. Vojska koja je bila prezimila na obalama Eufrata, krenula je èim je stigao vojskovoða zapoèeo je pohod na Parte. Prve su vijesti bile izvrsne. Babilon osvojen, Tigris prijeđen, Ktezifont pao. Sve je, kao i uvijek, padalo pred zaèudnim majstorstvom tog èovjeka. Arapski vladar Haracen sam se pokorio sili i tako prepustio rimskoj floti sav tok rijeke Tigris car se ukrcao na brod i zaplovio put luke Haraks u dnu Perzijskog zaljeva. Približavao se bajoslovnim obalama. Mene moja zabrinutost nije ostavljala, ali sam je krio kao kakav zloèin imati pravo prije vremena znaèi nemati pravo. Štoviše, posumnjao sam u sama sebe osjeæao sam se kriv zbog one nedostojne nevjerice koja nas prijeði da priznamo velièinu èovjeku kojeg predobro poznajemo. Zaboravio sam bio da ima ljudi koji pomièu granice usuda, mijenjaju povijest. Hulio sam na carevu genijalnost. Izjedao sam se na svom položaju. Ako se sluèajno dogodi nemoguæe, može li se sluèiti da ja u tome ne sudjelujem? Buðuæi da je uvijek sve lakše od mudrosti, obuzimala me želja da opet navuèem sarmatsku žièanu košulju i iskoristim Plotinin utjecaj da me ponovo pozovu u vojsku. Zavidio sam i posljednjem od naših vojnika na prašini azijskih putova i na srazu s perzijskim oklopnicima. Senat je ovog puta odobrio caru da ne proslavi samo jedan trijumf nego cio niz trijumfa koji æe potrajati do kraja njegova života. I ja sam uèinio što je bio red zapovjedio sam da se slavi i otišao sam prinijeli žrtvu na brdo Kasiju.

91Iznenada se požar koji je tinjao u toj orijentalnoj zemlji rasplamsao na sve strane. Židovski su trgovci odbili plaæati porez u Seleukiji Kirena se odmah pobunila i tamošnji orijentalni elementi poklali su grèke ceste kojima se egipatsko žito dovozilo našim postrojbama presjekla je banda zelota iz Jeruzalema na Cipru je grèko i rimsko puèanstvo pohvatalo Židove i natjeralo ih da se meðu sobom pobiju u gladijatorskim dvobojima. Ja sam uspio oèuvati red u Siriji, ali sam primjeæivao iskre u oèima prosjaka na pragovima sinagoga, nijeme podsmijehe na debelim usnama gonièa deva, mržnju koju ipak nismo zaslužili. Židovi i Arapi udružili su se od sama poèetka protiv ovog rata koji je zaprijetio da im upropasti trgovinu, ali je Izrael iskoristio prigodu da se okomi na svijet iz kojeg je bio iskljuèen zbog svoje vjerske pomame, svojih neobiènih obreda i nepomirljivosti svoga Boga. Car se bržebolje vratio u Babilon i poslao Kvijeta da kazni pobunjene gradove Kirena, Edesa, Seleukija, velike grèke metropole na Istoku, popaljene su za kaznu zbog veleizdaje zasnovane za vrijeme predaha karavana ili smišljene u židovskim zajednicama. Kad sam poslije obilazio te gradove koje je trebalo obnoviti, prolazio sam ispod porušenih kolonada, između redova razbijenih kipova. Car Osdroj, koji je novèano potpomogao te pobune, odmah je prešao u napad Abgar je ustao i ponovo ušao u spaljenu Edesu naši armenski saveznici, na koje je Trajan vjerovao da se može osloniti, poduprijeli su satrape. Car se odjednom našao usred golemog bojnog polja gdje se trebalo braniti sa svih strana. Zimu je izgubio opsjedajuæi Hatru, gotovo neosvojivu tvrðavu usred pustinje, što je našu vojsku stajalo na tisuæe mrtvih. Njegova je tvrdoglavost sve više bivala neka vrsta osobne hrabrosti taj bolesni èovjek nije htio pustiti stvar iz ruku. Od Plotine sam saznao da i dalje odbija imenovati svoga nasljednika, usprkos opomeni u obliku kratkotrajne uzetosti. Da je taj oponašatelj Aleksandra umro takoðer od groznice ili neumjerenosti u nekom nezdravom zakutku Azije, taj bi vanjski rat bio

prerastao u građanski izbila bi borba na život i smrt između mojih pristaša i pristaša Celza ili Palme. Odjednom nisam više dobivao nikakvih vijesti tanku nit mog općenja s carem održavale su još samo numidske bande mog najvećeg neprijatelja. U to sam doba prvi put zatražio od liječnika da mi crvenom tintom obilježi na prsima mjesto gdje mi je srce ako dođe do najgoreg, nikako nisam htio da živ padnem u ruke Luziju Kvijetu. Teška zadaća da smirujem otoke i granične provincije pridodana je ostalim mojim poslovima, ali naporni dnevni rad nije bio ništa prema dugim besanim noćima. Svi problemi carstva tištali su me u isti mah, ali mi je moj osobni problem bio najteži. Želio sam vrhovnu vlast. Želio sam je zato da mogu nametnuti svoje planove, iskušati svoja rješenja, uspostaviti mir. A danas sam je želio zato da budem sam svoj gospodar prije nego što umrem.

Bio sam na pragu četrdesetih. Da sam u to doba skončao, od mene bi ostalo samo ime u nizu imena visokih dužnosnika i natpis na grèkome u čast arhonta Atene. Otada, kad god bih vidio da je išèeznuo èovjek u srednjim godinama, èije uspjehe i neuspjehe javnost misli da umije toèno procijeniti, prisjetio bih se da sam ja u tim godinama postojao samo u svojim oèima i u oèima nekolicine prijatelja, koji su na mahove zacijelo sumnjali u mene kao što sam i ja sam sumnjao. Shvatio sam da malo ljudi uspije dati svoju punu mjeru prije nego što umre osjeèao sam više sažaljenja prema njima raz93

mišljajuèi o njihovim prekinutim poslovima. Ta opsjednutost neispunjenim životom prikovala bi mi misao na jednu toèku, privlaèeèi sve na sebe kao èir. S tom je mojom žudnjom za vlašću bilo kao i s ljubavnom žudnjom, koja ljubavniku ne da ni da jede, ni da spava, ni da misli, pa èak ni da voli dok se god ne obave određeni obredi. Najpreèi zadaci èinili su mi se uzaludnim kad mi nije bilo dano da kao gospodar donosim odluke o budućnosti bilo mi je potrebno da budem siguran da æu vladati kako bi mi se vratila želja da budem od koristi. Ona palaèa u Antiohiji gdje æu nakon nekoliko godina živjeti pijan od sreæe, bila mi je tada tek tamnica, i to možda tamnica osuđenika na smrt. Slao sam tajne poruke proroèištima, Jupiteru Amonu, u Kastaliju, Zeusu Dolihijskom. Pozivao sam perzijske mage išao sam èak tako daleko da sam zapovjedio da mi dovedu iz antiohijske tamnice zloèinca osuđenog na raspeæe, pa da mu vraè preda mnom prereze grkljan ne bi li mi njegova duša, lebdeèi naèas između života i smrti, otkrila budućnost. Taj je jadnik na taj naèin izbjegao dulju agoniju, ali pitanja koja sam mu postavio ostala su bez odgovora. Noæu sam se vukao od prozora do prozora, od balkona do balkona, po onim dugim dvoranama u palaèi još napuklim od potresa, ispisujuèi ovdjeondje astrološke raèune na ploèama i ispitujuèi treperave zvijezde. Ali znamenje budućnosti trebalo je tražiti na zemlji.

Car je napokon odustao od opsade Hatre i odlučio vratiti se na ovu stranu Eufrata, s koje nije trebalo ni odlaziti. Taj je gorki povratak bio još nesretniji zbog vrućine koja je već bila paklenska, i zbog dodijavanja partskih strijelaca. Jedne vrele svibanjske večeri izašao sam na gradska vrata da doèekam na obalama Oronta malu skupinu ljudi iscrpljenih groznicom, tjeskobom i umorom bolesnog cara, Atijana i žene. Trajanu je bilo stalo do toga da stigne na konju do ulaza u palaèu jedva se držao u sedlu taj èovjek, nekad tako pun života, kanda se promijenio više od drugih nadomak smrti. Kriton i Matidija pomogli su mu da se uspne uza stube, odveli ga da legne i sjeli uz njegovo uzglavlje. Atijan i Plotina ispriповjedili su mi sve one ratne nezgode za koje nije bilo mjesta u njihovim kratkim porukama. Jedna od tih prièa toliko me potresla

da mi se zauvijek usjekla u pamćenje sred mojih osobnih uspomena, mojih vlastitih simbola. Ćim je stigao u Haraks, umorni je car sjeo na žal uz trome vode Perzijskog zaljeva. U to vrijeme još nije sumnjao u svoju pobjedu, ali su ga prvi put shrvali golemost svijeta, osjećaj starosti i granica koje nas sve sapinju. Krupne suze potekoše niz naborane obraze tog ěovjeka za koga se smatralo da ne može zaplakati. Vojskovođa koji je doveo rimske orlove do još neistraženih obala pojmio je da nikad neće zaploviti onim morem o kojem je toliko sanjao Indija, Baktrija, sav onaj mutni Orijent kojim se izdaleka opijao ostatak za nj puka imena i snovi. Sutradan su ga već loše vijesti nagnale da krene dalje. Kad god bi mi poslije usud uskratio neku želju, sjetio bih se suza koje je on prolio jedne večeri, na dalekoj obali, taj starac što je možda tada prvi put pogledao svom životu u oči.

Sutradan sam se ujutro popeo do cara. Osjećao sam se pred njim kao sin, brat. Taj ěovjek koji se uvijek dičio time da živi i misli kao bilo koji njegov vojnik, umirao je posve sam ležeći na krevetu, pravio je i dalje grandiozne planove koji nisu nikog više zanimali. Kao i uvijek, njegov suhoparni i odsječni govor nagrđivao mu je misli jedva izgovarajući riječi, govorio mi je o trijumfu koji mu sprema taj maju u Rimu. Nijekao je poraz kao što je nijekao i smrt. Nakon dva dana ponovio se napadač. Obnovio sam tjeskobna vijećanja s Atijanom i Plotinom. Carićina dalekovidnost uzdigla je mog prijatelja na svemoćni položaj pretorijskog prefekta, tako da nam je carska garda bila podložna. Matidija, koja nije napuštala bolesnikovu sobu, bila nam je, srećom, privržena ta priprosta i nježna žena bijaše meka kao vosak u Plotininim rukama. Ali nitko se od nas nije usuđivao podsjetiti cara da je pitanje njegova nasljednika ostalo otvoreno. Možda je on, kao i Aleksandar, odlučio da ne imenuje sam svog nasljednika možda je prema Kvijetovoj struji imao obveza za koje je samo on znao, ili je jednostavno odbijao misliti na svoj kraj ima tako u nekim obiteljima staraca koji umiru bez oporuke. Nije njima toliko do toga da zadrže do kraja svoje blago, ili svoje carstvo, od kojeg su im se ukočeni prsti već napol odvojili, koliko do toga da ne stupe prerano u ono posmrtno stanje u kojem ěovjek više nema što odlučivati, nikakva iznenađenja priređivati, niti što prijetiti ili obećavati živima. Žalio sam ga nas smo se dvojica previše razlikovali da bi on u meni mogao naći onog poslušnog nastavljača svoga djela, odanog njegovim metodama, pa i pogreškama, kakvog većina ljudi koji su imali apsolutnu vlast u svojim rukama očajnički traže oko sebe na samrti. Ali svijet oko njega bijaše pust, nije bilo državnika ja sam bio jedini koga je mogao izabrati a da se ne ogriješi o svoje dužnosti dobra dužnosnika i dobra vladara taj poglavar, navikao da ocjenjuje uspjehe u službi, bio je tako reći prisiljen da me prihvati. To je, uostalom, bio idealan razlog da me zamrzi. Ipak, zdravlje mu se malopomalo toliko popravilo da je mogao izlaziti iz sobe. Govorio je već i o tome kako će opet krenuti u vojni pohod,

iako nije ni sam sebi vjerovao. Njegov liječnik Kriton, koji se radi njega bojao vrućih ljetnih dana, uspio ga je napokon nagovoriti da se vrati u Rim. Uvečer uoči odlaska, pozvao me na brod kojim se vraćao u Italiju, i imenovao me za vrhovnog zapovjednika umjesto njega. Toliko je tek pristao da se obveze. Ali ono glavno nije učinio.

Suprotno primljenim naredbama, odmah sam započeo, potajno, mirovne pregovore s Osdrojem. Igrao sam na kartu vjerojatnosti da neću više morati caru polagati račune. Nije bilo prošlo ni deset dana kadli me usred noći probudi dolazak glasnika odmah sam prepoznao u njemu Plotinina

pouzdanika. Donio mi je dva pisma. U jednom mi je, službeno, Plotina javila da Trajan nije mogao podnijeti ljuljanje broda pa se iskrcao u Selinuntu u Kilikiji gdje leži teško bolestan u kući jednog trgovca. U drugom, tajnom pismu javila mi je da je umro, i obećala da će tu vijest tajiti što dulje bude mogla kako bi mi dala priliku da je prvi saznam. Odmah sam se zaputio u Selinunt, samo što sam prije poduzeo sve potrebne mjere da osiguram sebi vjernost sirijskih garnizona. Tek što sam se otisnuo na put, jedan me novi glasnik službeno obavijestio da je car umro. Njegova oporuka, u kojoj sam ja određen za njegova nasljednika, poslana je po pouzdanu čovjeku u Rim. Sve ono o čemu sam deset godina grozničavo sanjao, snovao, raspravljao ili šutio, svelo se na pisamce od dva retka ispisano na grčkome čvrstim i sitnim ženskim rukopisom. Atijan, koji me dočekao na pristaništu u Selinuntu, prvi me pozdravio kao cara. I eto, tu, u tom intervalu od iskrčavanja bolesnika do trenutka njegove smrti, zbio se jedan od onih nizova događaja koje nikad neću moći rekonstruirati, iako se na njima temelji moja sudbina.

97Ponovo je uspostavljen red u mom životu, ali ne i u carstvu. Svijet koji sam naslijedio nalikovao je na čovjeka u naponu snage, još uvijek krepkog, iako iskusno liječeničko oko zapaža već na njemu jedva primjetne znake iscrpljenosti nakon preležane teške bolesti. Obnovljeni su pregovori, ovoga puta otvoreno razglasio sam na sve strane da me sam Trajan uputio na to prije nego što je umro. Jednim sam potezom precrtao sva opasna osvajanja ne samo Mezopotamije, gdje se nismo mogli održati, nego i Armenije koja je bila predaleko i izvan ruke, pa sam je zadržao samo kao vazalnu državu. Dvije godine, zbog kojih se mirovna konferencija mogla otegnuti godine i godine, da je glavnim pregovaračima bilo stalo do toga da je otežu, bijahu prebrođene vještim posredovanjem trgovca Opramoje u koga su satrapi imali povjerenje. Nastojao sam u pregovore unijeti onaj isti žar koji drugi iskazuju na bojnopolju iznudio sam mir. Uostalom, moj je partner želio mir u najmanju ruku koliko i ja. Partici su jedva čekali da se ponovo otvore njihovi trgovački putevi između Indije i nas. Nekoliko mjeseci nakon velike krize obradovao sam se videći kako se na obali Oronta iznova stvara niz karavana trgovci su opet naselili oaze i pri svjetlu logorske vatre razgovarali o novostima, te svakog jutra odnošili sa svojom natovarenom robom i gdje koju našu misao, naše riječi i naše autentične običaje, što je sve malopomalo osvajalo kuglu zemaljsku sigurnije nego što bi to mogle učiniti naše legije. Kolanje zlata i razmjena ideja, suptilni kao optjecaj vitalnog zraka u arterijama, iznova su proradili u velikom tijelu svijeta opet je bilo zemlje počelo kucati.

Buntovnička je groznica počela jenjavati. U Egiptu je bila toliko jaka da smo morali hitno formirati seljačku miliciju dok ne dođu pojačanja našim jedinicama. Odmah sam povjerio svom drugu Marciju Turbu zadaću da uspostavi red, što je on i učinio mudro i odlučno. Ali red na ulicama samo me donekle zadovoljavao htio sam ga, ako je ikako moguće, vratiti i u duše, ili da ga ondje bar prvi put uvedem. Jednotjedni boravak u Peluziju proveo sam sav u održavanju ravnoteže između Grka i Židova, koji se nikad nisu slagali. Nisam vidio ništa od svega onoga što sam želio vidjeti ni obale Nila, ni muzej u Aleksandriji, ni kipove u hramovima jedva sam stigao provesti jednu noć u ugodnom banjenju u Kanopu. Šest beskrajnih dana bio sam u uzavrelom kotlu suda zaštićenom od vanjske žege dugim zastorima od tankih letvica što su lupkale na vjetru. Noću su oko svjetiljaka zujali golemi komarci. Pokušavao sam dokazati Grcima da nisu oni uvijek najpametniji, a Židovima da nisu oni nipošto najčistiji u

poslu. Satirične pjesmice kojima su se drugorazredni Heleni izrugivali svojim protivnicima nisu bile ništa manje glupe od grotesknh grdnji u židovskim četvrtima. Te dvije rase koje su stoljećima živjele jedna uz drugu nisu nikad bile toliko radoznale da se upoznaju, ni toliko pristojne da se podnose. Iscrpljeni parničari smjenjivali su se na govornici do kasno u noć, a u zoru su me nalazili još uvijek na mojoj klupi kako prebirem po hrpi smeća

od lažnih iskaza leševi izbodeni noževima koje su mi podastirali kao dokaze bijahu često leševi bolesnika koji su umrli u krevetu od groznice i koje su ukrali balzamerima. Ali svaki čas smirenja bijaše pobjeda, neizvjesna kao i sve pobjede svaki spor okončan poravnanjem bijaše presedan i zalog za budućnost. Nije mi mnogo značilo što je postignut sporazum samo prividan, nametnut izvana, vjerojatno tek privremen znao sam da su i dobro i zlo stvar navike, da se ono što je privremeno produljuje, a ono što je vanjsko upija, i da se maska s vremenom pretvara u lice. Kako mržnja, glupost i ludilo trajno djeluju, nisam vidio razloga da isto tako ne djeluju i dobre namjere, bistar um i pravda. Red na granicama ne bi ništa vrijedio kad ne bih uspio nagovoriti staretinara Židova i kobasičara Grka da žive mirno jedan uz drugoga.

Mir mi je bio cilj, ali nipošto idol, ne sviđa mi se čak ni riječ ideal jer je predaleko od stvarnosti. Pomišljao sam da idem do kraja u odricanju od osvojenih krajeva pa da napustim i Dakiju, i bio bih to učinio da sam mogao naglo raskinuti s politikom svoga predšasnika, ali bilo je bolje što pametnije iskoristiti prethodne stečevine koje su već bile ušle u povijest. Onaj divni Julije Bas, prvi guverner te nedavno ustrojene provincije, sagorio je na poslu kao što je i meni malo nedostajalo one godine koju sam proveo na sarmatskim granicama, na nezahvalnoj dužnosti da neumorno smirujem kraj što se smatrao osvojenim. U Rimu sam mu priredio trijumfalan pogreb kakav se inače priređuje samo carevima ta počast dobru službeniku ispotiha žrtvovanom bijaše moj posljednji i diskretni prosvjed protiv politike osvajanja otkad sam stekao moć da je prekratim, nisam je više morao javno napadati. Međutim, nametnula se potreba da se uguši ustanak

u Mauretaniji, gdje su pristaše Luzija Kvijeta poticali nemire ipak, moja prisutnost ondje nije bila prijeko potrebna. Isto je tako bilo i u Britaniji, gdje su Kaledonci iskoristili povlačenje naših postrojba radi rata u Aziji da desetkuju nedostatne garnizone os tavljene na granici. Julije Sever hitno se prihvatio tog posla dok ja ne sredim stvari u Rimu i ne uz mognem krenuti na taj dugi put. Međutim, meni je bilo na srcu da sam okončam rat sa Sarmatima što je ostao nedovršen, pa mi je trebao određeni broj jedinica da stanem na kraj tamošnjim barbarskim pljačkama. Nigdje, pa ni tu, nisam htio robovati sustavima. Prihvatao sam rat kao sredstvo da se postigne mir, baš kao što se liječnik laže kauterija pošto je iskušao sva običnija sredstva. U ljudskim je poslovima sve tako zamršeno da će i moja miroljubiva vlast imati svoja ratna razdoblja, kao što i život velikog vojskovođe ima, htione htio, svoje periode mira. Prije nego što ću krenuti na sjever da napokon okončam sukob sa Sarmatima, vidio sam se sa Kvijetom. Mesar iz Kirene ostao je opasan. Moj je prvi korak bio da raspustim njegove numidske izvidnike njemu je ostalo njegovo mjesto u Senatu, položaj u regularnoj vojsci i onaj golemi veleposjed u zapadnim pješćarama koji mu je mogao poslužiti kao odskočna daska ili kao azil, kako god bude htio. Pozvao me u lov u Miziju, u gustu šumu, i vješto mi namjestio zamku u kojoj sam, uz malo manje sreće i tjelesne okretnosti, mogao lako zaglaviti. Bolje je bilo pretvarati se da

ništa ne sumnjam, i strpljivo čekati. Uskoro nakon toga u Donjoj Meziji, u vrijeme kad mi je kapitulacija sarmatskih vladara omogućila da poñem misliti na povratak u Italiju u skoroj budućnosti, uz pomoć šifriranih poruka koje sam razmijenio sa svojim bivšim tučtorom, doznao sam da se Kvijet iznenada vratio u Rim i sastao s Palmom. Naši su neprijatelji utvrđivali svoje pozicije i prestrojavali jedinice. Nikakve sigurnosti nije moglo biti dok su god ta dvojica protiv nas. Javio sam Atijanu da hitno djeluje. Taj je starac udario kao grom. Prekoračio je moje naredbe i oslobodio me jednim udarcem svih mojih još otvorenih preostalih neprijatelja. Istoga dana, u roku od nekoliko sati, Celzo je ubijen u Bajama, Palma u svojoj vili u Teracini, a Nigrin na pragu svoje ladanjske kuće u Favenciji. Kvijet je poginuo na papučici kola kad se nakon sastanka s urotnicima vraćao u grad. Rim je preplavio val terora. Mog vremesnog zeta Servijana, koji se naoko bio pomirio s mojim uspjehom, ali je očito napeto vrebao moje buduće pogreške, zacijelo je obuzela radost koja je bila po svoj prilici najbliža zanosu što ga je on ikad osjetio u životu. Ljudi su ponovo povjerovali u sve one mraćne glasine što su kružile o meni. Ove sam vijesti primio na brodu kojim sam se vraćao u Italiju. Prestravile su me. Ėovjeku je uvijek drago kad se oslobodi svojih neprijatelja, ali moj je tutor iskazao staraćku ravnodušnost spram potonjih posljedica svoga postupka smetnuo je s uma da ću ja morati još više od dvadeset godina živjeti s posledicama tih ubojstava. Sjetio sam se progona Oktavija koji su zauvijek okaljali uspomenu na Augusta, Neronovih prvih zloćina nakon kojih su slijedili drugi. Spomenuo sam se posljednjih godina Domicijana, tog obićenog ėovjeka, ništa goreg od drugih, koga je nametnuti mu i pretrpljeni strah malopomalo lišio svake ljudskosti, pa je na kraju umro usred svoje palaće kao progonjena zvijer u šumi. Moj mi je javni život već izmicao iz ruku u prvom retku nadgrobnog zapisa, duboko uklesanom, bijaše nekoliko rijeći koje nikad više neću

107moći izbrisati. Senat, ono veliko a slabo tijelo, koje je postajalo snažno ėim bi ga tko progonio, nikad neće zaboraviti da su ėetiri njegova ėlana smaknuta kratkim postupkom po mojoj naredbi tri spletkara i jedan okrutni divljak postat će tako mućenici. Odmah sam poručio Atijanu da me doćeka u Brundiziju i položi raćun o svojim postupcima. Doćekao me na dva koraka od pristaništa, u jednoj od soba krćme okrenute na istok gdje je nekad davno umro Vergilije. Došao mi je hramljući u susret do praga patio je od kostobolje. Ėim sam se našao s njim nasamo, obasuo sam ga prijekorima vladavina za koju sam želio da bude umjerena i uzorna, poćela je sa ėetiri ubojstva, od kojih je samo jedno bilo prijeko potrebno, a pri tom je nepromišljeno zanemarena zakonska forma. Ovu će mi zloupotrebu sile još više zamjerati zato što ću se ubuduće trsiti da budem milostiv, savjestan i pravedan ljudi će ovim umorstvima dokazivati da moje toboćnje vrline nisu ništa drugo do maske da bi mogli ispresti banalnu legendu o tiraninu koja će me možda pratiti dok je svijeta i vijeka. Priznao sam mu da se bojim nisam se osjećao lišen okrutnosti više nego drugih ljudskih mana. Poslužio sam se onim općim mjestom da jedan zloćin povlaći za sobom drugi, i primjerom životinje koja se ostrvila. Stari prijatelj, za kojeg sam vjerovao da mi je potpuno odan, iskoristio je slabost koju je mislio da je zapazio u mene, pa je pohitao da prećisti svoje raćune s Nigrinom i Palmom pod izgovorom da služi meni. Kompromitirao je moja mirotvorna nastojanja pripremio mi je zlokoban povratak u Rim.

Starac me zamolio za dopuštenje da sjedne, pa stavi na stolièicu nogu omotanu zavojima. Govoreæi i dalje, pokrih mu bolesnu nogu pokrivaèem. Pustio me je da govorim smješkajuæi se kao uèitelj koji sluša kako uèenik prilièno dobro recitira zadanu tešku lekciju. Kad sam završio, tiho me priupita što sam kanio uèiniti s neprijateljima svoga režima. Ako treba, može se lako dokazati da su mi ta èetvorica radila o glavi svakako im je bilo u interesu da me ubiju. Svaki prelazak s jedne vladavine na drugu povlaèi za sobom sliènu operaciju èišæenja on je ovu akciju preuzeo na sebe da meni ruke ostanu èiste. Ako javno mnijenje bude tražilo žrtvu, ništa lakše nego da se njemu oduzme položaj pretorijskog prefekta. On je i predvidio tu mjeru, i savjetuje mi da je poduzmem. A ako je potrebno još nešto više da umirim Senat, nema on ništa protiv toga da ga osudim na internaciju ili progonstvo. Atijan je bio tutor od kojeg sam izmamljivao pare, savjetnik u najtežim mojim danima i najbolji moj pouzdanik, ali sam mu sad prvi put pomno promotrio lice brižljivo izbrijanih obraza i iskrivljene ruke mirno prekrižene na dršku štapa od ebanovine. Prilièno sam dobro poznao razne elemente njegove egzistencije uspješna èovjeka ženu koju je volio, a èije je zdravlje iziskivalo njegu, udate kæeri i njihovu djecu za koju je gajio ambicije u isti mah skromne i uporne kao što su bile i njegove, sklonost dobrim jelima, izrazitu slabost za grèke kameje i mlade plesaèice. Svemu je tomu pretpostavio mene u posljednjih trideset godina najpreèa mu je briga bila da me štiti, a potom da mi služi. Meni koji nisam stavljao iznad sebe ništa od svojih ideja i planova, ili u najboljem sluèaju sliku sama sebe kakav æu biti u budućnosti, ta banalna privrženost jednog èovjeka drugome èinila se èudesna, neizmijerna. Nitko nije vrijedan takve privrženosti, pa je ni dandanas ne mogu sebi objasniti. Poslušao sam njegov savjet i smijenio ga s njegova položaja. Pokazao mi je jedva primjetnim smiješkom da je i

109L

oèekivao da æu ga uhvatiti za rijeè. Dobro je znao da me nikakva skrb za starog prijatelja neæe sprijeèiti da se odluèim za ono što je najpametnije. Taj profinjeni politièar nije ni želio da postupim drukèije. Ne treba ipak preuveličavati velièinu te njegove nemilosti nakon nekoliko mjeseci što ih je proveo u zasjenku, uspio sam ga ponovo progurati u Senat. To je bila najveæa èast koju sam mogao uèiniti tom èlanu konjanièkog reda. Doživio je lijepu starost bogatog rimskog viteza, vrlo utjecajnog zahvaljujuæi poznavanju raznih obitelji i poslova èesto sam bio gost u njegovoj vili u brdima Albe. Kako bilo da bilo, kao i Aleksandar uoèi bitke, prinio sam žrtvu strahu prije nego što sam ušao u Rim kadikad brojim i Atijana meðu svoje ljudske žrtve.

Atijan je bio dobro predvidio prirodno zlato poštovanja bilo bi premekano kad mu se ne bi dodao odreèeni procent straha. S ubojstvima èetvorice bivših konzula dogodilo se ono isto što se dogodilo i s krivotvorenom oporukom poštenu ljudi èista srca nisu htjeli povjerovati da sam ja u to umiješan cinici su pretpostavljali sve najgore, ali su mi se zato još više divili. Rim se umirio èim je saznao da ne kanim produžiti tim putem od radosti što se nitko više nije osjeæao ugrožen zaboravili su na mrtve. Svijet se divio mojoj blagosti zato što je vjerovao da je promišljena i slobodno izabrana, da je svakog jutra pretpostavljam nasilju koje bih mogao isto tako lako provoditi hvalili su moju jednostavnost jer su mislili da je sraèunata. Trajan je imao veæinu vrlina obièna èovjeka moje su ih vrline više iznenaðivale da sam ih imao još malo više, vidjeli bi u njima rafiniranost poroka. Ja sam bio isti èovjek kao i nekad, samo što

je svijet ono što je prije prezirao sad smatrao uzvišenim pretjerana ljubaznost, u kojoj su neotesani ljudi vidjeli neku vrstu slabosti, možda i kukavičluka, doimala se sad kao glatka i sjajna navlaka na snazi. Dizali su do nebesa moju strpljivost s moliteljima, moje česte posjete bolesnicima u vojnim bolnicama, moju prijateljsku prisnost s veteranima koji su se vratili na lllsvoja ognjišta. Ništa se od svega toga nije razlikovalo od načina na koji sam cijelog života postupao sa svojim slugama ili s težacima na svom imanju. Svaki od nas ima više vrlina nego što misli, ali ih samo uspjeh iznosi na vidjelo, možda zato što svijet ne očekuje da ćemo ih sačuvati. Ljudi priznaju svoje najgore slabosti čudeći se što gospodar svijeta nije glupo nemaran, preuzetan ni okrutan.

Odbio sam sve titule. Prvog mjeseca moje vladavine Senat me bez mog znanja okitio dugim nizom počasnih naslova što neki carevi omotaju sebi oko vrata poput šala s resama. Dačanski, Partski, Germanski Trajan je volio te lijepe zvuke ratničke glazbe slične cimbalama i bubnjevima partskih pukovnija oni su u njemu budili odjeke i odzive, a mene su samo zbunjivali i ozlovoljivali. Sve sam to ukinuo isto sam tako privremeno odbio i lijepu titulu Oca domovine, koju je August prihvatio tek potkraj života i koje ja nisam još bio dostojan. Tako je bilo i s trijumfom bilo bi smiješno da sam pristao na nj za rat u kojem je jedina moja zasluga bila što sam ga okončao. Oni koji su u tome vidjeli moju skromnost varali su se koliko i oni koji su mislili da sam ohol. Nisam toliko vodio računa o tuđim dojmovima koliko o svojim probicima. Želio sam da moj prestiž bude osoban, neodvojiv od mene, i da se može neposredno izmjeriti oštromnošću, snagom i ostvarenim djelima. Titule, ako dođu, doći će poslije, ali će to biti druge titule koje će svjedočiti o mojim tajnim pobjedama na koje još nisam smio polagati prava. Zasad sam imao pune ruke posla oko toga da postanem, da budem Hadrijan u punoj mjeri.

Optužuju me da premalo volim Rim. Ipak je Rim bio lijep one prve dvije godine kad smo se država i ja još ogledali, grad uskih ulica i zakrčenih foruma od opeke boje stare puti. Kad se Rim ponovo vidi, poslije Orijenta i Grčke, to kao da je strani grad, što nikad ne može osjetiti Rimljanin koji je u njemu rođen i koji u njemu neprestano živi. Ponovo sam se navikavao na njegove zime, vlažne i čačave, na njegova afrička ljeta ublažena svježinom vodoskoka u Tiburu i jezera Albe, na njegov gotovo seljački puk provincijski vezan za sedam brežuljaka, ali čije se ambicije, glad za zaradom, opasnosti osvajanja i ropstva prenose malopomalo na sve svjetske rase, na tetovirane crnce, na kosmate Germane, na sitne Grke i na nezgrapne orijentalce. Oslobodio sam se nekih obzira odlazio sam u javna kupališta u vrijeme kad se narod kupa navikao sam podnositi igre u kojima sam do tada vidio samo rasipništvo. Ipak, nisam promijenio svoje mišljenje gadili su mi se ti masakri u kojima životinja nema nikakvih izgleda malopomalo sam uviđao njihovu obrednu vrijednost, djelovanje tragičnog prečišćavanja na neku rulju želio sam da sjaj svetkovina bude ravan sjaju Trajanovih svetkovina, ali s nešto više ukusa, pa i reda. Silio sam se da uživam u savršenom mačevanju gladijatora, ali samo pod uvjetom da se nitko ne bavi time protiv svoje volje. Naučio sam da s visine tribine u cirkusu pregovaram sa svjetinom preko glasonoša, da joj namećem šutnju s dužnom smjernošću koju mi je ona stotruko uzvraćala, da joj nikad ne dopuštam ništa više od onoga što ima pravo očekivati i da joj ništa ne odbijem bez obrazloženja. Nisam, kao ti, nosio sa sobom u carsku ložu knjige ljude vrijeđa kad tko omalovažava njihove radosti. Kad bi mi se prizor gadio, napor da ga ipak podnesem

vrijedio mi je kao vježba više nego da sam čitao Epikteta. Moral je stvar privatnog dogovora pristojnost javna stvar svaka napadna sloboda oduvijek me se

doimala kao jeftino razmetanje. Zabranio sam zajednička kupališta za muškarce i žene zbog gotovo svakodnevnih fizičkih sukoba pretopio sam i vratio u državnu blagajnu golemo srebrno posuđe što ga je bio naručio proždrljivi Vitelije. Naši prvi cezari izašli su na sramotni glas kao lovci na nasljeđa. Ja sam uveo pravilo da ne primam u ime države ni u svoje osobno ime nikakav legat na koji bi izravni nasljednici mogli polagati bilo kakvo pravo. Nastojao sam smanjiti prekomjerni broj robova u carskom kućanstvu, napose suzbiti njihovu drskost s kojom su se izjednačivali s najboljim građanima, a gdje ih i terorizirali. Jednog se dana jedan od mojih ljudi bezobrazno obratio jednom senatoru. Dao sam ga išibati. Toliko sam mrzio nered da sam zapovjedio da se usred cirkusa izbatinaju rasipnici koje su upropastili dugovi. Da budu jasnije razlike, zatražio sam da se u gradu u svako doba nosi toga ili grimizna tunika, što je neugodno za nošenje kao i sve počasti, ali sam se i sam strogo toga pridržavao. Ustajao sam da primim prijatelje, stajao sam za sve vrijeme audijencija, u znak prosvjeda protiv nehajnog sjedenja ili ležanja. Smanjio sam prevelik broj zaprega što su zakrčivale naše ulice, taj luksuz brzine koji radi protiv sama sebe, jer pješak brže napreduje u gužvi od sto kola natrpanih jedna uz druge oko Svetog puta. U posjete sam odlazio na nosiljkama. Na njima sam ulazio i u samu kuću da prištedim domaćinu trud da me čeka ili isprazna po suncu ili po groznom rimskom vjetru.

Ponovo sam bio među svojim a oduvijek sam osjećao stanovitu nježnost prema svojoj sestri Paulini, a čak mi se ni Servijan nije više onoliko gadio. Moja punica Matidija vratila se s Orijenta s prvim znacima smrtonosne bolesti. Dovijao sam se kako da joj olakšam bolove skromnim gozbama, da napršnjakom vina opijem tu matronu naivnu poput djevojke. Odsutnost moje žene, koja se u jednom času hirovitosti povukla na ladanje, nije nimalo smanjivala ta zadovoljstva obiteljskog života. Od svih osoba vjerojatno sam se njoj najmanje uspio svidjeti. Istini za volju, nisam se mnogo ni trudio. Posjećivao sam obudovjelu carica u kući u kojoj se ona odala ozbiljnim zadovoljstvima razmišljanja i čitanja. Opet sam uživao u Plotininoj lijepoj šutnji. Blago se povlačila iz javnosti onaj njen vrt i svijetle sobe svakog su dana sve više zatvarale tu Muzu, postajale hram carice koja već pripada božanstvima. Njeno je prijateljstvo ipak ostalo zahtjevno, ali su svi ti zahtjevi bili razumni.

Opet sam bio sa svojim prijateljima osjetio sam divan užitak ponovnog susreta nakon duge razdvojenosti, užitak da ih ponovo procjenjujem, a i oni mene. Umro je moj sudrug u rasonodama i nekadašnjim književnim interesima Viktor Vokonije preuzeo sam na sebe dužnost da mu održim nadgrobni govor. Ljudi su se smješkali kad sam, među pokojnikovim vrlinama, spomenuo i čednost, koju su opovrgavale njegove pjesme i nazočnost na pogrebu Testila s uvojcima boje meda, koga je Viktor nekad nazivao svojom lijepom mukom. Moje licemjerje nije bilo tako vulgarno kao što bi se reklo meni se čini čednim svaki iskreni užitak. Uredio sam Rim kao kuću za koju gospodar misli da je može mirne duše napustiti, znajući da se u njoj neće ništa loše dogoditi za njegova izbivanja novi su suradnici opravdali povjerenje, a izmireni suparnici većerali su u Palatinu s prijateljima iz teških vremena. Neracije Prisko izlagao je za stolom svoje zakonodavne planove arhitekt Apolodor tumačio nam je svoje

skice Cejonije Komod, prebogat i patricij, potomak stare etrušćanske obitelji tako reći kraljevske krvi, 115 dobar znalac vina i ljudi, smišljao je sa mnogim planove o mom sljedećem potezu u Senatu.

Njegov sin Lucije Cejonije, koji je u to vrijeme bio netom navršio osamnaestu, uveseljavao je svojim nasmijanom Ijupkošću kraljevića te gozbe za koje sam ja želio da budu ozbiljne. On je već imao neke besmislene i prekrasne navike pasiju da gostima sam priređuje rijetka jela, izvanredan ukus za cvjetne dekoracije i ludu zaljubljenost u kocku i prerusavanje. Njegov je Vergilije bio Marcijal recitirao je Marcijalove lascivne stihove sa šarmantnom bezočnošću. Štošta sam mu obećao što mi je poslije zadalo poprilično briga taj mladi lepršavi faun ispunio mi je šest mjeseci života.

U idućim sam godinama toliko često gubio Lucija iz vida i ponovo ga susretao da ću na kraju možda sačuvati o njemu sliku nastalu slaganjem svojih uspomena jedne na drugu, tako da ta slika naposljetku neće odgovarati ni jednoj fazi njegova kratka vijeka. Pomalo drzovit arbitar rimske elegancije, nadobudan govornik bojažljivo zadubjen u primjere stila koji traži od mene mišljenje o nekom teškom pasusu, savjestan mladi čašnik što mrsi rijetku bradicu, bolesnik koji se tresse od kašlja i nad kojim bdijem do njegove agonije, sve su te slike nastale mnogo kasnije. Slika Lucija iz mladenačkih dana ograničena je na tajne zakutke mojih uspomena lice, tijelo, blijedoružičasta alabastrena put, pravi lik iz nekog Kolimahova ljubavnog epigrama ili iz jasnih i golih stihova pjesnika Stratona.

Ali žurilo mi se da napustim Rim. Moji su dotadašnji prethodnici odlazili iz Rima uglavnom radi rata moji veliki planovi, mirotvorna djelatnost, pa i sam moj život započinjali su za mene izvan rimskih zidina.

Ostalo mi je još samo nešto da uradim da Trajanu priredim onaj trijumf koji ga je opsjedao u njegovoj bolesti. Trijumf zapravo dolikuje samo mrtvima. Dok je čovjek živ, svagda se nađe ponetko da mu prigovori zbog njegovih slabosti, kao što su nekoć predbacivali Cezaru njegovu ćelavost i ljubakanja. Ali mrtvac ima pravo na tu vrstu svečanog uvođenja u grob, na tih nekoliko sati bučne pompe prije nego što nastupe stoljeća slave i tisućljeća zaborava. Sudbina mrtvacu nije izložena promjenama čak i njegovi porazi zadobivaju pobjednički sjaj. Trajanov posljednji trijumf nije slavio njegovu manjeviše dvojbenu pobjedu nad Partima, nego onaj njegov pošten i trud u kojem je protekao sav njegov život. Okupili smo se da proslavimo uspomenu na najboljeg imperatora kojeg je Rim imao od Augustovih starijih godina, najpredanijeg radu, najpoštenijeg i najmanje nepravednog. Same njegove mane bile su tek osobine po kojima se prepoznaje savršena sličnost mramornog poprsja s licem živa čovjeka. Careva se duša vinula u nebo po onoj nepomičnoj spirali na Trajanovu stupu. Moj je adoptivni otac postao bog zauzeo je svoje mjesto u nizu ratničkih oličenja vječnog Marsa što potresaju i obnavljaju svijet iz stoljeća u stoljeće. Stojeci na balkonu Palatina, vagao sam razlike među nama ja sam se spremio za mirnije ciljeve. Počeo sam sanjariti o olimpskoj vladavini.

117r

Rim nije više u Rimu on mora propasti ili se ubuduće izjednačiti s polovicom svijeta. Njegovi krovovi, terase, otoci od kuća koje sunce na zalasku pozlaćuje tako lijepim rumenilom nisu više kao nekoć, u doba naših kraljeva, bojažljivo okruženi bedemima i ja sam obnovio dobar dio bedema uz germanske šume i britanske pustopoljine. Kad god bih s nekog

zavoja obasjanog suncem promatrao neku grèku akropolu i njen grad savršen kao cvijet, povezan s brežuljkom poput krunice cvijeta sa stabljikom, osjećao sam kako je taj neprispodobivi cvijet ograničen samim svojim savršenstvom, zaokružen na jednoj toèci u prostoru i u jednom vremenskom segmentu. Njegova je jedina mogućnost širenja bila, kao i u biljaka, zrno sjeme ideja kojima je Grèka oplodila svijet. A Rim, tromiji i bezoblièniji, razvučen u svojoj ravnici uz obale svoje rijeke, kretao se prema širem razvitku grad je prerastao u državu. Ja sam želio da se država i dalje širi, postane svjetski poredak, opæi poredak stvari. Vrline koje su dostajale za gradiæ na sedam brežuljaka morat æe postati elastiènije i raznovrsnije da bi pristajale cijeloj kugli zemaljskoj. Rim, koji sam se ja prvi usudio nazvati vjeènim, sve æe više nalikovati na majke božice azijskih kultova na pramajku mladih ljudi i žetve koja u naruèju drži lavove i košnice pèela.

Ali svaka ljudska tvorevina koja teži za vjeènošæu mora se prilagoditi promjenljivom ritmu velikih objekata u prirodi, uskladiti se s nebeskim vremenom. Naš Rim nije više pastoralni gradiæ starog Euandra, bremenit buduænošæu koja je veæ donekle prošla grabežljivi Rim iz doba Republike odigrao je svoju ulogu luda prijestolnica prvih cezara nastoji se i sama opametiti doæi æe i drugi Rimovi kojima ne vidim jasne obrise, ali æe pridonijeti njihovom nastanku. Kad sam obilazio antièke gradove, svete ali preživjele, bez sadašnje vrijednosti za ljudski rod, obeæao sam sebi da æu svom Rimu prištedjeti okamenjenu sudbinu jedne Tebe, jednog Babilona ili jednog Tira. Rim æe se izvuæi iz svog kamenog tijela od rijeèi država, od rijeèi graðanstvo, od rijeèi republika, sazdat æe sebi pouzdaniju besmrtnost. U onim još zaostalim zemljama na obalama Rajne, Dunava ili Batavskog mora svako selo zaštiæeno ogradom od kolja podsjećalo me na tršèane kolibe, na gomilu gnojiva gdje su spavali naši rimski blizanci zadojeni mlijekom vuèice te buduæe metropole bit æe nastavak Rima. Tjelesnim biæima naroda i rasa, sluèajnostima zemljopisa i povijesti, razliènim zahtjevima bogova i predaka, zauvijek æemo nametnuti, ne rušæi ništa od svega toga, jedinstveno ljudsko ponašanje, empirizam mudra iskustva. Rim æe se nastaviti i u najmanjem gradiæu u kojem vlasti provjeravaju težinu robe, èiste i osvjetljavaju ulice, suzbijaju nered, nebrigu, strah i nepravdu te razumno tumaèe zakone. Rim æe propasti tek kad propadne i posljednji ljudski grad.

Humanitas, Felicitas, Libertas ove lijepe rijeèi ispisane na novèiæima za moje vladavine nisam ja izmislio. Bilo koji grèki filozof i gotovo svaki naobraženi Rimljanin ima iste svjetonazore kao i ja. Kad se našao pred jednim nepravедnim, pretjerano

119strogim zakonom, èuo sam Trajana kako je uzviknuo da njegova primjena ne odgovara više duhu vremena. Ja sam možda prvi svjesno podredio sve svoje postupke tom duhu vremena, uèinio od njega nešto drugo, a ne maglovit san jednog filozofa ili pomalo nejasnu težnju dobri vladara. I zahvaljivao sam bogovima što su mi dali da živim u doba kad se dužnost koja me zapala sastoji u razumnom preureðivanju svijeta, a ne da iz kaosa izvlaèim nešto amorfnu ili da se opružim po lesu ne bih li ga uskrsnuo. Bio sam sretan što nam je prošlost toliko duga da nam daje dovoljno primjera, i što nije preteška da nas zdrobi, što je razvitak naše tehnike došao dotle da nam olakšava higijenu u gradovima i prosperitet naroda, a da nije opet toliko pretjeran da preopteretiti èovjeka nepotrebnim tekovinama, što su naše umjetnosti, voæke pomalo zamorene obiljem roda, još kadre da nam podare koji prekrasan plod. Radovao sam se što nas naše vjere, nejasne i èasne, oèišæene od svake nepomirljivosti i svih divljih

obreda, tajanstveno združuju s najdrevnijim snovima čovjeka i zemlje, ne braneći nam laičko tumačenje činjenica i racionalno poimanje ljudskog ponašanja. Bilo mi je, najposlije, drago što ni riješi čovječnost, Sloboda i Sreća nisu pretjeranom i smiješnom uporabom izgubile ništa od svoje vrijednosti.

Uviđam da se može staviti primjedba na svako nastojanje da se poprave uvjeti ljudskog života da ljudi tobože nisu vrijedni svega toga. Ali ja odbacujem takvu primjedbu laka srca dok god Kaligulin san bude neostvarljiv, i dok se god cijeli ljudski rod ne svede na jednu jedinu glavu predodređenu za sjekiru, moramo ga podnositi, održavati, koristiti za svoje svrhe, a dakako da nam je u interesu da mu služimo. Moj se način postupanja zasniva na nizu davnašnjih zapažanja o samom sebi mene je uvijek svako jasno tumačenje uvjerilo, svaka me uljudnost osvojila, gotovo me svaka sreća uvijek urazumila. Stoga se nisam mnogo obazirao na one dobronamjerne koji tvrde da sreća razdražuje ljude, da ih sloboda omekšava, da čovječnost kvari one kojima se iskazuje. Možda, ali pri sadašnjem stanju stvari, to je isto kao i uskraćivati pristojnu ishranu izgladnjelu čovjeku iz straha da za koju godinu ne pati od pretilosti. Kad se suvišne ovisnosti svedu na najmanju moguću mjeru, kad se uklone nepotrebne nedaje, za održavanje junačkih vrlina ostat će još uvijek cio niz pravih zala, smrt, starost, neizlječive bolesti, neuzvraćena ljubav, razvrgnuto ili iznevjereno prijateljstvo, osrednji život manjeg raspona od naših planova i bljeđi od naših snova sve one nedaje izazvane božanskom naravi stvari.

Moram priznati da ne vjerujem mnogo u zakone. Kad su prestrogi, ljudi ih s pravom krše. Kad su prezamršeni, ljudska oštromnost lako nađe u onoj razvučenoj i slaboj mreži rupe kroz koje će se provući. Poštivanje starih zakona odgovara onome što je najdublje u ljudskoj pobožnosti, a služi i sucima kao jastuk da se na njima uspavaju. Najstariji zakoni imaju u sebi nešto od onog divljaštva koje su nastojali popraviti, a čak su i najdostojniji među njima proizvod sile. Većina naših kaznenih zakona pogađa, možda i srećom, samo manji dio krivaca naši građanski zakoni nikad neće biti dovoljno elastični da se prilagode golemoj i nestalnoj raznolikosti činjenica. Mijenjaju se sporije od običaja opasni su kad kasne za običajima, a još su opasniji kad pokušavaju prednjačiti. Pa ipak, iz tog mnoštva pogibeljnih novina ili zastarjele rutine, izbijaju ovdjeondje, kao i u medicini, gdje koje korisne formule. Grčki su nas filozofi učili da nastojimo bolje upoznati ljudsku narav, a već nekoliko naraštaja naših ponajboljih

121pravnik rade na crti zdravog razuma. I sam sam ostvario neke od onih djelomičnih reformi koje su jedine trajne. Loš je svaki onaj zakon koji se prečesto krši na zakonodavcu je da ga poništi ili promijeni, da se ne bi prezir koji je taj ludi propis na sebe navukao proširio i na druge, pravednije zakone. Ja sam sebi postavio za cilj da se radije uzdržavam od suvišnih zakona i ograničavam se na manji broj strogo objavljenih pametnih odluka. Reklo bi se da je došlo vrijeme da se u interesu čovječanstva svi stari propisi iznova preispitaju.

Kad sam u Španjolskoj, negdje u okolici Taragone, obilazio napol napušteni rudnik, napao me nožem rob koji je svoj već dugi vijek gotovo sav proveo u podzemnim rovovima tog rudnika. Nimalo nelogično, htio se osvetiti caru za svoje četrdeset tri godine robovanja. Razoružao sam ga bez po muke i predao ga u ruke svom liječniku. Njegov je bijes splasnio pa se čovjek pretvorio opet u ono što je uistinu bio, stvor ništa manje razuman od drugih, ali mnogo vjerniji od većine. Taj prijestupnik, koji

bi pri divljaškoj primjeni zakona bio umah smaknut, postao mi je vrijedan sluga. Većina je ljudi slična tom robu previše su podjarmljeni duga razdoblja njihove tuposti samo se pokatkad prekidaju pobunama, podjednako brutalnim koliko i uzaludnim. Htio sam se uvjeriti hoće li pametno odmjerena sloboda postići nešto više, i eudim se što sličan pokus nije dosad izvelo više vladara. Taj barbarin osuđen na rad u rudniku postao je za me simbol svih naših robova, svih naših barbara. Nije mi se činilo nemogućim da se s njima postupi jednako kao što sam ja postupio s tim čovjekom, da se razoružaju dobrotom, pod uvjetom da prethodno znaju da je ruka koja ih je razoružala čvrsta. Svi su narodi do sada propali zbog pomanjkanja veli122

kodušnosti Sparta bi bila dulje poživjela da je zainteresirala helote za svoj opstanak. Atlas jednog lijepog dana odlučio da prestane nositi na leđima nebeski teret i njegova pobuna uzdrma zemlju. Želio sam odgoditi što je moguće dulje, pa i izbjeći ako se može, trenutak kad će se barbari izvana i robovi iznutra okomiti na svijet koji moraju poštivati s distance ili mu smjerno služiti, a da ne smiju uživati njegove povlastice. Meni je bilo stalo do toga da i najobespravljeniji stvor, rob koji čisti gradske kloake, i izgladnjeli barbarin što se potuca oko granica, nađe svoj interes u opstanku Rima.

Dvojim da bi i sva svjetska filozofija uspjela ukinuti ropstvo možda će mu samo promijeniti ime. Mogu zamisliti i gore oblike sužanjstva od ovih naših bilo da će se ljudi pretvoriti u glupe i zadovoljne strojeve koji će vjerovati da su slobodni iako će biti podjarmljeni, bilo da će se u njih razviti, sve do isključenja dokolice i ljudskih užitaka, tako bjesomučna strast za radom kao što je strast za ratovanjem među barbarskim rasama. Ipak, više volim naše stvarno ropstvo od takva robovanja umu ili ljudskoj mašti. Bilo kako mu drago, grozno stanje u kojem je čovjek prepušten na milost i nemilost drugom čovjeku mora biti pomno regulirano zakonom. Ja sam pazio da rob ne bude više ona anonimna roba što se prodaje a da se ne vodi računa o obiteljskim vezama koje je on stvorio, onaj kukavni predmet čiji iskaz sudac ne bilježi dok ne bude podvrgnut mukama, umjesto da ga prihvati pod prisegom. Zabranio sam da se robovi sile na sramotne ili opasne poslove, da ih prodaju zakupnicima javnih kuća ili gladijatorskih škola. Neka se tim poslovima bave samo oni koji ih vole, pa će ih bolje i obavljati. Na poljskim dobrima gdje se nadstojnici služe silom zamijenio sam gdje sam god

123r

mogao robove slobodnim kolonima. Naše zbirke anegdota pune su priča o sladokuscima koji svoju poslugu bacaju ribama grabljivicama, ali skandalozni i lako kažnjivi zločini nisu ništa prema tisućama banalnih nedjela koja svakodnevno čine ugledni ljudi tvrda srca a da nitko i ne pomišlja da ih zbog toga uznemiruje. Velika se buka bila podigla kad sam prognao iz Rima bogatu i poštovanu patricijku što je zlostavljala svoje stare robove javno se mnijenje mnogo više uzruja zbog najmanje nezahvalnosti prema nemoćnim roditeljima, ali ja ne vidim velike razlike između ta dva oblika nečovječnosti.

Položaj je žena određen čudnim običajima one su u isti mah podjarmljene i zaštićene, slabe i moćne, prezrene i poštovane. U tom kaosu proturječnih običaja društvene su činjenice nadređene prirodnima a često ih nije ni lako lučiti. Takvo je stanje stvari posvuda stabilnije nego što se čini u cjelini žene žele biti kakve jesu opiru se promjenama ili se koriste njima za svoje, uvijek iste ciljeve. Današnja sloboda žena, većina ili bar vidljivija nego u staro doba, nije ništa drugo do jedan od aspekata

lakšeg života bogatijih vremena. Nije se ozbiljno diralo u negdašnja načela, pa ni u predrasude. Bilo iskreno ili ne, službene pohvale i nadgrobni spomenici pripisuju i dalje našim matronama one iste vrline marljivosti, jednakosti i strogosti, koje su se zahtijevale od njih i pod Republikom. Te stvarne ili pretpostavljene promjene nisu, uostalom, nimalo preinačile vječnu slobodu ponašanja puka ni vječitu dvostranost građana, a tek će vrijeme pokazati koliko su trajne. Slabost žena, kao i slabost robova, potječe iz njihova zakonskog položaja, a njihova snaga nalazi nadoknadu u sitnim stvarima gdje je njihova moć gotovo neograničena. Malo sam vidio kuća u kojima ne vladaju žene često sam viđao i da u kući vlada nadstojnik, kuhar ili oslobođenik. U financijskim poslovima prema zakonu su pod nekom vrstom skrbništva, a u praksi se u svakom slučaju na Suburi obična prodavačica peradi ili piljarica ponaša za tezgom kao gazdarica. Atijanova je žena vodila obiteljsko imanje kao neobično sposoban poslovni čovjek. Zakoni bi se morali što manje razlikovati od običaja ja sam ženama dao veću slobodu u upravljanju njihovim imanjima, pravo da sastavljaju oporuke i nasljeđuju. Zahtijevao sam da se nijedna djevojka ne udaje bez svoje privole to je zakonsko nasilje isto tako odvratno kao i svako drugo. Udaja je za njih najvažnija stvar pa je samo pravo da o tome odlučuju one same po svojoj volji.

Naše nevolje potječu dijelom iz činjenice što je previše ljudi sramotno bogato ili očajno siromašno. Srećom, u ovo naše doba postoji težnja da se između te dvije krajnosti uspostavi ravnoteža kolosalna bogatstva imperatora i oslobođenika pripadaju prošlosti. Trimalhijon i Neron su mrtvi. Ali treba još mnogo poraditi oko razborite preraspodjele svjetskog gospodarstva. Kad sam preuzeo vlast, odrekao sam se dobrovoljnih priloga koje su gradovi davali caru, što nije bilo ništa drugo do prikrivena krađa. Savjetujem i tebi da tako učiniš. Posvemašnje brisanje dugovanja pojedinaca državi bijaše nešto riskantnija mjera, ali nužna da se nakon deset godina ratne štednje počne sve iznova. Vrijednost je našeg novca ozbiljno opala u posljednjih sto godina, a upravo se po tečaju naših zlatnika prosuđuje vječnost Rima. Na nama je da im vratimo njihovu vrijednost i težinu pošteno odmjerenu u svim stvarima. Naša se zemlja nesustavno obrađuje samo povlaštene pokrajine, Egipat, Afrika, Toskana i još nekoliko njih, umjele su osnovati seljačke zajednice koje se znalački bave uzgojem žita i vinove loze. Jedna

125n

je od mojih stalnih briga bila da poduprem tu klasu, da odatle izvučem instruktore koji će pomagati zaostališem, nazadnijem i neviđenijem seljačkom pučanstvu. Stao sam na kraj sramotnom običaju veleposjednika, koji ne haju mnogo za javno dobro, da ostavljaju zemlju pod ugarom svaka njiva koja nije pet godina obrađivana pripast će ubuduće onome tko se obveze da će je obrađivati. Slično je i s rudnicima. Većina naših bogataša daju silne darove državi, javnim ustanovama i vladaru. Mnogi od njih to rade iz interesa, gdje koji iz plemenitih pobuda, a svi na kraju imaju korist od toga. Ja sam želio da njihova darežljivost zadobije druge oblike, a ne da bude razmetljiva milostinja, da ih naučim da razborito uvećavaju svoja dobra u interesu zajednice, kao što su do tada radili samo da bi im se djeca obogatila. U tu sam svrhu sam preuzeo upravljanje carskim dobrima nitko nema prava postupati sa zemljom kao što škrtac postupa sa svojim rupom zlata.

Naši su trgovci ponekad naši najbolji geografi, naši najbolji astronomi, naši najučelniji prirodoslovci. Naši bankari se ubrajaju među

najbolje poznavatelje ljudi. Koristio sam se njihovom stručnošću, ali sam se svim silama borio protiv upletanja u tuđe poslove. Potpora pružena brodovlasnicima udeseterostručila je razmjenu sa stranim narodima. Tako sam uspio uz male troškove obnoviti skupu imperijalnu mornaricu što se tiče uvoza s Orijenta i iz Afrike, Italija je otok i njena opskrba žitaricama, otkad ne podmiruje sama svoje potrebe, ovisi o trgovačkim posrednicima. Jedini je način da se osiguramo od opasnosti koje ova situacija donosi da s tim nužnim poslovnim ljudima postupamo kao s dužnosnicima i da ih strogo nadziremo. Naše stare provincije dosegnele su posljednjih godina stupanj

blagostanja koji se može još više podići, samo što to blagostanje treba da služi svima, a ne samo banci Heroda Atičkog ili sitnom špekulantu koji zakupi svu proizvodnju ulja u nekom grčkom selu. Nijedan zakon nije prestrog ako dopušta da se smanji broj posrednika što vrve po našim gradovima soj bestidnih i trbušastih ljudi što se došaptavaju po krèmama, nalakæeni na tezge, spremni da potkopaju svaku politiku koja im ne donosi neposrednu korist. Pravilna raspodjela žitarica pomaže državi da spriječi sramotno podizanje cijena u doba nestašice, ali sam se ja najviše uzdao u organiziranje samih proizvođača, galskih vinogradara i ribara na Crnom moru, èiju bijednu zaradu proždiru uvoznici kavijara i usoljene ribe, što se debljaju na račun tuđeg rada i stradanja. Jedan mi je od najljepših dana bio kad sam nagovorio skupinu pomoraca s Arhipelaga da se udruže i trguju neposredno s gradskim prodavačima. Nikad se nisam osjetio korisnijim vladarom. Poèesto je mir za vojsku tek užurbana besposlica između dvije bitke uz nerad i nered, druga je mogućnost pripremanje za rat, pa i sam rat. Ja sam ovome učinio kraj moje neprestano obilaženje predstraža bijaše jedno od mnogih sredstava da korisno zaposlim vojsku u mirno doba. Posvuda, i u ravnicima i u brdima, i na okrajku šuma i usred pustinje, legija širi ili zbija svoje uvijek jednake zgrade, svoja vježbališta, barake podignute u Agripini radi zaštite od snijega, u Lambezi radi zaštite od pješanih oluja, skladišta èije sam nepotrebne zalihe rasprodao, èasnièki klub u kojem dominira vladarova bista. Ali ta je jednolikost samo prividna u tim, tako sliènim nastambama ima svagda i raznih pomoænih jedinica. Sve rase unose u vojsku svoje vrline i svoje posebno naoružanje, svoj pješani, konjanièki ili streljaèki duh. U tom sirovom stanju nalazio sam onu raznol27PH

vrstnost u jedinstvu što bijaše moj vladarski cilj. Dopustio sam vojnicima njihove nacionalne ratne poklièe i komande na njihovim jezicima sankcionirao sam brakove ratnih veterana s barbarskim ženama i ozakonio njihovu djecu. Na taj sam način nastojao da ublažim surovost logorskog života i da se s tim obiènim ljudima ljudski postupa. Izvrgavajuæi se opasnosti da izgube nešto od svoje pokretljivosti, htio sam ih vezati za zemlju koju su branili nisam se libio podijeliti vojsku na pokrajine. Htio sam na razini carstva uspostaviti ono što je bila milicija u doba mlade Republike, u kojoj je svaki èovjek branio svoju njivu i svoje imanje. Posebice sam se trudio oko razvoja tehnièke efikasnosti pojedinih legija, želio sam se poslužiti tim vojnim centrima kao polugama civilizacije, kao klinovima dovoljno snažnim da malopomalo nadomjeste one profinjene instrumente građanskog života što su veæ bili otupjeli. Vojska je tako postala spona između puka iz šume, stepe ili moèvare, i profinjenih stanovnika gradova, osnovna škola za barbare, škola izdržljivosti i odgovornosti za obrazovanog Grka ili mladog viteza naviknuta na lagodni život u Rimu. Osobno sam poznao muène strane tog života, ali i njegove prednosti i smicalice. Ukinuo sam posebne

povlastice zabranio sam da se èasnicima èesto odobravaju dopusti, i da se u taborima koriste dvorane za bankete, paviljoni za zabave i uzgajaju skupocjeni perivoji. Ta nepotrebna zdanja pretvorena su u bolnice i domove ratnih veterana. Novaèili smo vojnike u preranoj dobi i zadržavali ih u vojsci do duboke starosti, što je bilo u isti mah i preskupo i okrutno. Sve sam to promijenio. Disciplina Augusta mora odražavati humane tendencije svoga doba.

Mi smo državni dužnosnici, a ne cezari. Ona žaliteljica koju nisam jednog dana htio saslušati do

kraja imala je pravo kad je uzviknula ako nemam vremena da nju saslušam, neæu imati vremena ni da vladam. Moje isprike nakon toga nisu bile puka forma. Pa ipak, nedostaje mi vremena što se carstvo više širi, to se više raznih aspekata vlasti stjeèe u rukama najvišeg dužnosnika taj prezaposleni èovjek mora, htio nehtio, dio svojih poslova prenijeti na druge njegova æe se sposobnost sve više svoditi na to da se okruži pouzdanim suradnicima. Veliki zloèin Neronov, pa i Klaudijev, bilo je to što su iz lijenosti dopustili osloboðenicima i robovima da se domognu uloga pouzdanika, savjetnika i opunomoæenika. Dobar dio svog vremena i putovanja utrošio sam na biranje predstojnika novog èinovništva, na njihovo školovanje i na što pomnije rasporeðivanje na položaje prema njihovim nadarenostima, na iznalaženje moguænosti za korisnu uporabu te srednje klase o kojoj država ovisi. Svjestan sam opasnosti što prijeti toj civilnoj vojsci, a što se može izraziti jednom jedinom rijeèju rutina. Taj mehanizam koji treba da traje stoljeæima pokvarit æe se ako se ne èuva na gospodaru je da neprestano nadzire njegovo funkcioniranje, da predvidi ili popravi ono što je dotrajalo. Ali iskustvo nam pokazuje da æe, uza svu našu beskrajnu skrb da odaberemo prave nasljednike, ipak uvijek ponajviše biti osrednjih careva, a da æe u svakom stoljeæu najmanje jedan od njih biti luðak. U vremenima krize, ti æe uredi, ako su dobro organizirani, moæi i dalje obavljati svoje bitne funkcije i ispunjavati ono meðuvrijeme, koje može i vrlo dugo potrajati, od jednog pametnog vladara do drugog. Neki carevi vuku za sobom kolone barbara vezane meðu sobom lancima oko vrata, beskrajne povorke poraženih neprijatelja. Meni æe dužnosnièka elita koju sam uspio stvoriti biti drukèija pratnja. Zahvaljujuæi èlanovima Carskog vijeeæa, mol29

M JVJV

gao sam godinama izbivati iz Rima i navraæati samo na kraæe vrijeme. Dopisivao sam se s njima najbržim glasnicima, a u sluèaju opasnosti svjetlosnim signalima. Oni su pak izvježbali svoje vrijedne pomoænike. Njihova je struènost moje djelo njihova redovita djelatnost omogućila mi je da se bavim drugim poslovima. Ona æe mi omogućiti i da mirne duše umrem.

Od dvadeset godina carevanja dvanaest godina nisam imao stalnog boravišta. Prebivao sam naizmjenice u palaèama azijskih trgovaca, u skromnim grèkim kuæama, u lijepim vilama s kupaonicama i grijanjem Rimljana u Galiji, u kolibama i na majurima. Ipak su mi najdraži bili laki šatori, arhitektura od platna i užadi. Brodovi su bili isto tako raznoliki kao i nastambe na kopnu. Imao sam svoj brod s vježbaonicom i knjižnicom, ali sam bio nepovjerljiv prema svakom stalnom staništu, èak i pokretnom. Bio sam zadovoljan i na ladanjskoj laði sirijskog milijunaša, na brodovima flote za dugu plovidbu i na grèkoj ribarskoj brodicu. Jedini je luksuz bila brzina i sve što brzini pogoduje, najbolji konji, kola s najboljim oprugama, prtljaga koja zauzima najmanje mjesta, odjeæa i pribor koji najbolje odgovaraju podneblju. Ali najvažnija je prednost

bilo savršeno tjelesno stanje ubrzani marš od dvadeset milja nije mi ništa predstavljao, a noć bez sna bijaše samo nešto kao poziv na razmišljanje. Malo ljudi voli duga putovanja, to vješto raskidanje s navikama, neprestano potresanje svih predrasuda. Ali ja sam nastojao živjeti bez predrasuda i sa što manje navika. Cijenio sam slatku mekoću postelje, ali isto tako i dodir i miris gole zemlje, nejednakosti svakoga segmenta Zemljina kruga. Navikao sam se na različitu hranu, na britansku kašu i afričke lubenice. Jednog sam dana kušao nagnjilu divljač kojom se goste neka germanska plemena. Povraćao sam, ali sam i to iskusio. Iako sam imao svoj utvrđeni ukus u ljubavi, čak sam i tu zazirao od rutine. Moja pratnja, svedena na najnužnije ili najbolje pratioce, nije me mnogo štitila od svijeta nastojao sam uvijek biti slobodan u kretanju i pristupačan. Provincije, te velike državne jedinice, kojima sam ja osobno izabrao grbove, Britanija sa svojim prijestoljem na hridima ili Dakija sa svojom sabljom krivošijom, bile su za me cjeline sastavljene od raznih dijelova, od šuma čiju sam hladovinu tražio, od zdenaca na kojima sam pio vodu, od pojedinaca koje sam slučajno sreo na sastancima, od poznatih, kadikad i voljenih lica. Poznavao sam svaku milju naših cesta, koje su možda najljepši dar Rima svijetu. Ali najnezaboravniji su bili trenuci kad bi cesta završila pred planinom pa bi se valjalo penjati od rasjeline do rasjeline, od stijene do stijene, da bi se na vrhuncu Pireneja ili Alpa dočekala zora.

Nekoliko je ljudi prije mene proputovalo svijetom Pitagora, Platon, desetak mudraca i sijaset pustolova. Ali prvi put je putnik bio u istu mah i gospodar, potpuno slobodan da sve vidi, izmijeni i stvori. To je bila moja sreća, i bio sam svjestan da će proteći možda još stoljeća prije nego što se opet stekne takav sretan sklad funkcije, temperamenta i svijeta. Tad sam uvidio kolika je prednost što sam nov čovjek, sam, jedva vezan brakom, bez djece, pa gotovo i bez predaka, Uliks bez Itake osim Itake u sebi. Moram ovdje priznati nešto što nisam još nikome rekao nikad nisam imao osjećaj da sam pripadam jednom mjestu, pa čak ni svojoj voljenoj Ateni, čak ni Rimu. Svakdje stranac, nigdje se nisam osjećao posve izoliran. Usput sam se bavio raznim zanimanjima od kojih se sastoji carski posao prihvaćao sam vojni život kao što se oblači odijelo
131HH

koje je komotno zato što je već nošeno. Bez po muke sam progovarao logorskim jezikom, onim latinskim iskvarenim utjecajem barbarskih jezika, protkanim uobičajenim psovkama i jeftinim šalama iznova sam se navikavao nositi nezgrapnu vojnu opremu na manevrima, navikavao sam se na prdmjenu ravnoteže koju izaziva težak štit u lijevoj ruci. Posvuda me zadržavao pipavi računovodstveni posao, bilo da sam morao provjeravati račune Azijske provincije ili nekog britanskog gradića koji se zadužio radi podizanja javnog kupališta. Već sam nešto rekao o svom sudačkom poslu. Padale su mi na um usporedbe s drugim zanimanjima mislio sam na putujućeg liječnika koji ide od vrata do vrata i liječi bolesnike, na radnika iz komunalne službe pozvanog da popravi cestu ili vodovodnu cijev, na nadzornika koji trči s kraja na kraj galije potičući veslače, ali služba se što manje bičem. A danas, gledajući s terase vile kako robovi kreću granje ili plijeve gredice, najviše mislim na hodanje brižljivog vrtlara amotamo.

Obrtnici koje sam vodio sa sobom na putovanja nisu mi zadavali mnogo briga uživali su u putovanju kao i ja. Ali imao sam okapanja s ljudima od pera. Nezaobilazni Flegont ima bapske mušice, ali to je jedini moj tajnik koji je do kraja izdržao na tom poslu još je i sad sa mnom. Pjesnik Flor,

kome sam ponudio da bude tajnik za latinski jezik, vikao je na sve strane da ne želi biti cezar i trpjeti skitske studeni i britanske kiše. Nisu mu bila po volji ni duga pješahaenja. Prepustio sam mu slasti rimskog književnog života, krème u kojima se svake veèeri sudionici okupljaju i razmjenjuju uvijek iste dosjetke i bratski podnose ubode istih komaraca. Svetoniju sam dao mjesto èuvara arhiva, što mu omogućuje pristup do tajnih dokumenata koji su mu potrebni

za njegov rad na životopisima cezara. Tog spretnog èovjeka s dobro pogoèenim nadimkom Trankvil teško je bilo zamisliti igdje izvan knjižnice, pa je ostao u Rimu, gdje se sprijateljio s mojom ženom i postao jedan od malog kruga nezadovoljnih konzervativaca što se sastaju kod nje da kritiziraju naèin na koji se upravlja svijetom. To mi se društvo nije sviðalo dao sam umiroviti Trankvila, koji se zatim povukao u svoju kuæicu u Sabinskim brdima da na miru snatri o Tiberijevim porocima. Favorin iz Arelate vodio je neko vrijeme moje tajništvo na grèkom jeziku taj patuljak piskava glasa imao je soli u glavi. Bijaše to jedan od najlicemjernijih ljudi koje sam ikad sreo prepirali smo se ali me njegova uèenost razgaljivala. Zabavljala me i njegova hipohondrija, zbog koje je skrbio o svom zdravlju kao ljubavnik o svojoj dragoj. Njegov mu je hinduski sluga prireðivao rižu nabavljenu za skupe pare s Orijenta na žalost, taj je egzotièni kuhar slabo govorio grèki, a još slabije druge jezike. Od njega nisam gotovo ništa uspio doznati o èudesima njegove domovine. Favorin se hvalio da je u životu postigao tri rijetke stvari iako Gal, helenizirao se kao malo tko drugi iako èovjek skromna porijekla, neprestano se svaðao sa carem a da mu ni vlas s glave nije pala, što uostalom meni služi na èast iako impotentan, stalno je plaæao globe za preljube. Živa je istina da su ga obožavateljice iz provincije dovodile u neprilike iz kojih sam ga ja više puta morao izvlaèiti. Ipak mi je dojadio pa sam umjesto njega uzeo u službu Eudemona. Sve u svemu, bio sam neobièno zadovoljan svojim suradnicima. Samo bogovi znaju kako se ipak oèuvalo poštovanje prema meni te male skupine prijatelja i službenika usred grube prisnosti putovanja. Njihova je diskrecija bila, ako je to moguæe, još zaèudnija od njihove odanosti.

133r

Buduæi Svetoniji neæe moæi sakupiti mnogo anegdota o meni. Ono što javnost zna o meni otkrio sam joj ja sam. Moji su prijatelji èuvali moje tajne, politièke i ostale istini za volju, i ja sam èesto èuvao isto tako i njihove tajne.

Graditi znaèi suraðivati sa zemljom udariti ljudski peèat na krajolik koji æe se time promijeniti za vjeèna vremena. To znaèi i pridonijeti na taj naèin onim promjenama što tvore život gradova. Koliko truda treba da se toèno odredi mjesto jednog mosta ili fontane, da se na nekoj gorskoj cesti izvede zavoj koji æe biti najekonomièniji, pa samim time i najèistiji... Proširivanje ceste što vodi u Megaru preobrazilo je onaj stjenoviti skironski kraj oko dvije tisuæe stadija poploèane ceste sa èatrnjama i vojnim stražama između Antinupola i Crvenog mora donijeli su pustinji nakon doba opasnosti vrijeme sigurnosti. Da se izgradi mreža vodovoda u Troadi nije bila previsoka cijena ukupni prihod od pet stotina gradova u Aziji vodovod u Kartagi nadoknadio je u neku ruku nedaæe Punskih ratova. Graditi utvrde bilo je, sve u svemu, isto što i podizati nasipe trebalo je pronæi onu crtdu na kojoj se moæe braniti neka obala ili carstvo, toèku na kojoj æe se moæi zadržati, zaustaviti i slomiti nadiranje valova ili barbara. Graditi luke znaèi oploditi ljepotu zaljeva. Osnivati knjižnice znaèi i podizati javne žitnice, spremati

zimmicu za ono doba kad æe se zamrznuti duh, što po nekim znacima sudim, i protiv svoje volje, da æe se stvarno dogoditi. Mnogo sam toga obnovio, što znaèi da sam suraðivao s minulim vremenom, proniknuo u njegov duh ili ga preinaèio, poslužio se njime kao sponom s dalekom budućnošću, otkrivao ispod kamenja tajnu izvora. Život je naš kratak neprestano govorimo o minulim ili budućim stoljećima kao da su nam ona potpuno tuđa. Ja sam ih se međutim, u svojim igrama kamenom, doticao. Zidine koje uèvršćujem još su tople od dodira s nestalim tijelima ruke koje još ne postoje milovat æe ove stupove. Što sam više razmišljao o svojoj smrti, a napose o smrti drugih, to sam više nastojao našim životima dodati te gotovo neuništive produžetke. U Rimu sam se najradije služio vječnom opekrom koja se sasvim polagano vraća zemlji iz koje je nastala, a njeno neprimjetno slijeganje i mrvljenje ostavljaju od građevine za sobom brdo, čak i kad se u njemu ne može više razaznati tvrđava, cirkus ili grobnica. U Grèkoj i u Aziji služio sam se domaćim mramorom, lijepim materijalom koji, kad se jednom iskleše, ostaje vjieran ljudskoj mjeri, tako da plan cijelog hrama ostaje sadržan u svakom djeliću slomljenog stupa. Arhitektura je bogata razlièitijim mogućnostima nego što bi se reklo po Vitruvijeva èetiri pravila kameni blokovi mogu se, kao i glazbeni tonovi, slagati na bezbroj načina. Radi Panteona sam se obratio staroj Etruriji vraćeva i proroka Venerino je svetište, naprotiv, kolo jonskih oblika na suncu, obilje bijelih i ružičastih stupova oko boginje puti iz koje je potekla Cezarova rasa. Atenski Olimpejon trebao je biti izravna protuteža Partenonu, onako prostrt u ravnicu nasuprot Partenonu na brijegu, prvi golem a drugi savršen žar kleèi pred spokojstvom, sjaj pod nogama ljepote. Antinojeve kapele i hramovi, èarobne odaje, spomenici tajanstvenog prelaska iz života u smrt, oratoriji prevelike boli i sreće, bijahu mjesta molitve i prizivanja mrtvih u njima sam se predavao svojoj žalosti. Moja grobnica na obali Tibera sagrađena je u divovskim razmjerima po uzoru na antičke grobnice na Via Appiji, ali same njene proporcije preobražavaju je i podsjećaju na Ktezifont, na Babilon, na terase i tornjeve kojima se

135PIJ

čovjek približava zvijezdama. Egipatska groblja sa svojim obeliscima i redovima sfinga pred kenotafom podsjećaju pomalo neprijateljski Rim na nikad neprežaljenu prijatelja. Vila je bila grobnica mojih putovanja, posljednji nomadski tabor od mramora što odgovara šatorima i paviljonima azijskih vladara. Gotovo sve što privlaèi naš ukus već je iskušano u svijetu oblika, pa sam prešao u svijet boja jaspis zelen poput morskih dubina, zrnasti porfir boje puti, bazalt i mutni opsidijan. Grimizni zastori ukrašavani su sve zamršenijim vezovima mozaici na podovima ili zidovima nisu nikad bili dovoljno zlaćani, dovoljno bijeli ili dovoljno tamni. Svaki je kamen bio èudna konkrecija jedne volje, jedne uspomene, kadikad i prkosa. Svaka je građevina bila odraz jednog sna. Plotinopol, Hadrijanopol, Antinupol, Hadrijanotera... Namnožio sam što sam više mogao te košnice ljudskih pèela. Limar i zidar, inženjer i arhitekt prednjaèe u stvaranju tih gradova taj posao zahtijeva i određene darove otkrivaèa izvora. U svijetu koji je još više od polovice pokriven šumama, pustinjom i pustarama lijepo je vidjeti poploćanu ulicu, hram posvećen bilo kojem božanstvu, javna kupališta i zahode, brijegnicu u kojoj brijaè razgovara s mušterijama o novostima iz Rima, slastièarnu, prodavaonicu cipela, možda i knjižnicu, lijeènièku tablu, kazalište u kojem se s vremena na vrijeme igra koji Terencijev komad. Naši se ljepodusi tuže na jednoobraznost naših gradova smeta ih što u svakom

gradu nailaze na isti spomenik caru i na isti vodovod. Ipak, nemaju pravo ljepota Nemausa razlikuje se od ljepote Arelate. Ali i sama ta jednoobraznost, koja se može naći na tri kontinenta, raduje putnika isto kao i jednoobraznost miljkaza i u najobičnijim našim gradovima umiruje nas pogled

na postaju za izmjenu konja, poštu ili svratiste. Grad je kao ljudska tvorevina možda doista jednoličan, ali isto onako kao što su jednolična i saća puna meda, uvijek je to mjesto dodira i razmjene, kamo seljaci dolaze radi prodaje svojih proizvoda pa se zadržavaju u njemu buljeći u slikarije na portiku... Moji su se gradovi rađali iz susreta susreta s nekim zakutkom na Zemlji ili iz susreta mojih carskih planova s događajima iz mog života. Plotinopol je nastao iz potrebe da se osnuje novo poljoprivredno trgovište u Trakiji, ali i iz nježne želje da se iskaže počast Plotini. Hadrijanotera je utemeljena da bude trgovište maloazijskih šumara najprije je bio moja ljetna rezidencija, lovište puno divljači, paviljon od grubo otesanih brvana podno brda Atisa, pjenušavi potok u kojem se svakog jutra kupalo. Hadrijanopol u Epiru ponovo je postao urbano središte u srcu jedne osiromašene provincije nastao je iz posjeta svetištu u Dodoni. Hadrijanopol, seljački i vojnički grad, strateško središte na rubu barbarskih pokrajina, napučen je veteranima iz ratova sa Sarmatima. Osobno poznajem dobre i slabe strane svih tamošnjih ljudi, njihova imena, godine službe i ranjavanja. Najdraži moj grad Antinopol rodio se na mjestu gdje se dogodila nesreća, zbijen na uskom pojasu neplodne zemlje, između rijeke i stijena. Bilo mi je stalo do toga da ga obogatim drugim izvorima prihoda, trgovinom s Indijom, riječnim transportom i istančanim čarima grčke metropole. Nema mjesta na Zemlji koje manje želim ponovo vidjeti, iako ima malo mjesta kojima sam poklonio više pažnje. Taj je grad beskrajan peristil. Dopisujem se s njegovim guvernerom Fidom Akvilom glede propileja tamošnjeg hrama i kipova pod slavolukom. Izabrao sam imena za sve gradske blokove i četvrti jasne i tajne simbole, kompletan katalog svojih us136 pomena. Sam sam nacrtao raspored korintskog stupovlja i pravilnog reda palmi uz obalu rijeke. Tisuću sam puta prošao u mislima tim gotovo savršenim četverokutom ispresijecanim paralelnim ulicama i prepolovljenim trijumfalnom avenijom što vodi od grčkog kazališta do grobnice. Pretrpani smo kipovima, krcati naslikanim i isklesanim divotama, ali je to obilje puka iluzija neumorno reproduciramo nekoliko desetaka remekdjela koja više ne bismo bili kadri sami stvoriti. Pa i ja sam za svoju Vilu naručio kopije Hermafrodita i Kentaura, Niobide i Venere. Nastojao sam živjeti što više usred tih melodija oblika. Poticao sam iskustva prošlosti, učene arhaizme što otkrivaju smisao nauma i izgubljenih tehnika. Iskušavao sam i varijacije koje se sastoje u tome da oderanog Marsiju od bijelog mramora prenesemo u ružičasti mramor i tako ga vratimo u svijet naslikanih figura, ili da zrnastu masu egipatskih kipova prenesemo u boju paroskog mramora, da idola pretvorimo u duha. Naša je umjetnost savršena, što će reći zaokružena, ali je njezino savršenstvo podložno modulacijama isto toliko različitim koliko su različite i modulacije čista glasa na nama je da se vješto igramo te igre vječitog približavanja jednom zauvijek nađenom rješenju ili udaljavanju od njega, da idemo do kraja u pridržavanju ili pretjerivanju, da u tu lijepu sferu uključujemo bezbroj novih kombinacija. Velika je prednost imati za sobom tisuću primjera za usporedbu, što se možemo, ako hoćemo, inteligentno nadovezati na Skopasa ili se sladostrasno suprotstaviti Praksitelu. Dodiri s barbarskom umjetnošću naveli su me na pomisao da se

svaka rasa ograničava na neke teme, na neke načine izražavanja od svih mogućih a svako doba još bira i između mogućnosti koje imaju pojedine rase. U Egiptu sam vidio gran138

diozna božanstva i kraljeve, a na narukvicama sarmatskih zarobljenika nalazio sam beskrajne inačice istog konja u galopu ili istih zmija što proždiru jedna drugu. Ali naša se umjetnost mislim na grčku držala čovjeka. Samo smo mi uspjeli nepomičnim tijelom izraziti latentnu snagu i okretnost samo smo mi glatkim čelom iskazali mudru misao. Ja sam kao i naši kipari čovjek mi dostaje, u njemu nalazim čak i vječnost. Voljena šuma sažeta je za me u liku kentaura, a bura nigdje ne diše bolje nego u valovitom pojasu božice mora. Predmeti u prirodi i sveti amblemi imaju za me vrijednost samo kad su nabijeni ljudskim asocijacijama borov češer, grobljanski simbol u obliku falusa, plitica ukrašena golubovima što mami na sijestu uz fontanu, grifon što odnosi voljenu osobu na nebo.

Umjetnost portretiranja nije me osobito privlačila. Naši rimski portreti imaju samo dokumentarnu vrijednost lica prekopirana do najmanje bore ili bradavice prenesene s modela koje susrećemo u životu i koje zaboravljamo čim umru. Grci su, naprotiv, toliko voljeli ljudsko savršenstvo da se nisu mnogo bavili različitim ljudskim licima. Obično bih bacio samo jedan pogled na svoj lik, na tamno lice izmijenjeno bjelinom mramora, na izbuljene oči, na sitne ali mesnate usne stisnute toliko da podrhtavaju. Više me zaokupljalo jedno drugo lice. Čim je ono počelo nešto značiti u mom životu, umjetnost je prestala biti luksuz i postala je potpora, neka vrsta podrške. Nametnuo sam svijetu taj lik danas postoji više portreta tog dječaka nego ijednog slavnog čovjeka, nego ijedne kraljice. Najprije mi je želja bila da s pomoću kipova zabilježim ljepotu koja se postupno mijenja, a onda je umjetnost postala neka vrsta čarobnog čina koji može oživiti izgubljeni lik. Činilo mi se da su orijaški likovi sredstvo kojim

139r
se mogu izraziti prave proporcije što ih ljubav pridaje bičima htio sam da ti kipovi budu golemi kao lice viđeno iz neposredne blizine, visoki i svečani poput priviđenja i utvara iz ružnih snova, teški kao što je teška ostala uspomena na njega. Zahtijevao sam savršenu izvedbu, puko savršenstvo, boga što za one koji su ga voljeli ostaje svako biče umrlo u dvadesetoj godini, ali i posvemašnju sličnost, prisnu nazočnost, svaku nepravilnost lica dražeg od same ljepote. Koliko smo samo raspravljali o tome da se sačuva debela crta obrve, pomalo nabubrela oblina usne... Očajnički sam računao na vječnost kamena, na vjernost bronce, da se ovjekovječi prolazno ili već istrunulo tijelo, ali sam isto tako zahtijevao i da mramor, svakodnevno premazivan mješavinom ulja i kiselina, zadobije glatkoću i tako reći mekoću mladenačke puti. Posvuda sam nailazio na to jedinstveno lice stapao sam božanske likove, spolove i vječne attribute, jedru šumsku Dijanu sa sjetnim Bakhom, snažnog Hermesa iz hrvaonica sa dvojnim bogom što spava s glavom na ruci, među rasutim cvijećem. Ustanovio sam da mladič koji razmišlja uvelike nalikuje na muževnu Atenu. Moji su kipari pomalo lutali oni najslabiji zapadali su povremeno u mekušnost ili emfazu ipak su gotovo svi sudjelovali u tom snu. Ima kipova i slika izrađenih dok je mladič bio još živ. Oni odražavaju onaj golemi i promjenljivi krajolik što se proteže od petnaeste do dvadesete godine života ozbiljni profil dobra dječaka. Postoji kip gdje se kipar iz Korinta usudio očuvati nehaj dječaka ispućena trbuha i opuštenih ramena, s rukom na kuku, kao da na uglu ulice promatra igru kockama. Tu je i onaj mramorni kip gdje je Papije iz

Afrodizije dao obrise tijela više nego golog, bespomoćnog i svježeg u svojoj krhkosti narcisa. A Aristej je na moj nalog isklesao onu malu, prkosnu i ponositu glavu od pomalo hrapavog kamena... Ima portreta izrađenih nakon njegove smrti, na kojima se zapaža trag smrti, ona velika lica viđenih usana, nabijena tajnama koje nisu više moje zato što nisu više tajne živih. Tu je i onaj bareljef na kojem je Karijan Antonijan obdario eleuzinskom lakom berača u tunici od sirove svile, s prijateljskom njuškom psa priljubljenom uz njegovu голу nogu. Pa onda ona gotovo nepodnošljiva maska, djelo jednog kipara iz Kirene, na kojem se užitek i bol stapaju i sudaraju na istom licu kao dva vala na istoj hridi. Pa oni jeftini glineni kipari što su nam poslužili u imperijalnoj propagandi Tellus stabilita, dobri duh primirene Zemlje u obliku mladica što leži i drži u rukama voće i cvijeće.

Trahit sua quemque voluptas. Svakome svoj put svakome i svoj cilj, svoja težnja, ako baš hoćeš, svoja najskrovitija sklonost i svoj najuzvišeniji ideal. Moj je ideal bio sadržan u riječi ljepota, koju je tako teško definirati, usprkos svim bjelodanim dokazima osjetila i oči. Osjećao sam se odgovoran za ljepotu svijeta. Želio sam da gradovi budu sjajni, prozračni, zalijevani bistrom vodom, napuđeni ljudima kojima tijelo neće biti nagršeno ni tragovima bijede ili ropstva, ni podbuhlošću vulgarnog bogatstva. Želio sam da učeni ispravno izgovaraju lekcije koje neće biti besmislene da žene u kući odaju svojim pokretima neku vrstu majčinskog dostojanstva, mirne snage da na vježbališta dolaze mladici kojima ni igre ni umjetnost neće biti strane, da vojnici donose najljepše plodove a njihive najbogatije žetve. Želio sam da se silna velebnost rimskog mira proširi na sve, neosjetna i prisutna kao glazba nebeskih tijela u pokretu da i najskromniji putnik može putovati od jedne zemlje do druge, od

jednog

kontinenta do drugog, bez mućnih formalnosti, bez opasnosti, posvuda siguran u postojanje minimuma zakonitosti i kulture da naši vojnici nastave svoj vječiti ratni ples na granicama, da sve teče glatko, i u radionicama i u hramovima da morem brode lijepi brodovi a da cestama često prolaze zaprege da u dobro uređenom svijetu imaju svoje mjesto i filozofi i plesači. Tom idealu, u biti skromnom, ljudi bi se čestito približili kad bi mu služili bar jednim dijelom one energije koju troše na glupe i okrutne djelatnosti. Srećom mi je omogućila da djelomice ostvarim taj svoj ideal u ovoj posljednjoj četvrti stoljeća. Arijan iz Nikomedije, jedan od najvećih umova svoga doba, rado me podsjećao na one lijepe stihove u kojima je stari Terpendar definirao u tri riječi spartanski ideal, savršen način života o kojem je Lakedemon sanjao a da ga nikad nije ostvario Snaga, Pravda, Muze. Snaga je bila osnova, prijeko potreban uvjet bez kojeg nema ljepote, čvrstina bez koje nema pravde. Pravda je bila ravnoteža pojedinih dijelova, cjelina skladnih proporcija koju nikakvo pretjerivanje ne smije poremetiti. Snaga i Pravda bijahu tek dobro ugođen instrument u rukama Muza. Svi oblici bijede i brutalnosti bijahu zabranjeni kao povrede lijepog tijela čovječanstva. Svaka je nepravda bila pogrešan ton koji valja izbjegavati u harmoniji sfera. U Germaniji sam se zadržao gotovo godinu dana radi obnavljanja i izgradnje utvrda i tabora, trasiranja novih i popravaka starih cesta. Novim bastionima podignutim na cesti dugoj sedamdeset milja pojačali smo granicu duž Rajne. Ta zemlja vinograda i pjenušavih rijeka bila mi je dobro poznata tu sam naišao na tragove mladog tribuna koji je Trajanu donio vijest o njegovu preuzimanju vlasti. Iza naše posljednje tvrđave

izgrađene od borovih trupaca zatekao sam isti onaj jednolični i crni obzor, isti onaj svijet koji je za nas zatvoren otkako su Augustove legije izvršile onaj nepromišljeni prodor, more drveća, rezervoar bijelih i plavokosih ljudi. Kad sam završio preustrojstvo obrane, sišao sam kroz belgijske i batavske ravnice sve do ušća Rajne. Puste dine tvorile su sjevernjački krajolik ispresijecan šuštavom travom u luci Noviomag kuće podignute na pilonima bijahu oslonjene na brodove privezane za njihove pragove na krovovima su primorske ptice savijale gnijezda. Volio sam ta turobna mjesta koja su mojim pobožnicima bila ružna, ono tmurno nebo, one muljevite rijeke što se probijaju kroz bezobličnu i mutnu zemlju, u kojoj nijedan bog još nije umijesio glinu.

Prebacio sam se na britanski otok brodicom gotovo ravna dna. Vjetar nas je više puta uzastopce

143r

vraćao na obalu od koje smo se otisnuli to mi je mučno putovanje priuštilo nekoliko zašudnih dokonih sati. Divovski oblaci dizali su se iz tromog mora zamućenog pijeskom, što se neprestano valjalo u svom koritu. Kao što sam nekada u Dakiji i Sarmaciji pobožno promatrao božicu Zemlju, tako sam sad ovdje prvi put vidio Neptuna kaotičnijeg od našeg, beskrajan tekuci svijet. Pročitao sam u Plutarha mornarsku legendu o jednom otoku u onim krajevima oko Arktičkog mora na koji su pobjedonosni Olimpijci prije mnogo stoljeća navodno prognali poražene Titane. Ti veliki zatočnici hridina i valova, neprestano šibani vješto neumornim oceanom, nisu mogli spavati, ali su zato bili neprekidno zaokupljeni snovima, pa su i dalje prkosili olimpijskom poretku svojom silovitošću, tjeskobom i željom što ih vješto raspinje. U tom sam mitu s granica svijeta otkrio filozofske teorije koje sam već bio i sam usvojio svaki čovjek vazda, u svom kratkom vijeku, mora birati između vješte nade i mudrog pomanjkanja nade, između slasti kaosa i slasti uravnoteženosti, između Titana i Olimpijaca birati između njih ili ih napokon jednom uskladiti.

Građanske reforme provedene u Britaniji dio su mog administrativnog uređenja o kojem sam govorio na drugom mjestu. Glavno je pri tome to što sam ja prvi car koji se bez borbe nastanio na tom otoku na rubu poznatog svijeta, u kojem se samo Klaudije usudio provesti nekoliko dana kao vrhovni zapovjednik. Cijele jedne zime Londinij je mojom voljom bio stvarno središte svijeta, kao što je Antiohija bila prije iz nužde, za vrijeme Partskih ratova. Svako je moje putovanje tako pomicalo težište vlasti, premještajući ga na neko vrijeme na obale Rajne ili Temze, što mi je omogućivalo da procijenim dobre i loše strane svakog od tih središta imperija. Taj boravak u Britaniji naveo me na pomisao da osnujem državu koja bi bila usredotočena na Zapad, jedan atlantski svijet. Takve apstraktne perspektive nemaju praktične vrijednosti, ali prestaju biti apsurdne čim ih onaj tko ih zamišlja prebaci u dovoljno daleku budućnost. Nepuna tri mjeseca prije mog dolaska, Šesta Legija Pobjednička prebačena je na britansko tlo. Zamijenila je ondje nesretnu Devetu legiju koju su Kaledonci bili potpuno razbili za vrijeme nereda što su izbili u Britaniji kao gnusan udarac u leđa za vrijeme našeg pohoda na Parte. Dvije su se mjere nametnule da bi se spriječilo ponavljanje slične katastrofe. Naše su postrojbe pojačane stvaranjem pomoćnog korpusa od domaćeg pučanstva. U Eboraku sam prvi put gledao s jednog zelenog brežuljka manevre te netom osnovane britanske vojske. Istodobno je izgradnja zida kojim je otok podijeljen na svom najužem dijelu poslužila za zaštitu plodnih krajeva na jugu od napada sjevernih plemena. Sam sam nadzirao dobar dio tih radova izvedenih u isti mah na grebenu dugom

osamdesetak milja. To mi je pružilo priliku da na tom strogo ograničenom području iskušam sustav obrane koji bi se mogao primijeniti i svagdje drugdje. Ali i sama je ta posve vojna akcija pogodovala miru i podizanju blagostanja toga dijela Britanije nicala su sela i pučanstvo se slijevalo prema našim granicama. Na zemljanim radovima legiji su pomagale domorodačke ekipe. Podizanje je tog zida bilo za mnoge od tih gorštaka, do jučer još nepokorenih, prvi nepobitan dokaz zaštitničke moći Rima, a isplašene nadnice prvi rimski novac što im je prošao kroz ruke. Taj je bedem postao simbol mog odustajanja od osvajačke politike podno najisturenijeg bastiona dao sam podići hram posvećen bogu Terminu.

145r

Sve me oćaravalo u toj kišovitoj zemlji rese magle na obroncima bregova, jezera posvećena nimfama još fantastičnijim od naših, melankolićna rasa sivih oćiju. Vodić mi je bio jedan mladi tribun iz britanskog pomoćnog korpusa taj plavokosi bog naućio je bio latinski, natucao grćki i bojažljivo pokušavao pisati ljubavne stihove na tom jeziku. Jedne hladne jesenske noći poslućio mi je kao tumać kod jedne sibile. Sjedeći u zadimljenoj kolibi nekog keltskog ugljenara i grijueći noge u debelim, nezgrapnim gaćama od grube vune, opazili smo kako se ŗulja prema nama ta stara kreatura, sva pokisla, kose razbarušene vjetrom, divlja i plašljiva poput ŗumske zvjerke. Naklopila se na zobene krušćiće što su se pekli na ognjištu. Moj je vodić uspio pripitomiti proroćicu, pa je pristala da mi ispita kolutove dima, iznenadne iskre, krhku arhitekturu od ugaraka i pepela. Vidjela je u njima gradove što se grade, razdraganu svjetinu, ali i popaljene gradove, tućne povorke poraćenih koje su opovrgavale moje snove o miru mlado i blago lice za koje je mislila da je ŗensko, ali joj ja nisam povjerovao bijelu sablast koja je moćda bila samo kip, što je toj stanovnici ŗuma i tresetišta bilo još teće shvatiti nego utvaru. A u razmaku od nekoliko valova godina, vidjela je moju smrt koju sam i bez nje mogao lako predvidjeti.

Napredna Galija i bogata ŗpanjolska manje su me zadržale od Britanije. U Narbonskoj Galiji otkrio sam Grćku koja je ećak dotle rasijala svoje lijepe govorniće škole i portike pod vedrim nebom. Zadržao sam se malo u Nemauzu da bih napravio plan za baziliku posvećenu Plotini, koja eć jednog dana postati njezin hram. Caricu su za ovaj grad vezale obiteljske uspomene, pa mi je taj suhi i zlaćani kraj bio još draći.

Ali pobuna u Mauretaniji još je tinjala. Skratio sam svoj boravak u ŗpanjolskoj, ećak sam propustio da se između Kordube i mora zadržim naćas u Italiki gradu svog djetinjstva i predaka. U Gadima sam se ukrcao na brod za Afriku.

Lijepi, tetovirani gorštaćki ratnici s Atlasa još su uznemirivali gradove na afrićkoj obali. Tu sam u svega nekoliko dana doćivio numidsku varijantu okrŗaja sa Sarmatima. Ponovo sam vidio plemena kako se predaju jedno za drugim, poglavice kako se gordo pokoravaju lećeći nićice usred pustinje meću gomilom ŗena, zaveŗljaja i ŗivotinja na koljenima. Samo što je pijesak zamijenio snijeg.

Bilo je lijepo još jedanput provesti proljeće u Rimu, zateći Vilu kako se gradi, prepustiti se Lucijevu hirovitu milovanju, Plotininu prijateljstvu. Ali taj moj boravak u gradu vrlo su brzo prekinuli alarmantni glasovi o ratu. Mir s Partima bio je sklopljen prije nepune tri godine, a već su na Eufratu izbili ozbiljni nemiri. Brŗebolje sam se otputio na Istok.

147r

MH

Odlučio sam stati na kraj tim pograničnim neredima na neuobičajeniji način nego što je pohod legija. Utanačio sam osobni sastanak s Osdrojem. Poveo sam bio sa sobom na Orijent carevu kærku koju je Trajan bio zarobio tako reæi u kolijevci kad je zauzeo Babilon i poslije je èuvao kao taoca u Rimu. Bijaše to žgoljava djevojèica krupnih oèiju. Ona i žene koje su se brinule o njoj pomalo su mi smetale na putovanju koje je svakako trebalo obaviti bez zadržavanja. Ta skupina stvorenja pod velovima truckala se na leđima deva kroz sirijsku pustinju, pod malim šatorom na kojem su zastori bili uvijek spuštene. Uveèer, na svakoj etapi našeg puta, raspitivao sam se ima li princeza sve što treba.

U Likiji sam se zadržao sat vremena ne bih li privolio trgovca Opramoju, koji je veæ zasvjedoèio svoje pregovaraèke sposobnosti, da me prati do partskog teritorija. Pomanjkanje vremena sprijeèilo ga je da mi pokaže svu svoju uobičajenu raskoš. Taj èovjek razmažen bogatstvom bio je ipak divan suputnik vièan opasnostima u pustinji.

Mjesto sastanka bijaše na lijevoj obali Eufrata, nedaleko od Dure. Preko rijeke smo prešli na splavi. Vojnici partske carske garde u zlatnim oklopima, na ništa manje sjajnim konjima, bijahu postrojeni duž obale u blistavoj vrsti. Moj nerazdvojni Flegont bio je blijed kao krpa. A bojali su se pomalo èak i èasnici koji su me pratili taj je sastanak mogao biti i klopka. Ali Opramoja, koji je poznavao Aziju u dušu, bio je bezbrižan, njemu je ulijevala povjerenje ta mješavina tišine i meteža, to mirovanje i iznenadni galopi, sva ta raskoš baèena na pustinju poput saga na pijesak. Što se mene tièe, ja sam bio èudesno spokojan kao Cezar svojoj barci, vjerovao sam daskama što nose moju sudbinu. Pružio sam i dokaz tog svog povjerenja vrativši umah partsku princezu njezinu ocu, umjesto da je zadržim na našim linijama do svog povratka. Ujedno sam obeæao da æu vratiti i zlatno prijestolje arsakidske dinastije što ga je Trajan nekoæ bio zaplijenio. Nama to prijestolje nije nièem služilo, a orijentalno je praznovjereje mnogo držalo do njega. Sjaj tog našeg sastanka bio je samo izvanjski. Inaèe se nije ni po èemu razlikovao od pregovora

dvaju susjeda koji se nastoje na lijep način nagoditi u sporu oko zajednièkog zida. Imao sam posla s prepredenim barbarinom koji govori grèki, nimalo glupim, što ne mora znaèiti da je bio perfidniji od mene, ali svakako previše prevrtljiv da bi mu èovjek mogao vjerovati. Moj neobièni način razmišljanja

pomogao mi je da uhvatim njegovu teško uhvatljivu misao. Sjedeæi suèelice tom partskom caru, nauèio sam predviðati njegove odgovore, a uskoro ga i navoditi na njih. Uživio sam se u njegov položaj, zamislio sam sebe da sam ja Osdroj koji se nagaða s Hadrijanom. Grozim se beskorisnih rasprava u kojima svaki sudionik unaprijed zna da æe popustiti ili da neæe popustiti. Meni je u poslu istina nadasve sredstvo da se stvari pojednostavne i brzo riješe. Partiti su se nas bojali, a mi smo strahovali od njih. Iz Spoja tih dviju strepnji mogao se izleæi rat. Sal49.r trapi su bili skloni ratu iz svojih osobnih probitaka. Ubrzo sam uvidio da i Osdroj ima svoga Kvizeta, svoga Palmu. Farasman, najnemirniji od tih polusamostalnih vladara na granici, bio je za partsko carstvo još opasniji nego za nas. Optuživali su me poslije da sam davanjem materijalne potpore neutralizirao te podle i podmitljive vladare. Bijaše to dobro uložen novac. Bio sam odviše uvjeren u nadmoæ naših snaga da bih se dao smesti glupim samoljubljem. Bijah spreman uèiniti sve puste ustupke koji su bili samo pitanje prestiža, ali nikakve druge. Najteže je bilo uvjeriti Osdroja da ne obeæavam mnogo zato što kanim ispuniti svoja

obeznanja. Povjerovao mi je na kraju, ili se bar pravio da mi vjeruje. Sporazum što smo ga sklopili za tog mog kratkog posjeta traje još i dandanas u posljednjih petnaest godina mir nije narušen na granicama ni s jedne ni s druge strane. Računam na tebe da će se ovakvo stanje održati i nakon moje smrti.

Jedne večeri, pod carskim šatorom, na gozbi koju je u moju čast priredio Odroj, opazio sam među ženama i paževima dugih trepavica jednog golog čovjeka, ispijenog i posve nepomičnog, čije krupne razrogačene oči nisu kada uopće zapažale ono more akrobata, plesačica i tanjura punih mesa. Obratio sam mu se preko svog tumača, ali se on nije udostojio da mi odgovori. Bijaše to pravi mudrac. Međutim, njegovi su učenici bili govorniji te pobožne skitnice došle su bile iz Indije, a učitelj im je pripadao moćnoj brahmanskoj kasti. Shvatio sam da su ga njegova razmišljanja dovela do uvjerenja da je cijeli svijet samo splet iluzija i zabluda samoprijegor, odricanje i smrt bijahu za nj jedini način da se oslobodi te promjenljive bujice stvari, koja je našeg Heraklita, naprotiv, ponijela preko osjetilnog svijeta do sfere čistog božanstva, do

nebeskog svoda o kojem je i Platon sanjao. Uza sve nespretnosti svojih tumača, naslutio sam ideje koje nisu bile posve nepoznate nekima od naših mudraca, samo što ih je taj Indijac izlagao na određeniji i ogoljeniji način. Taj je brahman došao do stanja u kojem ga ništa osim vlastita tijela nije više razdvajalo od neopipljivosti boga, bez supstancije i oblika, s kojim se želio stopiti nakanio se bio sutradan živ spaliti. Odroj me pozvao na tu svečanost. Podignuta je lomača od mirišljava drva čovjek je skočio na nju i nestao bez krika. Njegovi učenici nisu pokazivali nikakve znake žalosti njima to nije bila pogrebna ceremonija.

Sljedeće sam noći dugo razmišljao o tome. Ležao sam na skupocjenom vunenom sagu pod šatorom zastrtim sjajnim i teškim tkaninama. Jedan mi je paž masirao noge. Izvana su dopirali rijetki zvučci te azijske noći šaputanje robova pred ulazom u moj šator, tiho šuštanje palme, hrkanje Opramoje iza jednog zastora, kopanje nogom sapeta konja, a poizdalje, iz ženskog odjela, melankolično gugutanje pjesme. Brahman je sve to prezreo. Opijen odricanjem, taj je čovjek skočio u vatru kao što se ljubavnik svaljuje u postelju. Odbacio je stvari, bica, pa i sama sebe, kao odjeću koja mu je skrivala ono jedinstveno prisućje, ono nevidljivo i prazno središte do kojeg mu je bilo najviše stalo.

Osjekao sam da sam drukčiji, spreman za nešto drugo. Trapljenje, samoprijegor i nijekanje nisu mi bili posve nepoznati iskusio sam ih još u svojoj dvadesetoj godini, kao što gotovo uvijek biva. Nije mi bilo ni dvadeset godina kad me jedan moj prijatelj u Rimu odveo do starog Epikteta, u njegovu potleušicu na Suburi, nekoliko dana prije nego što će ga Domicije prognati. Bivši rob, kojem je njegov okrutni gospodar nekoć slomio nogu a da nije uspio

izmamiti od njega jauk, boležljivi je starac strpljivo podnosio dugotrajne muke od bubrežnih kamenaca, doimajući se kao da uživa upravo božansku slobodu. Zadivljeno sam promatrao njegove štace, slamnjaču na podu, svjetiljku od terakote, drvenu žlicu u glinenoj posudi, taj jednostavni pribor čista života. Ali Epiktet se odricao previše toga. Ubrzo sam pojmio da za mene nema ničeg opasnijeg i lakšeg od odricanja. Indijac je bio logičniji pa se odrekao i samog života. Štošta sam mogao naučiti od tih pukih fanatika, pod uvjetom da izokrenem smisao lekcije koju su mi dali. Ti su mudraci nastojali pronaći svog boga s onu stranu

mora oblika, svesti ga na jedinstvenu osobinu, neopipljivu, bestjelesnu osobinu koje se on odrekao onog dana kad je poželio da postane svemir. Ja sam drukèije poimao svoje odnose s božanstvom. Zamišljao sam da mu pomažem u njegovim naporima da uoblièi i uredi svijet, da mu razvije i umnoži vijuge, ogranke i krivine. Ja sam bio jedan od segmenata kotaèa, jedan od aspekata one jedinstvene snage zaokupljene umnažanjem stvari, orla i bika, èovjeka i labuda, falusa i mozga, sve skupa, Protej koji je ujedno i Jupiter.

Nekako sam se baš u to doba poèeo osjeæati kao božanstvo. Nemoj me krivo shvatiti i dalje sam bio, više nego ikad, onaj isti èovjek koji se hrani voæem i zemaljskim životinjama, vraæajuæi zemlji ostatke njene hrane, prinoseæi snu žrtvu pri svakom obrtaju zvijezda, ludo nemiran kad god bi mi dugo nedostajala toplina ljubavi. Svoju snagu, tjelesnu i umnu hitrinu, održavao sam brižno i dalje posve ljudskom gimnastikom. Ali što bih mogao više reæi nego da sam sve to doživljavao kao nešto božanstveno? Prošli su opasni mladenaèki eksperimenti i žurba da se iskoristi za uživanje vrijeme koje prolazi. Sa svoje èetrdeset èetiri godine, osjeæao sam da nisam više nestrpljiv, da sam siguran u sebe i savršen, koliko mi je to dopuštala moja narav, vjeèan. Shvati dobro da je tu rijeè o jednom intelektualnom pojmu ludilo, ako se tako može nazvati, nastupilo je tek poslije. Bio sam bog jednostavno zato što sam bio èovjek. Božanske titule koje su mi Grci poslije podarili bijahu samo javna potvrda onoga što sam poodavno bio sam ustanovio. Mislim da bih se osjeæao kao bog èak i u Domicijanovoj tamnici ili u rudnièkom oknu. Imam smionosti da to tvrdim zato što mi se to osjeæanje ne èini baš toliko neobièno, nipošto jedinstveno. I drugi su ga imali, ili æe ga tek imati.

Rekao sam da titule nisu mnogo pridonijele toj zaèudnoj izvjesnosti naprotiv, tu su izvjesnost potkrepljivali moji najobièniji, svakodnevni carski poslovi. Ako je Jupiter mozak svijeta, onda èovjek kome je dužnost da organizira i vodi ljudske poslove može opravdano smatrati sama sebe dijelom tog mozga koji svime upravlja. Ljudi su gotovo uvijek, s pravom ili ne, shvaæali svog boga kao providnost, a mene su moje funkcije obvezivale da za jedan dio èovjeèanstva budem olièenje te providnosti. Što se država više razvija stežuæi ljude svojim èvrstim i ledenim karikama, to više ljudsko samopouzdanje teži za tim da na drugom kraju toga golemog lanca dosegne obožavani lik svoga zaštitnika èovjeka. Htio ja to ili ne, istoènjaèki su me narodi smatrali bogom. Pa èak i na Zapadu, èak i u Rimu, gdje nas tek poslije smrti proglašavaju božanstvima, nagonska puèka pobožnost sve je sklonija da nas još za života smatra božanstvima. Uskoro su Parti iz zahvalnosti poèeli podizati hramove rimskom caru koji je uspostavio i održao mir. Dobio sam svoje svetište u Vologeziji, u srcu tog prostranog tuðeg svijeta. Daleko od toga da sam u tim znacima obožavanja vil53

J.r

Bfc

dio opasnost da èovjek koji ih prihvaæa poludi ili se uzoholi, ja sam u njima otkrivao koènicu, obvezu da se držim nekog vjeènog uzora, da ljudskoj moæi pridodam jedan dio Svevišnje mudrosti. Biti bog iziskuje, na kraju krajeva, više vrlina nego biti car. Posveæen sam nakon osamnaest mjeseci u Eleuzini. Moj posjet Osdroju bijaše u neku ruku prekretnica u mom životu. Umjesto da se vratim u Rim, nakanio sam nekoliko godina posvetiti grèkim i istoènjaèkim provincijama svoga carstva. Atena je sve više bivala moj zavièaj, moje središte. Bilo mi je stalo do toga da se svidim Grcima i da se što više heleniziram, ali to posveæenje, djelomice

motivirano političkim razlozima, bijaše ipak vjerski doživljaj bez premca. Oni veliki obredi samo simboliziraju zbivanja iz ljudskog života, ali taj simbol ide dalje od sama čina, tumačeći svaku našu gestu izrazima vječne mehanike. Pouka dobivena u Eleuzini mora ostati tajna uostalom, još manje ima izgleda da bude razglašena zato što je po svojoj naravi neiskaziva. Kad bi se formulirala, završila bi na najbanalnijim iskazima upravo je u tome njena dubina. Viši stupnjevi koje sam poslije dosegnuo u privatnim razgovorima s hijerofantom nisu gotovo ništa dodali onom prvom snažnom dojmu koji sam stekao kao što ga stekne svaki hodočasnik što sudjeluje u obrednom pranju i pije s izvora. Čuo sam disonancije kako se slijevaju u harmoniju načas sam se oslonio na jednu drugu sferu koju sam gledao izdaleka, ali i iz neposredne blizine, onu ljudsku i božansku povorku u kojoj sam imao svoje mjesto, onaj svijet u kojem bol još postoji, ali nema više zablude. Ljudska sudbina, oni mutni obrisi u kojima i najneviđenije oko može otkriti mnogo pogrešaka, blistala je kao šare na nebu.

Ovdje je mjesto da spomenem svoju naviku koja me cijelog života odvlačila na putove koji nisu bili tako tajni kao put u Eleuzinu, ali koji su zapravo paralelni s njim želim prozboriti o zvjezdoznanstvu. Oduvijek sam bio prijatelj astronoma i klijent astrologa. Znanost je ovih potonjih neizvjesna, netočna u pojedinostima, ali možda točna u cjelini. Budući da za čovjeka, česticu svemira, vrijede isti zakoni koji vladaju i nebom, nije besmisleno tragati ondje gore za obrisima naših života, za hladnim privlačnostima što sudjeluju u našim uspjesima i u našim pogreškama. Ni jedne jesenske večeri ne bih propustio pozdraviti na jugu Vodenjaka, nebeskog peharnika ili darodavca, pod čijim sam znakom rođen. Nisam nikad zaboravljao potražiti pri njihovom prolasku Jupitera i Veneru koji upravljaju mojim životom, niti procijeniti utjecaj opasnog Saturna. Ali, koliko god to neobično odražavanje ljudskih poslova na zvjezdanom svodu zaokupljalo moje sate na javi, još sam se više bavio nebeskom matematikom, apstraktnim spekulacijama na koje čovjeka potiču ta velika užarena tijela. Bio sam sklon mišljenju, kao i neki od naših najsmionijih mudraca, da i Zemlja sudjeluje u tom noćnom i dnevnom gibanju, koje svete povorke u Eleuzinu na manjeviše ljudski način oponašaju. U svijetu u kojem je sve koloplet sila, ples atoma, u kojem je sve istodobno i gore i dolje, i na periferiji i u centru, teško sam mogao zamisliti da postoji nepomična kugla, čvrsta točka koja se ne bi u isti mah i gibala. Drugi put bi opet moja noćna bdjenja zaokupljalo izražavanje kad će nastupiti ravnodnevnica, što je neko davno otkrio Hiparh iz Aleksandrije. U tome sam nalazio, u obliku demonstracije, a ne više legende ili simbola, ono isto eleuzinsko otajstvo prolaska i povratka. Djevičini klas nije više u naše doba na onom mjestu

155r

na karti gdje ga je Hiparh označio, ali je taj pomak posljedica zatvaranja ciklusa, pa upravo ta promjena potvrđuje pretpostavke astronomove. Polako i neminovno nebeski će svod ponovo postati onakav kakav je bio u Hiparhovo doba bit će opet ovakav kakav je u Hadrijanovo doba. Nered se preobraća u red. Ta je promjena bila dio plana koji je astronom uspio predskazati. Ljudski je um tu otkrio svoje sudioništvo u svemiru utvrđivanjem točnih teorema kao što i u Eleuzini sudjeluje obrednim uzvicima i plesovima. I čovjek koji promatra, i zvijezde koje on promatra, gibaju se neizbježno prema svom cilju koji je označen negdje na nebu. Ali svaki je trenutak tog pada i zastoj, oznaka, segment krivulje

èvrste poput zlatna lanca. Svaki nas pokret u prostoru vraæa na onu toèku koja nam se èini da je središte zato što smo se sluèajno na njoj našli. Još od onih noæi u mom djetinjstvu kad mi je Marul rukom pokazivao na zviježða, nisam izgubio radoznalost za nebeske sfere. Za prisilnih bdjenja u taboru promatrao sam Mjesec kako plovi kroz oblake barbarskih nebesa poslije sam u svijetlim antièkim noæima slušao astronoma Terona s Rodosa kako mi objašnjava svoj sustav svijeta izvaljen na brodskoj palubi usred Egejskog mora, gledao sam kako se polagano klati jarbol meðu zvijezdama, kako prolazi od crvenog oka Bika do suza Vlašiaa, od Pegaza do Labuda i odgovarao sam kako sam najbolje znao i umio na naivna i ozbiljna pitanja mladiæa koji je sa mnom promatrao to isto nebo. Ovdje, u Vili, podigao sam opservatorij, ali me bolest prijeèi da se popnem uza stube do njega. Jednom sam u životu uèinio i nešto više žrtvovao sam zviježdima svu jednu noæ. Bijaše to nakon mog posjeta Osdroju, kad sam prolazio kroz sirijsku pustinju. Ležeæi na leðima, širom otvorenih oèiju, odbacio

sam na nekoliko sati sve ljudske brige i unio se od veèeri do zore u taj svijet ognja i kristala. Bijaše to najljepše od svih mojih putovanja. Velika zvijezda iz zviježða Lire, sjevernjaèa ljudima koji æe živjeti i kad nas više ne bude desecima tisuæa godina, sjala je iznad mene. Blizanci su slabašno treperili pri posljednjim zrakama sunca na zalasku Zmija je ustupala mjesto Strijelcu Orao se penjao prema zenitu široko raskriljenih krila ispod njega je bilo ono zviježðe koje astronomi još nisu bili imenovali, a kojem sam ja poslije nadjenao najdraže od svih imena. Noæ koja nikad nije onako mrkla kako se èini onima koji žive i spavaju u sobama, bijaše u prvi mah mraèna pa onda svjetlija. Ugasile su se vatre koje smo bili ostavili gorjeti da zaplaše šakale ona hrpa žeravica podsjetila me na mog djeda kako stoji u vinogradu, i na njegova proroèanstva što su postala sadašnjost a uskoro æe biti prošlost. Pokušavao sam se u raznim oblicima sjediniti s božanskim upoznao sam više ekstaza ima ih užasnih a ima ih i potresno slatkih. Ekstaza je u toj sirijskoj noæi bila neobièno lucidna. Urezala mi je u pamet nebesko gibanje tako toèno kao što ne bih uspio nikakvim djelomiènim promatranjem. Toèno znam, u èasu dok ti ovo pišem, koje zvijezde prolaze ovdje, u Tiburu, iznad stropa ukrašena štukaturom i skupocjenim slikarijama, a koje opet ondje, iznad jedne grobnice. Nakon nekoliko godina smrt æe postati glavni predmet mojih razmišljanja, misao kojoj æu posveæivati sve one snage svoga uma koje ne zahtijevaju državnièki poslovi. A tko kaže smrt, kaže i onaj tajanstveni svijet do kojeg se možda dolazi preko nje. Poslije tolikih razmišljanja i eksperimenata, gdjekad i zazornih, još uvijek ne znam što se zbiva iza onog crnog zastora. Ali ona je sirijska noæ moj svjesni doživljaj besmrtnosti.

157r

SAECULUM AUREUMr

Ljeto nakon sastanka s Osdrojem proveo sam u Maloj Aziji zadržao sam se u Bitiniji da sam nadzirem godišnju sjeèu državnih šuma. U Nikomediji, onom svijetlom, sređenom i prosvijeæenom gradu, odsjeo sam kod prokuratora provincije, Kneja Pompeja Prokula, u nekadašnjoj rezidenciji kralja Nikomeda, punoj sladostrasnih uspomena na mladog Julija Cezara. Povjetarac s Propontida osvježavao je sve one prohladne i mraène dvorane. Prokul, èovjek od ukusa, prireðivao je za me književne domjenke. Sofisti u prolazu, manje skupine studenata i ljubitelja književnosti, okupljali su se u perivojima, oko izvora posveæenog Panu. Od vremena do vremena

zagrabio bi odatle sluga vodu velikim vrèem od prozirne gline i najbistriji stihovi doimali su se mutno prema toj èistoj vodi. Jedne veèeri èitali smo prilièno nejasno djelo Likofrona, koga volim zbog njegovih slaganja zvukova, aluzija i slika, složenog sustava odraza i odjeka. Jedan djeèak sjedio je po strani i slušao te teške strofe napol pozornom, napol zaneseno, pa sam umah pomislio na pastira u dnu šume kako rastreseno osluškuje nejasno krièanje ptice. Nije donio sa sobom ni ploèice ni pisaljke. Sjedeæi na rubu fontane, dodirivao je prstima lijepu glatku površinu vode. Doznao sam da mu je otac zauzimao skroman

161r

položaj u upravi velikih carskih dobara pošto su ga vrlo mladog povjerili na brigu djedu, poslali su ga na nauke u Nikomediju, k nekadašnjem èestom gostu njegovih roditelja, brodograditelju koji je u oèima te siromašne obitelji bio pravi bogataš.

Zadržao sam ga nakon odlaska svih ostalih. Nije bio osobito naèitan, gotovo da je bio neuk, sklon razmišljanju i lakovjeran. Poznao sam njegov rodni grad Klaudiopol. Uspio sam ga nagovoriti da mi pripovijeda o svojoj obiteljskoj kuæi na okrajku velikih borovih šuma koje daju jarbole za naše brodove, o Atisovu hramu na brdu, èiju je prodornu glazbu volio, o lijepim konjima u njegovu zavièaju i o njihovim èudnim bogovima. Svojim pomalo prigušenim glasom govorio je grèki s maloazijskim akcentom.

Odjednom je pojmio da ga pozorno slušam, ili možda gledam, pa se zbunio, pocrvenio i zapao u onu tvrdoglavu šutnju na koju sam se uskoro navikao. Malopomalo smo se zbližili. Poslije me pratio na svim mojim putovanjima i tako je zapoèelo onih nekoliko èudesnih godina.

Antinoj je bio Grk. Vratio sam se u sjeæanja te stare i neznane obitelji sve do onog davnog doba prvih arkadijskih kolona na obalama Propontida. Ali Azija je djelovala na tu pomalo oporu krv poput kapi meda što zamuti i namiriše èisto vino. Otkrio sam u njega praznovjerje Apolonijeva uèenika, monarhijsku vjeru orijentalnog podanika velikog kralja. Bio je neobièno muèaljiv išao je za mnom poput životinje ili prisnog duha. Imao je beskrajnu sposobnost mlada psa da se igra i dangubi, bio je isto tako divljaèan i povjerljiv. Taj lijepi hrt željan milovanja i zapovijedi nalegao mi je na život. Divio sam se njegovoj gotovo uznositoj ravnodušnosti spram svega što nije njegova radost ili kult ona mu je nadomještala nesebiènost, obzire, sve

mukotrпно steèene i stroge vrline. Divio sam se njegovoj tvrdoj blagosti, sumornoj privrženosti kojoj se sav odavao. Pa ipak, ta njegova pokornost nije bila slijepa podizao je katkad one svoje kapke, vrlo èesto spuštene u znak pristanka ili u snu tada su me u lice gledale najpozornije oèi na svijetu slutio sam da mi sudi. Ali sudio mi je kao što vjernik sudi bogu strpljivo je i ozbiljno prihvaæao moju grubost i iznenadno nepovjerenje bilo je toga poslije. Bio sam apsolutni gospodar samo jedanput i samo jednom biau.

To što nisam do sada ništa rekao o toj tako bjelodanoj ljepoti ne znaèi da sam suzdržan kao potpuno opèinjen èovjek. Ali lica koja tražimo beznadno nam izmièu uvijek je to samo jedan tren... Vidim u duhu pognutu glavu ispod tamne mase kose, oèi koje se zbog dugih kapaka doimaju kose, široko i nekako opruženo lice. To se nježno tijelo neprestano mijenjalo, kao kakva biljka, a neke od tih promjena mogu se pripisati i protjecanju vremena. Djeèak se promijenio porastao je. Dostajalo bi tjedan dana dokonosti da omekša popodne provedeno u lovu vraæalo mu je jedrinu, atletsku brzinu. Nakon sata vremena provedena na suncu promijenila bi mu se boja jasmína u boju meda. Pomalo nesigurne noge ždrebeta izdužile su

se obrazi mu izgubili nježne obline djetinjstva, malo se udubili ispod ispupèenih jagodica prsa nabrekla od zraka kao u trkaèa na duge staze zadobila su glatke i sjajne crte prsa bakhantica. Nadurene i nakreveljene usne nabile su se vatrenom gorèinom, tužnom zasiæenošæu. To se lice doista mijenjalo kao da sam ga danonoæno klesao.

Kad se osvrnem na te godine, èini mi se da se vraæam u zlatno doba. Sve je tada bilo lako nekadašnji napori bijahu nagraðeni gotovo božanl63
rr

skom lakoæom. Putovanje je bilo igra suzdržano, poznato i vješto ostvareno užitvanje. Neprestani rad bijaše samo još jedan naèin užitvanja. Moj život, u kojem je sve stizalo kasno, moæ, pa i sreæa, stekao je podnevni sjaj, osunèanost popodnevnog odmora kad se sve kupa u zlaæanu ozraèju, predmeti u sobi i tijelo ispruženo do mene. Zadovoljena strast ima svoju nevinost, gotovo isto tako krhku kao što je i svaka druga ono što je ostalo od ljudske ljepote preraslo je u predstavu, nije više bilo divljaè koju sam lovio. Ta avantura, tako banalno zapoèeta, obogaèivala mi je ali ujedno i pojednostavnjivala život budućnost mi nije mnogo znaèila prestao sam zadavati pitanja proroèištima zvijezde su bile još samo divne šare na nebeskom svodu. Nikad prije nisam tako ushiæeno gledao blijedu zoru na obzoru otoèja, osjeæao svježinu spilja posveæenih nimfama kamo svraæaju ptice selice, trom let prepelica u smiraj dana. Ponovo sam èitao pjesnike neki su mi se od njih èinili bolji nego prije, većina slabiji. Pisao sam stihove koji su mi se èinili nešto bolji nego inaèe. Gledao sam more drveæa šume hrasta plutnjaka i bora u Bitiniji lovaèku kuæu s galerijama od letava gdje je djeèak, obuzet nehajem zavièaja, sijao na sve strane svoje strelice, maè i zlatni pojas, valjao se sa psima po kožnim divanima. Ravnice su bile upile vruæinu dugog ljeta izmaglica se penjala s livada na obali Sangarija gdje su galopirali èopori neukroæenih konja u osvit dana silazili smo na obalu rijeke da se okupamo gazeæi usput visoku travu napojenu noænom rosom, pod nebom s kojeg je visio tanki polumjesec, amblem Bitinije. Tu sam zemlju obasuo povlasticama, èak je i ime dobila po meni.

Zima nas je zatekla u Sinopi tu sam po gotovo skitskoj studeni sveèano otvorio radove na proširivanju luke, èega su se prihvatili, na moj nalog, mornari naše flote. Na putu do Bizanta seoski su glavari na ulazu u sela palili velike vatre oko kojih se grijala moja garda. Bio je lijep prelazak preko Bospora u snježnoj vijavici pa jahanje kroz traèke šume po britkom vjetru što je nadimao nabore ogrtaèa, neumorno bubnjanje kiše po krošnjama i krovu šatora, predah u radnièkom taboru gdje æe se podiæi Hadrijanopol, klicanje veterana iz ratova s Daèanima, mekana zemlja iz koje æe uskoro izniknuti zidine i kule. Obilazeæi garnizone na Dunavu, prisjetio sam se proljeæa u Sarmizegetuzi koja je sad postala bogato trgovište dijete iz Bitinije nosilo je na ruci narukvicu kralja Decebala. U Grèku smo se vratili sa sjevera dugo sam se zadržao u dolini Tempe zapjenjenoj živim vodama zatim na zlaæanu Eubeju, pa u Atiku boje rujnog vina. U Ateni smo samo predahnuli u Eleuzini, za mog posveæenja u Misterije, proveo sam tri dana i tri noæi meðu masom hodoèasnika koji su bili stigli na tu svetkovinu jedina je mjera opreza bila zabrana da ljudi nose uza se noževe.

Odveo sam Antinoja u Arkadiju njegovih preða šume su bile neprohodne kao i u doba drevnih lovaca na vukove. Katkad bi udarcem bièa konjanik poplašio koju guju na kamenitim vrhuncima sunce je sjalo kao usred ljeta djeèak je, naslonjen leđima na stijenu, drijemao oborene glave na prsima, vjetar mu je mrsio kosu, slika i prilika Endimiona upol bijela dana. Zeca

kojeg je moj mladi lovac jedva nekako pripitomio rastrgali su psi to bijaše jedina nesreća u tim danima bez sjene. Ljudi u Mantineji otkrili su dotad nepoznate rodbinske veze s obitelji bitinijskih kolona taj grad u kojem su poslije tom

165jM

istom djetetu podigli hramove obogatio sam i ukrasio. Vjekovno Neptunovo svetište, zapušteno i porušeno, bijaše ipak toliko poštovano da je svakom bio zabranjen pristup do njega u njemu su se i dalje iza stalno zatvorenih vrata obavljale misterije starije i od samog ljudskog roda. Podigao sam novi hram, mnogo veći, u kojem se sad stara građevina nalazi kao koštica usred ploda. Na cesti nedaleko od Mantineje obnovio sam grobnicu u kojoj Epaminonda, poginuo u boju, leži uz mlada druga što je pao s njim podignut je stup, na kojem je uklesana pjesma, da se obilježi uspomena na doba kad je, gledano izdaleka, sve bilo nekako plemenito i jednostavno, nježnost, slava, smrt. U Istamu, u Ahaji, proslavljene su igre sjajnije nego ikad od starih vremena nadao sam se da ću obnavljanjem tih velikih helenskih svetkovina ponovo naèiniti od Grèke živu cjelinu. Lov nas je odvuкао u Helikonsku dolinu pozlaæenu posljednjim jesenskim rumenilom zaustavili smo se uz Narcisov izvor, nedaleko od svetišta ljubavi kožu mlade medvjedice, trofej što je visio prikovan zlatnim èavlina na zidu hrama, prinijeli smo na žrtvu tom bogu, najmuđrijem od sviju.

Brod koji mi je efeški trgovac Erast posudio da oplovim njime Arhipelag ležao je usidren u Falerskom zaljevu, a ja sam se nastanio u Ateni kao èovjek koji se vratio na svoje ognjište. Usudio sam se taknuti u tu ljepotu, pokušao sam od tog divnog grada uèiniti savršen grad. Atena se prvi put poèela ponovo napuèivati, iznova rasti nakon dugog razdoblja nazadovanja udvostruèio sam joj površinu udario sam temelje novoj Ateni duž Ilisa, utemeljio sam Hadrijanov grad uz Tezejev. Sve je to trebalo srediti, sagraditi. Prije šest stoljeća prekinuta je gradnja velikog hrama posveæenog Zeusu koja tek

što je bila zapoèeta. Moji su se radnici prihvatili posla u Ateni je ponovo zavladao radosna radna vreva kakve nije bilo od doba Perikla. Dovršio sam ono što je jedan od Seleukida uzalud pokušavao dokonèati popravio sam na samom mjestu ono što je bio opustošio naš Sula. Nadzor nad radovima iziskivao je od mene da svakog dana prolazim tamoamo kroz labirint strojeva i složenih kolotura, napol podignutih stupova i bijelih blokova mramora naslaganih pod plavim nebom. Tu sam ponovo doživio nešto od onog uzbuđenja s brodogradilišta brod izvuèen sa dna pripremao se za novu plovidbu. Uveèer bi graditeljstvo ustupilo mjesto glazbi, toj nevidljivoj gradnji. Bavio sam se gotovo svim granama umjetnosti, ali je umjetnost zvukova bila jedina u kojoj sam se stalno vježbao i u kojoj smatram da sam nešto postigao. U Rimu sam tajio tu svoju sklonost, ali u Ateni sam joj se mogao diskretno odati. Glazbenici su se okupljali u dvorištu pod èempresom, podno Hermesova kipa. Bilo ih je svega šestsedam orkestar se sastojao od frula i lira, kojima bi se gdjekad pridružio i virtuoz na citri. Ja sam najèešæe svirao na popreènoj flauti. Svirali smo stare napjeve, gotovo zaboravljene, ali i nove melodije skladane za mene. Volio sam muževnu strogost dorskih napjeva, ali nisu mi bile mrske ni sladostrasne ili strastvene melodije, ni patetièni ili vješto isprekidani ritmovi koje ozbiljni ljudi, èija je glavna vrlina da se svega boje, odbacuju zato što im potresaju osjetila ili srce. Kroz žice njegove lire vidio sam profil svoga mladog sudruga, ozbiljno zaokupljenog svojom dionicom u orkestru, i prste kako mu brižljivo prebiru po napetim žicama.

Ta lijepa zima obilovala je prijateljstvima imuæni Herod Atièki, èija je banka financirala moje graditeljske radove uostalom, i sama je na tome dobro

1671

zaraðivala, pozvao me u svoje vrtove u Kefisiji, gdje je prebivao okružen svitom improvizatora i pomodnih pisaca njegov sin, mladi Herod, bijaše pripovjedaè u isti mah zabavan i profinjen postao je neizostavan gost na mojim veèerama u Ateni. Izgubio je bio onu stidljivost zbog koje je prije ostajao bez rijeèi preda mnom, u vrijeme kad mi ga je atenska efebija bila poslala na sarmatske granice da mi èestita stupanje na prijesto, ali mi se njegova sve veæa taština sad èinila u najmanju ruku pomalo smiješnom. Retor Polemon, velikan iz Ladiokeje, koji se s Herodom takmio u govorništvu, a napose u bogatstvu, oduševio me svojim azijskim stilom, razlivenim i Ijeskavim poput valova Paktola taj je vješti umjetnik rijeèi živio kao što je i govorio, raskošno. Ali najdraži mi je bio susret s mojim najboljim prijateljem Arijanom iz Nikomedije. Mlaði od mene otprilike jedanaest godina, bio je veæ zapoèeo lijepu politièku i vojnu karijeru u kojoj se i dalje istièe i služi državi. Njegovo iskustvo u državnièkim poslovima, poznavanje konja, pasa, svih tjelesnih vježbi, uvelike ga je izdvajalo od obiènih slatkorjeèivaca. U mladosti je bio ųrtva jedne od onih èudnih duševnih strasti bez koje možda i nema prave mudrosti ni prave velièine dvije je godine proveo u Nikopolu, u Epiru, u hladnoj i goloj sobici u kojoj je umirao Epiktet poduhvatio se da prikupi i pribilježi od rijeèi do rijeèi sve što je potkraj života govorio taj bolesni filozof. To doba oduševljenja ostavilo je na njemu svoj peèat odatle je ponio divnu moralnu disciplinu, nekakvu ozbiljnu prostodušnost. Potajno se podvrgavao lišavanju o kojem nitko nije ni slutio. Ali to dugo naukovanje u stoièkoj dužnosti nije ga zaledilo u držanju lažnog mudraca bio je odviše profinjen a da ne bi zapazio da je s krajnostima u vrlini jednako kao i s krajno168

stima u ljubavi, da njihova vrijednost leži baš u njihovoj rijetkosti, u znaèaju jedinstvenog remekdjela, istanèanog pretjerivanja. Uzor mu je bila Ksenofontova vedra inteligencija i savršena èestitost. Napisao je povijest svoga zavièaja, Bitinije. Ja sam tu provinciju, kojom su prokonzuli dugo loše upravljali, uzeo pod svoju osobnu jurisdikciju a on me je savjetovao u planiranju reformi. Taj revni èitatelj Sokratovih dijaloga odnosio se smjerno i nježno prema mom mladom miljeniku, jer je i te kako dobro poznao brojne primjere junaštva, odanosti, pa i mudrosti, kojima je Grèka znala oplemeniti ljubav meðu prijateljima. Ta dvojica Bitinijaca govorila su onim mekim jonskim dijalektom, u kojem su završeci rijeèi po svom obliku tako reæi homerski. Poslije sam uspio nagovoriti Arijana da se posluži tim dijalektom i u svojim djelima.

Atena je u to doba imala svoga filozofa umjerena života Demonakt je u svojoj kolibi u selu Koloni živio uzorno i veselo. Nije on bio Sokrat nije imao ni njegove istanèanosti ni njegova ųara, ali ja sam volio njegovu podrugljivu dobroæudnost. Komièar Aristomen, koji je poletno tumaèio staru atièku komediju, bio je još jedan od tih mojih prijatelja priprosta srca. Zvao sam ga svojom grèkom jarebicom onako nizak, debeo i veseo kao dijete, ili kao ptica, poznao je bolje od ikoga negdašnje obrede, poeziju i kulinarske recepte. Dugo me je zabavljao i pouèavao. Za Antinoja se u to vrijeme vezao filozof Habrija, platonovac sklon orfejstvu, najprostodušniji èovjek na svijetu, koji je tom djeèaku bio vjeran kao pas, a poslije je tu vjernost prenio na mene. Ni nakon jedanaest godina provedenih na dvoru nije se promijenio uvijek je ostao

ono isto bezazleno i odano stvorenje, obuzeto èednim snovima, slijepo za spletke i gluho za glasine. Katkad
ir

mi je i pomalo dosadan, ali æe me samo smrt razdvojiti od njega. Moji odnosi s filozofom stoikom Eufratom bili su kratka vijeka. On se nakon blistavih uspjeha u Rimu povukao u Atenu. Uzeo sam ga da mi èita naglas, ali bolovi koje mu je veæe poodavno zadavala upala jetre i slabost kao posljedica te bolesti, uvjerali su ga da mu život ne pruža više ništa radi èega bi vrijedilo živjeti. Zatražio je od mene odobrenje da prekine službu kod mene samoubojstvom. Ja nisam nikad bio protiv dobrovoljnog napuštanja života pomišljao sam na to kao na mogućnost u trenutku krize koja je prethodila Trajanovoj smrti. Taj problem samoubojstva koji me otada muèio èinio mi se u to vrijeme lakim rješenjem. Eufratu sam dao traženo odobrenje dao sam svom mladom Bitinijcu da mu ga odnese, možda zato što bi i meni bilo drago da primim takav posljednji odgovor iz ruku takva glasnika. Filozof je došao te iste večeri u palaèu na razgovor koji se ni po èemu nije razlikovao od prethodnih sutradan se ubio. Nekoliko smo puta poslije razgovarali o tom događaju djeèak je dvatri dana nakon toga bio natmuren. To lijepo puteno stvorenje grozilo se smrti nisam uopæe primijetio da èesto razmišlja o njoj. Meni pak nije išlo u glavu kako se može drage volje napustiti svijet koji mi se èinio lijep, prije nego što se iscrpi do kraja, usprkos svim nedaçama, i posljednja mogućnost misli, dodira, pa èak i pogleda. Odonda sam se mnogo promijenio.

Godine mi se brkaju u glavi sjæanje mi je tek freska na kojoj se gomilaju događaji i putovanja iz raznih godina. Raskošno uređeni brod trgovca Erasta iz Efeza okrenuo je pramac na istok, pa na jug i na kraju prema Italiji, koja mi je sve više bivala Zapad. Dva puta smo pristali na Rodosu

zasljepljujuæe bijeli otok Del posjetili smo prvi put jednog travanjskog jutra, a drugi put za uštapa o solsticiju loše vrijeme na epiroskoj obali omogućilo mi je da produljim posjet Dodoni. Na Siciliji smo se nekoliko dana zadržali u Sirakuzi da istražimo tajnu izvora Aretuze i Kijane, lijepih modrih nimfi. Prisjetio sam se Licinija Sure koji je nekoæ svoje slobodno vrijeme državnika posveæivao izuèavanju divota voda. Èuo sam bio o zaèudnim preljevima zore na Jonskom moru kad se promatra s vrha Etne. Odluèio sam se popeti na tu goru iz podruèja vinograda prešli smo na podruèje lave, pa snijega. Hitronogi djeèak trèao je uz teške uspone znanstvenici koji su me pratili jahali su na mazgama. Na vrhu je podignut zaklon kako bismo tu mogli doèekati zoru. Svanulo je beskrajna vrpca duge pružila se od jednog kraja do drugog na ledenom vrhuncu plamtjeli su neobièni ognjevi pred nama je pukao pogled na zemaljska i morska prostranstva sve do vidljive Afrike i nasluæene Grèke. Bijaše to jedan od vrhunaca mog života. Ništa mu nije nedostajalo, ni pozlaæeni porub oblaka, ni orlovi, ni peharnik besmrtnosti.

Halkionska doba, solsticij mojih dana... Daleko od toga da izdaleka preuveličavam svoju sreæu, moram se trsiti da joj ne osiromašujem sliku èak mi je i sjæanje na nju odviše jako. Iskreniji od veæine ljudi, priznajem bez ustruèavanja, koji su bili tajni uzroci tom blaženstvu onaj mir tako pogodan duhovnom radu i disciplini èini mi se jednim od najljepših uèinaka ljubavi. I èudim se što na te, tako nepouzdanu, tako rijetko savršene radosti u ljudskom životu, u kojem ih god obliku, uostalom, tražili ili doživljavali, nazovimudraci gledaju toliko

nepovjerljivo da se boje navikavanja na njih i pretjerivanja, umjesto da se pribojavaju pomanjkanja

171r

ili gubitka tih radosti, pa u tiraniziranju svojih èula provode vrijeme koje bi bolje iskoristili da srede ili uljepšaju svoju dušu. U to sam vrijeme posvećivao uèvršćivanju svoje sreæe, užívanju u njoj i prosuđivanju o njoj, onu stalnu pažnju koju sam oduvijek posvećivao i najmanjim svojim postupcima. Što je i sam spolni èin nego trenutak strastvene pažnje poklonjene tijelu? Svaka je sreæa remekdjelo i najmanja je pogreška pokvari, i najmanje oklijevanje promijeni, i najmanja grubost nagrđi, i najmanja glupost otupi. Moja sreæa nije ni najmanje kriva za moje nesmotrenosti koje su je poslije upropastile dok sam god postupao u skladu s njom, bio sam mudar. I dandanas vjerujem da bi èovjek mudriji od mene mogao ostati sretan do smrti.

Tek nešto kasnije, u Frigiji, na granici gdje se miješaju Grèka i Azija, stekao sam najpotpuniju i najjasniju predodžbu o toj sreæi. Utaborili smo se bili na jednom pustom i divljem mjestu gdje se nekad nalazio grob Alkibijada, koji je ondje poginuo kao žrtva satrapskih smicalica. Postavio sam na tu, stoljećima zapuštenu grobnicu kip od paroskog mramora, lik tog èovjeka, jednog od najvoljenijih u Grèkoj. Isto sam tako zapovjedio da se na tom mjestu svake godine održavaju svetkovine u njegovu èast. Na prvoj od tih svetkovina stanovnici obližnjeg sela pridružili su se mojoj pratnji. Žrtvovan je mladi bik, a jedan je dio mesa odvojen za veèernju gozbu. Na brzinu je priređena konjska trka u ravnici i plesovi, u kojima je moj Bitinijac sudjelovao ljupko i vatreno. Malo poslije, uz posljednju vatru, zabacio je svoja lijepa snažna prsa i zapjevao. Volim se opružiti uz mrtve da procijenim svoju mjeru te sam veèeri odmjerio svoj život sa životom onog postarijeg užívaoca u životu koji je na tom mjestu pao proboden strijelama, a branio ga je mlad pri172 jatelj i oplakala milosnica iz Atene. U mladosti nisam težio za tim da se mjerim s prestižem Alkibijadove mladosti, ali moja je raznovrsnost bila ravna njegovoj, ako ne i veæa. Isto sam toliko i uživao, razmišljao još i više, a radio mnogo više imao sam, kao i on, neobiènu sreæu da budem voljen. Alkibijad je sve zaveo, èak i povijest, a ipak je za sobom ostavio brda mrtvih Atenjana napuštenih u kamenolomima kraj Sirakuze, uzdrmanu domovinu, bogove na raskrižjima glupo osakaæene njegovim rukama. Upravlja sam svijetom kudikamo veæim od onoga u kojem je taj Atenjanin živio. I uspio sam u tom svijetu oèuvati mir. Opremio sam ga kao lijep brod spreman za putovanje koje æe potrajati stoljećima. Borio sam se svim snagama da u èovjeku ohrabrim osjećaj za božansko ne žrtvujuæi ništa ljudsko. Moja mi je sreæa bila nagrada.

VVf1F r

Bio je tu i Rim. Ali nisam više morao imati obzira, umirivati i ugađati. Dostignuæa moje vladavine bila su bjelodana vrata Janusova hrama, koja se otvaraju u ratno doba, bila su zatvorena moji su planovi donosili plodove blagostanje provincija prelijevalo se u metropolu. Nisam više odbijao titulu Oca domovine koju su mi bili ponudili kad sam preuzeo vlast. Nije više bilo Plotine. Za jednog od mojih prethodnih boravaka u gradu, vidio sam posljednji put tu ženu s pomalo umornim osmijehom na licu, koja se službeno vodila kao moja majka, a koja mi je bila i više od toga jedina moja prijateljica. Ovaj put sam od nje zatekao samo malu urnu u komorici pod Trajanovim stupom. Bio sam osobno nazoèan na ceremoniji apoteoze suprotno carskim obièajima, bio sam u koroti devet dana. Ali smrt nije mnogo izmijenila onu našu prisnost kojoj veæ godinama nije bila

potrebna nazočnost carica je ostala ono što je oduvijek za mene bila um, duh s kojim se moj duh sjedinio.

Neki su od velikih građevinskih radova bili pri kraju Kolosej je bio popravljen i opran od Neronovih uspomena kojih se još nije bio oslobodio, a ukrašen je, umjesto likom toga cara, golemim kipom Sunca, kralja Helija, podsjećajući na moje prezime

Elije. Dovršavao se i hram Venere i Rima, podignut također na mjestu sablažnjive Zlatne kuće, u kojoj se Neron neukusno razmetao nepošteno stečenim luksuzom. Roma, Amor božanstvo Vječnog grada poistovjećeno je prvi put s Majkom ljubavi, nadahnucem svih radosti. To mi je bila jedna od misli vodilja u životu. Rimska je moć tako zadobivala onaj kozmički i sveti značaj, onaj miroljubivi i zaštitnički oblik koji sam joj nastojao pridati. Događalo mi se gdjekad da poistovjećujem mrtvu caricu s tom mudrom Venerom, mojom božanskom savjetnicom.

Sve su mi se više sva božanstva činila tajanstveno stopljena u jednu cjelinu, beskrajno različiti izrazi, ravnopravne manifestacije iste sile njihova su protuslovlja bila samo neka vrsta međusobnog slaganja.

Nametnula mi se ideja da izgradim hram svim bogovima, Panteon. Odabrao sam mu mjesto na ostacima nekadašnjeg javnog kupališta koje je rimskom puku bio darovao Agripa, Augustov zet. Od stare je građevine ostao samo jedan portik i mramorna ploča s posvetom rimskom puku nju smo pomno postavili onakvu kakva je bila na proćelje novog hrama. Nije mi bilo stalo do toga da mi ime bude zapisano na tom spomeniku, ostvarenju moje ideje. Dapače, sviđalo mi se što ga natpis stariji od sto godina povezuje s nastankom carstva, s mirnom vladavinom Augustovom. Āak i ondje gdje sam unosio nešto novo, volio sam se nadasve osjećati kao onaj koji nastavlja nečije djelo. Preko Trajana i Nerve, koji su mi službeno postali otac i djed, bio sam vezan i s onih dvanaest cezara koje je Svetonije onako nagrdio Tiberijeva dalekovidnost ali bez njegove nemilosrdnosti, Klaudijeva naobrazba ali bez njegove slabosti, Neronova sklonost umjetnosti ali oslobođena njegove glupe taštine, Titova dobrota

175r
ali bez njegove dosadnosti, Vespazijanova štedljivost bez njegove smiješne škrtosti, sve su to bili primjeri na koje sam se ugledao. Ti su vladari odigrali svoju ulogu u ljudskim poslovima na meni je sad bilo da odaberem od njihovih djela ona koja vrijedi nastaviti, da učvrstim ona najbolja i ispravim ona najgora, sve dok drugi ljudi, manje ili više mjerodavni, ali jednako tako odgovorni, ne preuzmu na sebe da isto tako učine i s mojim djelima.

Posvećivanje hrama Veneri i Rimu bijaše svojevrstan trijumf popraćen trkama brojnih kola, javnim priredbama, dijeljenjem začina i miomirisa. Dvadeset četiri slona dovukla su bila na gradilište one goleme blokove i na taj način prištedjela robovima mukotrpan rad, a zatim su sudjelovali i u povorci, živi monoliti. Datum izabran za tu svečanost bijaše dan godišnjice nastanka Rima, osmi dan od travanjskih Ida ljeta osamsto osamdeset drugog od osnutka grada. Nikad nije rimsko proljeće bilo tako blago, tako intenzivno ni tako plavo. Istoga dana, ozbiljnije i nekako prigušeno svečano, obavljeno je u Panteonu posvećivanje hrama. Sam sam bio ispravio pretjerano bojažljive planove graditelja Apolodora.

Koristeći se grčkom umjetnošću samo kao ukrasima, kao dodatnom raskoši, za samu strukturu građevine vratio sam se u prvobitno i legendarno doba Rima, okruglim hramovima drevne Etrurije. Želio sam da to svetište svih bogova ima oblik kugle zemaljske i zvjezdane sfere, kugle u kojoj se krije sjeme vječne vatre, šuplje sfere u kojoj je sve sadržano. Bijaše to

i oblik onih koliba naših predaka iz kojih je dim s najstarijih ljudskih ognjišta izlazio kroz otvor na vrhu. Kupola, izgrađena od tvrde i lake lave koja kao da još sudjeluje u dizanju plamenova, povezana je s nebom velikom, naizmjenice crnom i modrom rupom. Taj je otvoreni i tajni hram zamil76

šljen kao sunčana ura. Sati æ se redati uokrug po kasetama koje su brižno uglašali grèki obrtnici disk od sunčanog svjetla visit æ gore kao zlatni štit kiša æ na popločanom podu stvarati èistu lokvu molitva æ se kao dim dizati do one praznine u kojoj zamišljamo da prebivaju bogovi. Ta je svečanost bila za me jedan od onih trenutaka kad se sve stjeèe na jednom mjestu. Uza me je na dnu tog zdenca danjeg svjetla stajalo osoblje mog upravnog aparata, građa koja je tvorila sudbinu mojih zrelih godina što su veæ bile napola prošle. Razabirao sam strogu energiènost Marcija Turba, svog vjernog suradnika nabusito dostojanstvo Servijana, èije gunđanje, izgovarano sve tiše i tiše, nije više dopiralo do mojih ušiju kraljevsku otmjenost Lucija Cejonija i, malo po strani, u sjajnom polumraku kakav i prilièi božanskim priviđenjima, sanjarsko lice mladog Grka što bijaše olièenje moje sreæe. Bila je tu i moja žena koja je tek nedavno primila titulu carice.

Veæ sam poodavno više volio prièe o ljubavima i svađama bogova od nevještih komentara filozofa o božanskoj naravi prihvatilo sam da budem zemaljski lik Jupitera koji je utoliko više bog ukoliko je više èovjek, oslonac svijeta, olièenje pravde, poredak stvari, ljubavnik Ganimedov i Europin, nehajni suprug ogorèene Junone. Kako sam tog dana bio sklon gledati sve obasjano svjetlom bez sjene, uspoređivao sam u sebi caricu s tom boginjom kojoj sam za nedavnog posjeta Argosu posvetio zlatnog pauna urešenog dragim kamenjem. Mogao sam se rastavom osloboditi te žene koju nikad nisam volio da sam obièan građanin, ne bih se skanjivao da to uèinim. Ali ona mi nije mnogo smetala, a ništa od njena ponašanja nije zavređivalo takvu javnu uvredu. Kao mlada supruga, vrijeđala se zbog mojih nevjera,

yrati gotovo isto onako kako se njezin stric ljutio na moje dugove u mladosti. Upravo je bila svjedok moje strasti koja je mogla dugo potrajati, a da nije nièim pokazivala da to primjeæuje. Kao i mnoge druge žene koje nisu osjetljive za ljubav, nije ni moæ ljubavi dobro shvaæala to je neshvaæanje iskljuèivalo i snošljivost i ljubomoru u isti mah. Uznemirila bi se bila jedino da su joj bile ugrožene titule ili osobna sigurnost, a o tom nije bilo ni govora. Ništa nije ostalo od one njene mladenaèke ljupkosti koja me nakratko bila privukla ta prerano ostarjela Španjolka bila je ozbiljna i kruta. Samo sam njenoj urođenoj hladnoæi imao zahvaliti što nije imala ljubavnika bilo mi je drago što zna dostojanstveno nositi svoje matronske velove koji bijahu tako reæi udovièki. Bilo mi je po volji i što je na rimskim novèiæima carièin profil, a na nalièju natpis što slavi katkad Èednost a katkad Spokojnost. Gdjekad sam pomišljao na ono simbolièno vjenèanje što se obavlja uveèer na eleuzinskim svetkovinama između prvosveæenice i hijerofanta, vjenèanje koje nije savez, pa èak ni dodir, ali je obred i kao takvo svetinja. Te sam noæi nakon slavlja gledao s jedne terase kako gori Rim. Ti su kresovi bili ravni požarima koje je podmetnuo Neron bili su gotovo isto tako strašni. Rim posuda za taljenje ali i užarena peæ, uzavreli metal, èekiæ ali i nakovanj, vidljivi dokaz povijesnih mijena i obnavljanja, jedno je od onih mjesta na svijetu gdje je èovjek najburnije živio. Požar Troje, iz kojeg se spasio tek jedan bjegunac i odveo sa sobom svog starog oca, mladog sina i svoje lare, doveo je veèeras do ovih velikih kresova.

Isto sam tako mislio, obuzet nekakvom svetom prestravljenošću, i na buduće požare. Ėinilo mi se da se milijun života, prošlih, sadašnjih i budućih, nove

građevine što su nastale od starih i za kojima æ slijediti građevine što æ tek izniknuti, smjenjuju u vremenu kao valovi sluđajno veēeras baš pred mojim nogama ti golemi talasi udaraju o obalu. Prijæi æ preko onih trenutaka zanosa kad je carski purpur, sveta tkanina koju sam vrlo rijetko pristajao nositi, prebaēen preko ramena stvorenja što je za mene postalo moj dobri duh godilo mi je, svakako onu zagasitocrvenu boju suprotstaviti blijedozlatnoj boji njegova zatiljka, ali nadasve prisiliti svoju sreću, svoju sretnu zvijezdu, te nepouzdanu i neodređenu veliēine, da se utjelotvori u tom tako zemaljskom obliku, da steknu toplinu i spokojnu težinu puti. Ėvrsti zidovi Palatina, u kojem sam tako rijetko boravio a koji sam netom bio obnovio, ljuljali su se kao bokovi lađe zastori, odgrnuti da unutra uđe rimska noæ, bijahu zastori kabine na krmi urlici svjetine bijahu hujanje vjetra sred užadi. Golema hridina što se nazirala daleko u tami, orijaški temelji moje grobnice koja se upravo poēela graditi na obalama Tibera, nije u meni izazivala ni strah ni žaljenje ni isprazne misli o kratkotrajnosti života.

LJ

Malopomalo se mijenjalo svjetlo. Veæ više od dvije godine sam protok vremena bijaše obilježen napretkom mladosti koja se formira, pozlaēuje, penje prema svom zenitu duboki se glas navikavao da dovikuje zapovijedi peljarima i lovaēkim predvodnicima produžio se korak trkaēa jahaēeve noge vještije su vladale konjem uēenik koji je u Klaudiopolu uēio napamet duge odlomke iz Homera zagrijavao se za sladostrastvenu i složenu poeziju, oduševljavao se nekim pasusima iz Platona. Moj se mladi pastir prometao u mlada vladara. Nije to više bio onaj žustri djeēak što skaēe s konja na zastanku da mi u šakama pruži vodu s izvora darodavac je sad veæ znao za golemu vrijednost svojih darova. U lovovima priređivanim u Lucijevim lovištima u Toskani uživao sam pomiješati to savršeno lice s tromim i zabrinutim licima velikodostojnika, s oštrim profilima istoēnjaka, s grubim njuškama barbarskih hajkaēa, natjerati svog ljubimca na tešku ulogu prijatelja. U Rimu su se plele intrige oko te mlade glave, koristile se kojekakve smicalice da se osigura njegov utjecaj, ili da ga zamijene nekim drugim. On je umio sve to prezreti ili se ne obazirati na to zaokupljenost jednom jedinom mišlju davala je tom osamnaestogodišnjaku sposobnost da ostane ravnodušan, kakva nedostaje i mudracima. Ali lijepa su usta zadobila nekakvu gorku crtu koju su kipari veæ bili zapazili. Ovdje pružam moralistima zgodnu priliku da likuju. Moji su kritiēari spremni prikazati moju nesreću kao posljedicu zaluđenosti, rezultat pretjerivanja. Još mi je teže pobijati ih zato što mi nije jasno u èemu je bila ta moja zaluđenost, u èemu sam to pretjerivao. Nastojim taj svoj prijestup, ako je to prijestup, svesti na pravu mjeru govorim sam sebi da samoubojstvo nije rijetka pojava i da nije ništa neobiēno umrijeti u dvadesetoj godini. Antinojeva je smrt samo za mene problem i katastrofa. Možda je ta nesreća nerazluēiva od viška radosti, od obilja iskustva, kojeg ne bih lišio ni sebe ni svoga sudruga u opasnosti. Ėak je i moje kajanje bivalo malopomalo nekakav gorki oblik posjedovanja, naēin da uvjerim sama sebe da sam ostao do kraja žalosni gospodar njegove sudbine. Ipak, znam da treba raēunati i s odlukama tog lijepog tuđinca, što usprkos svemu ostaje svako biæe koje volimo. Preuzimajuæi na sebe svu krivnju, svodim taj mladi lik na razmjere voštane figurice koju sam oblikovao pa zdrobio svojim rukama. Nemam prava obscjenjivati izvanredno

remekdjelo koje je on napravio od svog odlaska moram prepustiti tom dječaku zasluge za njegovu smrt.

Razumije se samo po sebi da ne krivim ni najmanje tjelesnu privlačnost, sasvim običnu, koja je odredila moj ljubavni izbor. Slične sam strasti višestruko doživio u svom životu te su me česte avanture stajale do tada tek nešto malo preklinjanja, laži i nevolja. Moja kratkotrajna zanesenost Lucijem uvalila me je samo u dvijetri ludosti koje nije bilo teško popraviti. Nije bilo razloga da ne bude tako i s ovom mojom najvećom ljubavlju, osim možda upravo te jedinstvene osobine kojom se razlikovala

181P

od ostalih. Puka bi nas navika bila dovela do tog neslavnog kraja, ali bez ove nesreće, koju život donosi svima onima koji prihvaćaju da sreća polako otupi od dugog vijeka. Tako bi mi se strast pretvorila u prijateljstvo, kao što priželjkuju moralisti, ili u ravnodušnost, što se još češće događa. Jedno mlado stvorenje odvojilo bi se od mene u trenutku kad bi me naša veza počela tištati u njegovu bi se životu uspostavile neke drugačije čulne navike, ili iste u drugim oblicima budućnost bi mu donijela brak, ni bolji ni gori od mnogih drugih, mjesto u provincijskoj upravi, upravljanje nekim poljoprivrednim dobrom u Bitiniji ili pak, po inerciji, nastavak dvorskog života na nižem položaju u najgorem slučaju, jednu od onih karijera bivših ljubimaca koji su se pretvorili u pouzdanike ili svodnike. Mudrost je, ako se ja u to nešto razumijem, u tome da čovjek ne zanemari ni jednu od tih mogućnosti i slučajnosti koje tvore sam život, nastojeći izbjeći ono najgore. Ali ni taj dječak ni ja nismo bili mudri. Nisam čekao dolazak Antinoja da se osjetim bogom, ali su uspjesi oko mene povećavali osjećanje vrtoglavice godišnja doba kao da su surađivala s pjesnicima i s glazbenicima u mojoj pratnji da bi nam život pretvorili u trajno olimpijsko slavlje. Na dan kad sam stigao u Kartagu, prestala je petogodišnja suša razdragana svjetina na pljusku pozdravila je u meni donosioca dobara s neba veliki radovi u Africi bili su zatim samo još jedan način da se kanalizira ta nebeska izdašnost. Malo prije toga, kad sam bio na proputovanju kroz Sardiniju, oluja nas je nagnala da se sklonimo u seljačku kolibu Antinoj je pomogao domaćinu da na žaru ispeče nekoliko reznjeva tunjevine pomislio sam da sam Zeus koji je s Hermesom posjetio Filemona. Mladica što je sjedio podvijenih nogu na krevetu

bio je sam Hermes koji je razvezao svoje sandale Bakho je ubrao ovaj grozd ili kušao umjesto mene rujno vino iz ovog pehara prsti ukočeni od tetive na luku bijahu Erosovi. Usred svih tih prerusavanja, okružen takvim čudesima, događalo mi se da zaboravim na ljudsko stvorenje, dječaka koji se uzalud trsio naučiti latinski, koji je molio arhitekta Dekrijana da mu daje satove iz matematike, a onda je odustao od toga, i koji bi se na najmanji prijekor nadurio i otišao na pramac promatrati more.

Putovanje po Africi završilo se na najžešćem srpanjskom suncu u posve novim četvrtima Lambeze moj je suputnik djetinje radosno navukao vojnu tuniku i oklop nekoliko sam dana bio goli Mars sa šljemom na glavi koji je sudjelovao u logorskim vježbama, atletski Herkul opijen osjećajem svoje još mladenačke snage. Usprkos vrućini i dugotrajnim zemljanim radovima obavljenim prije mog dolaska, vojska je, kao i sve ostalo, funkcionirala božanski lako bilo bi nemoguće nagnati ovog trkača da preskoči još jednu preponu, ovog konjanika da izvede još jedan skok, a da se ne naruši vrijednost samih tih manevara, da se negdje ne poremeti ona točna ravnoteža snaga u kojoj je bila njihova ljepota. Časnike sam morao

upozoriti tek na jednu jedva primjetnu pogrešku, na nezaštićenost skupine konja koja je simulirala napad na otvorenom terenu potpuno sam bio zadovoljan svojim prefektom Kornelijem. Promišljen je red vladao u onoj masi ljudi, tegleæe stoke, barbarskih žena praæenih snažnom djecom koje su se gurale oko mog šatora da mi poljube ruke. Ta poslušnost nije bila dodvorljiva, divlja žustrina služila je mom programu sigurnosti, ništa nije bilo preskupo, ništa nije bilo zanemareno. Pomišljao sam da naložim Arijanu da sastavi raspravu o taktici, preciznu kao dobro graðeno tijelo.

183r
Posveæenje Olimpejona u Ateni nakon tri mjeseca bijaše prigoda da se održi svetkovina koja je podsjeæala na rimske sveæanosti, ali ono što se u Rimu zbivalo na zemlji, bilo je tu na samom nebu. Jednog zlaæanog jesenskog popodneva zauzeo sam svoje mjesto pod onim portikom zamišljenim u Zeusovim nadljudskim razmjerima taj mramorni hram podignut na mjestu odakle je Deukalion gledao kako se povlaæi potop, bio je kanda bez teŹine, kao da je lebdio poput teškog bijelog oblaka moja se obredna odjeæa slagala s veæernjim bojama na obližnjem Himetu. Polemonu sam povjerio da održi sveæanu besjedu. Tad mi je Græka dodijelila one boŹanske naslove u kojima sam istodobno vidio izvor prestiŹa i potajni cilj svog Źivotnog djela Euerget, Olimpijac, Epifan, Gospodar svijeta. I onaj najljepši koji je od svih naslova najteŹe zasluŹiti Jonjanin Helenofil. U Polemona je bilo neæega glumaækog, ali mimika velika glumca katkad izraŹava osjeæaje svekolike svjetine, svekolikog stoljeæa. Podigao je pogled i sabrao se pred sam govor, reklo bi se da u sebi sakuplja sve darove sadrŹane u tom trenutku. Ja sam surađivao s vjekovima, sa samim grækim Źivotom vlast koju sam imao nije bila toliko moæ koliko tajanstvena sila, veæa od æovjeka, ali sila koja je djelotvorna samo posredstvom jednog ljudskog stvora obavljeno je vjenæanje Rima s Atenom prošlost je zadobila lice budućnosti Græka je kretala dalje kao brod koji je dugo nepomiæno stajao bez vjetra, i koji ponovo u jedrima osjeæa snagu vjetra. U tom mi se æasu srce steglo od neke sjete pomislio sam da se u rijeæima dovršenje, savršenstvo krije rijeæ svršetak moŹda sam ponudio samo još jedan plijen proŹdrljivu vremenu?
Zatim smo ušli u sam hram u kojem su kipari još poslovali golem, dopola sastavljen Zeus od zlata

i bjelokosti mutno je osvjetljavao polumrak podno skela veæ je leŹao u svojoj filigranskoj košari veliki piton kojeg sam dao dopremiti iz Indije radi posveæenja ovoga grækog svetišta, boŹanska Źivotinja, puzav simbol duha Zemlje odvajkada vezan za golog mladiæa što simbolizira carev dobri duh. Antinoj, koji se sve više uŹivljavao u svoju ulogu, sam je posluŹio neman obrokom sjenica potkresanih krila. Zatim je podigao ruke i uzeo se moliti. Znao sam da se ta molitva, sroæena radi mene, obraæa samo meni, ali nisam bio toliko bog da bih joj odgonetnuo znaæenje, ni da bih znao hoæe li jednog dana biti uslišana. Bilo je pravo olakšanje izaæi iz one tišine, iz onog blijedog polumraka, i vratiti se u atenske ulice u kojima su se palile svjetiljke, gdje sam osjeæao simpatije puka i slušao uzvike u veæernjem prašnom zraku. Mladi lik koji æe uskoro uljepšati mnoge novæiæe u grækom svijetu postajao je za svjetinu prijateljska nazoænost, znamenje.

Nisam ga manje volio, nego sve više. Ali teŹina ljubavi, kao i teŹina ruke njeŹno prebaæene preko prsa, postajala mi je malopomalo preteška. Pojavili su se opet neki epizodisti sjeæam se onog odrjeŹitog i profinjenog mladiæa koji me pratio za mog boravka u Miletu, a kojeg sam poslije ostavio. Sjeæam se one veæeri u Sardu kad nas je pjesnik Straton

vodio od jednog ozloglašenog mjesta do drugog i kad smo bili okruženi sumnjivim obožavateljima. Taj Straton, koji je mračnu slobodu azijskih krèmi pretpostavio mom dvoru, bijaše duhovit i ironičan èovjek, željan da dokaže ispraznost svega što nije sam užitak, možda zato da bi se opravdao što je tome žrtvovao sve ostalo. Pa onda ona noæ u Smirni kad sam svog voljenog deèka prisilio da podnosi nazoènost jedne milosnice. Taj je djeèak zadržao prilièno strogu predodžbu o ljubavi zato što je bila iskljuèiva, gaðenje mu je granièilo s muèeninom. Poslije se navikao. Ti se moji dokoni eksperimenti obièno objašnjavaju mojom sklonošæu razvratu meðutim, s time je bila izmiješana i nada da se može izmisliti neka nova prisnost u kojoj æe sudionik užitivanja i dalje ostati dragan i prijatelj želja da mladica uputim u neka svoja iskustva i možda nešto manje svjesna namjera da ga malopomalo svedem na razinu uobièajenih užitaka koji ni na što ne obvezuju.

Bilo je i tjeskobe u mojoj potrebi da povrijedim onu njegovu osjetljivu naklonost koja je prijetila da mi optereti život. Na putovanju po Troadi obišli smo skamandrijsku ravnicu pod zelenim nebom katastrofe došao sam bio da utvrdim štetu od poplave koja je tumuluse drevnih grobova pretvorila u otoèiaæ. Zadržao sam se naèas na Rektorovu grobu, da se saberem, a Antinoj je dotle otišao snatriti na Petroklovu grobu. Nisam uspio u tom mladom srndaæu što me pratio prepoznati takmaca Ahilovu drugu izvrnuo sam ruglu strastvenu vjernost koja ponajbolje cvjeta u knjigama ljepotan se uvrijedio i pocrvenio kao rak. Iskrenost je sve više bivala jedina vrлина na koju sam se prisiljavao ustvrdio sam da su junaèke odlike kojima je Grèka zaodijevala privrženost zrela muškarca mlaðem drugu za nas poèesto samo jedan oblik licemjernog prenemaganja.

Podložniji nego što sam mislio da jesam utjecaju rimskih predrasuda, prisjetio sam se da one doduše priznaju užitke, ali da u ljubavi vide samo sramotno ludilo opet me spopao moj bijes da ne ovisim iskljuèivo o jednom biæu. Izbezumljivale su me mane koje su bile tipièno mladenaèke i kao takve nerazluèive od mog izbora na kraju sam u toj tako razlièitoj strasti nalazio opet sve ono što me razdraživalo kod mojih rimskih ljubavnica miomirisi, uparaðenost, hladni luksuz nakita opet su zauzeli svoje mjesto u mom životu. Gotovo neopravdane strepnje uvukle su se u njegovo sumorno srce opazio sam kako ga uznemiruje pomisao da æe uskoro navršiti devetnaest godina. Opasne mušice i srdžbe potresale su na onom tvrdokornom èelu Meduzine kovrèe smjenjujuæi se s melankolijom što je nalikovala na tupost, sa sve potištenijom blagošæu. Jednom sam ga èak i udario dovijeka æu se sjeæati onih njegovih prestravljenih oèiju. Ali æušnuti idol ostao je i dalje idol, i zapoèele su žrtve ispaštanja. Sva tajanstva Azije s njenom pištavom glazbom pridonosila su tom sladostrasnom neredu. Prošlo je bilo vrijeme eleuzinskih svetkovina. Posveæivanje u tajne ili èudne kultove, kojima se više gledalo kroz prste nego što su bili dopušteni, i na koje sam ja kao zakonodavac gledao s nepovjerenjem, odgovaralo je onom trenutku života kad ples prelazi u vrtoglavicu, kad pjesma završava vriskom. Na otoku Samotraki posveæen sam u misterije Kabirija, drevne i bestidne, svete kao put ili krv o gležnjeve su mi se trle zmijske site mlijeka u spilji Trofoniji traèke orfejske svetkovine bijahu povod za divljaèke obrede bratimljenja. Državnik koji je pod prijetnjom najstrožih kazni zabranio sve oblike sakæenja pristao je pribivati orgijama sirijske boginje gledao sam grozan vrtlog krvavih plesova. Opèinjen kao jare pred gmazom, moj je mladi sudrug prestravljen promatrao ljude koji su odabrali da na zahtjeve godina i spola daju tako konaèan odgovor kao što je smrt, pa možda i još

užasni odgovor. Ali vrhunac je užasa uslijedio kad smo bili u Palmiri, gdje nas je arapski trgovac Melet Agripa ugostio na tri tjedna usred sjajne i barbarske raskoši. Jednog je dana, pri piæu, taj isti Melet, velikodostojnik kulta boga Mitre, koji nije osobito ozbiljno shvaæao svoje pastoralne dužno186

187L

sti, predložio Antinoju da sudjeluje u prinošenju žrtve bika. Mladiæ je znao da sam se i ja svojedobno podvrgnuo sliènom obredu, pa je objeruèke prihvatio tu ponudu. Nisam smatrao nužnim da se suprotstavim tom hiru, za koji je bio potreban samo minimum obreda pranja i suzdržavanja. Pristao sam da i sam tome kumujem sa svojim tajnikom za arapski jezik Markom Ulpijem Kastorom. U ureèeni sat sišli smo u svetu spilju Bitinijac je legao da primi krvavo poškropljenje. Ali kad sam ugledao njegovo okrvavljeno tijelo kako izlazi iz one jame, kose slijepljene ljepljivim blatom, lica poprskana mrljama koje se nisu smjele sprati nego ih je trebalo ostaviti da se same izgube, smuèilo mi se od užasa nad tim podzemnim i zlokobnim kultovima. Nakon nekoliko dana zabranio sam postrojbama utaborenim u Emesi pristup u crni mitreum.

Bilo je i nekih znamenja kao i Marko Antonije uoèi svoje posljednje bitke, èuo sam kako se u noæi gubi glazba smjene straže zaštitnièkih bogova koji se povlaèe... Èuo sam ali se nisam na to obazirao. Sigurnost mi je bila kao u konjanika kojeg amajlija štiti od pada. U Samosati je održan zbor malih kraljeva s Orijenta pod mojim pokroviteljstvom u lovovima u planini kralj Osdroj u Abgaru osobno me uèio kako se lovi sokolima hajke unaprijed pripremljene kao kazališne scene gonile su u purpurne mreže èitava stada antilopa Antinoj se upinjao svom snagom da zadrži par pantera što su mu se otimale dok ih je vodio vezane za teške zlatne ogrlice. Usred sve te raskoši sklapali su se sporazumi pogaðanje mi je svagda išlo od ruke bio sam i dalje kockar koji svaki put dobiva. Zima mi je prošla u onoj istoj palaèi u Antiohiji u kojoj sam nekad od vraèeva tražio da mi prorièu buduænost. Ali buduænost mi sad ništa više nije mogla

donijeti, bar ništa što bi se moglo smatrati darom. Berba je bila završena baèva je bila puna mošta života. Istina je da sam prestao upravljati svojom sudbinom, ali su mi se one, nekad onako pomno razraðene discipline sad èinile samo kao prvi stupanj èovjekova znanja one su bile kao oni lanci kojima se plesaè veže da bi bolje skakao kad ih se oslobodi. I dalje sam se poneèega odricao nisam dopuštao da se vino služi prije druge noæne straže. Sjeæao sam se Trajanovih drhtavih ruku na tim istim stolovima od ulaštena drva. Ali ima i drugih vrsta pijanstva. Nikakva sjena nije padala na moj život, ni smrt, ni poraz, ni ono neprimjetno propadanje za koje smo sami sebi krivi, ni starost koja æe na kraju ipak doæi. Međutim, žurio sam se kao da je svaki sat ujedno i najljepši i posljednji.

Za svojih èestih boravaka u Maloj Aziji upoznao sam se s omanjom skupinom znanstvenika koji su se ozbiljno bavili prouèavanjem magije. Svako stoljeæe ima neke svoje smionosti najveæi umovi našeg doba, kojima je dojadila filozofija što se sve više vrti oko školskih deklamacija, rado se zadržavaju na tim granicama zabranjenim ljudima. U Tiru mi je Filon iz Biblosa otkrio neke tajne stare fenièke magije pošao je sa mnom i u Antiohiju. Numenije je ondje tumaèio Platonove mitove o naravi duše prilièno bojažljivo. Um smioniji od njegova takva bi tumaèenja daleko odvela. Njegovi su uèenici zazivali duhove bijaše to igra kao i svaka druga. Èudni likovi koji kao da bijahu sazdana od same srži mojih snova

javljali su mi se usred dima stiraksa, lelujali i rasplinjali se ostavljajući za sobom samo dojam sličnosti s nekim poznatim i živim licem. Možda je sve to bilo puko opsjenarstvo, ali ako je i bilo tako, onda je opsjenar dobro znao svoj posao. Ponovo sam se latio izučavanja anatomije kojom

189r

sam se donekle bavio u mladim danima, ali mi više nije bio cilj da dobro upoznam građu tijela. Spopala me radoznalost da upoznam one međuprostore gdje se miješaju tijelo i duša, gdje san odgovara javi, a gdjekad je i preduhitri, gdje život i smrt razmjenjuju atribute i maske. Moj liječnik Hermogen nije odobravao te eksperimente ipak me upoznao s nekolicinom praktičara koji su se bavili tim stvarima. Pokušavao sam s njima odrediti gdje je sjedište duše, otkriti spone kojima je vezana za tijelo, i izmjeriti vrijeme koje je potrebno da se ona odvoji od njega. Nekoliko smo životinja žrtvovali u tim istraživanjima. Kirurg Satir odveo me u svoju bolnicu da prisustvujem agonijama ljudi. Sanjarili smo naglas nije li duša krajnji vrhunac tijela, krhka manifestacija muke i užitka postojanja? Ili da nije možda starija od tijela sazdana u njenu obliku, koje joj trenutačno kolikotoliko služi kao instrument? Može li se onda ona dozvati natrag u tijelo i ponovo uspostaviti s njim onaj tijesni savez, ono izgaranje koje nazivamo životom? Ako duše posjeduju svoj identitet, mogu li se razmjenjivati, prelaziti iz jednoga u drugo poput kriške voća ili gutljaja vina koji ljubavnici prenose jedno drugome u poljupcu? Svaki filozof dvadeset puta na godinu mijenja mišljenje o tim stvarima u meni se skepticizam borio sa željom za spoznajom, a entuzijazam s ironijom. Ali uvjerio sam se da naš um propušta samo oskudan ostatak činjenica do nas sve me više zanimao mračni svijet senzacija, ona mrkla noć u kojoj se vrte i bljeskaju sunca što nas zasljepljuju. Nekako nam je u to isto vrijeme Flegont, koji je skupljao priče o duhovima, ispriповjedio jedne večeri priču o Zaručnici iz Korinta, za koju je jamčio da je istinita. Ta nas je pustolovina u kojoj ljubav vraća jednu dušu na zemlju i privremeno joj daruje tijelo, potresla sve odreda, ali ne podjednako duboko. Nekolicina je pokušala obaviti sličan pokus. Satir je htio zazvati svog učitelja Aspazija, koji je s njim bio sklopio jedan od onih nikad neostvarenih ugovora prema kojima oni koji umiru obećavaju da će obavijestiti žive. Antinoj je i meni obećao nešto slično, što sam ja olako shvatio jer nisam imao razloga vjerovati da me taj dječak neće nadživjeti. Filon je pokušao prizvati svoju ženu od mrtvih. Dopustio sam da se spomenu i imena mog oca i majke, ali mi nekakva tankoćutnost nije dopustila da se prizove Plotina. Ni jedan od tih pokušaja nije uspio. Ipak, otvorilo se više čudnovatih dveri. Nekoliko dana prije odlaska iz Antiohije otišao sam, kao i nekad, prinijeti žrtvu na brdu Kasiju. Penjali smo se noću, kao i na Etnu, a poveo sam sa sobom samo nekolicinu prijatelja viđenih penjanju. Nije mi bio cilj samo da prinesem žrtvu pomirnicu u tom svetištu svetijem od svih drugih, nego i da ponovo s one visine gledam fenomen zore, to svakodnevno čudo koje nikad nisam gledao bez prigušena radosna kliktanja. Na vrhu brda blistaju na suncu bakreni uresi hrama, obasjana se lica osmjehuju na jarkom svjetlu dok su azijske ravnice i more još uronjeni u tamu nekoliko trenutaka čovjek koji se moli na vrhu brda jedini uživa blagodati jutra. Sve je bilo pripravljeno za žrtvu prvo smo se penjali na konjima a zatim pješice po pogibeljnim stazama obrubljenim brnistrom i mastikom, koje smo obnoć prepoznavali po mirisu. Zrak je bio težak to je proljeće bilo vruće kao što je negdje drugdje ljeto. Prvi put mi je, dok sam se penjao

uzbrdo, ponestalo daha morao sam se naèas osloniti na rame svoga ljubimca. Na stotinjak koraka od vrha uhvatila nas je oluja što ju je prije nekog vremena bio predvidio Hermogen, koji se razumije u meteorologiju. Sveæenici su nam izašli u susret da spr or

nas doèekaju usred sijevanja munja mala èeta prokisla skroznaskroz užurbala se oko žrtvenika spremnog za žrtvu. Upravo kad je trebalo da obred zapoène, udari grom i ubije i žrtvu i žreca. Èim je prošao prvi trenutak užasa, Hermogen se, radoznao kao pravi lijeènik, sagne nad zgomljene žrtve Habrija i prvosveæenik kriknuše zadivljeni èovjek i lane, žrtve božanskog maèa, bijahu sjedinjeni s vjeènošæu mog duha ta dva života nadomjestila su i produljila moj život. Antinoj me grèevito držao za mišicu i drhtao, ali ne od straha, kao što sam tada mislio, nego obuzet mišlju koju sam tek poslije shvatio. Zgrožen od propadanja, što æ reæi od starenja, on se zacijelo veæ poodavno bio zarekao da æ umrijeti na prvi znak oronulosti, pa èak i mnogo ranije. Danas vjerujem da se tako zarekao, kao što se mnogi zarièu a da to nikad ne ostvare, vrlo rano, još u doba kad je prebivao u Nikomediji, kad smo se susreli pokraj fontane. Time se može objasniti njegov nehaj, strastvenost u uživanju, tuga i posvemašnja ravnodušnost spram buduænosti. Ali trebalo je još i da taj odlazak ne bude ništa slièno pobuni i da u njemu ne bude ni traga od žalopojke. Munja na brdu Kasiju osvijetlila mu je izlaz smrt je mogla postati i posljednji oblik usluge, posljednji dar, jedini koji mu je još preostao. Raskošni sjaj praskozorja nije bio ništa prema osmijehu što je obasjao ono njegovo potreseno lice. Nakon nekoliko dana ponovo sam ugledao taj isti osmijeh, samo prikriveniji, zaodjeven dvosmislenošæu za veèerom je Polemon, koji se pomalo bavio i hiromantijom, htio pogledati mladæu u dlan, dlan koji je i mene prestrašio zaèudnim pljuskom zvijezda. Djeèak povuèe ruku i stisne šaku blagom, gotovo stidljivom kretnjom. Želio je saèuvati tajne svoje igre, i tajnu svoga kraja. Zadržali smo se usput i u Jeruzalemu. Tu sam na terenu prouèio plan da se podigne nov grad na mjestu gdje je stajalo židovsko naselje što ga je razorio Tito. Dobra uprava Judeje i procvat trgovine s Orijentom nametnuli su potrebu da se na tom raskrižju izgradi velika metropola. Predvidio sam bio uobièajenu rimsku prijestolnicu provincije Elija Kapitolina imala bi svoje hramove, tržnice, javna kupališta, svoje svetište rimske Venere. Moja nedavna zaokupljenost strastvenim i nježnim kultovima navela me da na brdu Moriji odaberem najpogodniju spilju za slavljenje Adonisa. Ti su planovi razjarili židovsko puèanstvo ti nesretnici više vole svoje ruševine nego velik grad koji bi im omogućio dobru zaradu, naobrazbu i rasonodu. Rulja je napadala radnike koji su poèeli rušiti one trošne zidove. Ipak se nisam dao pokolebati u Jeruzalemu se ozbiljno prihvatio posla Fid Akvila koji æ uskoro zasvjedoèiti svoje organizatorske sposobnosti na izgradnji Antinoje. Nakon mjesec dana stigli smo u Peluzij. Tu sam se pobrinuo da se obnovi grobnica Pompejeva. Sto sam se više udubljavao u prilike na Orijentu, to sam se više divio politièkom geniju tog èovjeka kojeg je veliki Julije redovito pobjeðivao. Pompej, koji je nastojao uvesti red u onaj nestalni azijski svijet, èini mi se da je gdjekad više uradio za Rim

193r

nego i sam Cezar. Ta je obnova bila jedna od posljednjih žrtava koje sam prinio povijesnim pokojnicima uskoro æu se pozabaviti drugim grobnicama. Ulazak u Aleksandriju nije bio sveèan. Trijumfalni je ulazak bio odgođen do dolaska carice. Moju su ženu, koja je malokad putovala, bili

nagovorili da provede zimu u blažem egipatskom podneblju. Isti je taj lijek preporučeno i Luciju, koji se još nije bio potpuno oporavio od stalnog kašlja. Okupljena je flotila brodova za plovidbu uz Nil, a programom bijaše predviđen niz službenih inspekcija, svečanosti i gozbi, što je sve navješćivalo da će biti zamorno kao i sezona u Palatinu. Sve sam to ja organizirao raskoš i sjaj dvora imaju svoju političku vrijednost u toj staroj zemlji navikloj na kraljevsku pompu.

Ali zato mi je još više bilo stalo do toga da nekoliko dana prije nego što mi dođu gosti provedem u lov. U Palmiri nam je Melet Agripa priredio lov u pustinji ali nismo odmaknuli dovoljno daleko da naiđemo na lavove. Prije dvije godine u Africi sam imao priliku sudjelovati u nekoliko lijepih lovova na krupnu zvjerad. Antinoj je u to vrijeme bio još vrlo mlad i neiskusna pa nije smio biti u prvim redovima. Bojao sam se za nj više nego za sama sebe. Onako popustljiv kakav jesam, obećao sam mu da će u sljedećem lovu na lava igrati glavnu ulogu. Nije se više s njim moglo postupati kao s djetetom, a bio sam i ponosan na njegovu mladenačku snagu.

Otputili smo se do oaze Amon, na nekoliko dana hoda od Aleksandrije, one iste oaze u kojoj je Aleksandar nekada bio doznao iz usta svećenika tajnu o svom božanskom porijeklu. Domoroci su nas obavijestili da se u tom kraju nalazi neobično opasna zvijer koja često napada ljude. Uvečer smo, oko logorske vatre, veselo uspoređivali svoje buduće pothvate s Herkulovima. Ali prvih smo dana naišli samo na nekoliko gazela. Tad smo odlučili da obojica stanemo u zasjedu pokraj pjeskovite bare obrasle trskom, kamo je u sumrak dolazio lav da se napoji. Crnci su bili zaduženi da trubama, cimblima i grajom nagone zvijer prema nama, a ostatak je naše pratnje ostao iza nas na stanovitoj udaljenosti. Zrak je bio težak i miran nije se trebalo ni obzirati na smjer vjetrova. Bit će da nije još bilo prošlo ni deset sati jer me Antinoj upozori na još širom otvorene crvene lopoče. Iznenada se kraljevska zvijer pojavi, lomeći oko sebe trsku, i okrene nam svoju lijepu strašnu njušku, jedno od najbožanstvenijih oblika koja opasnost može zadobiti. Stajao sam malo straga pa nisam imao vremena zadržati dječaka koji nepromišljeno potjera konja i hitne najprije koplje, a onda i dvije sulice, vrlo vješto ali iz prevelike blizine. Probodena vrata, zvijer se sruši na zemlju mladeći repom oko sebe od pješane prašine što se digla nismo vidjeli ništa drugo do nejasne mase što je rikala napokon se lav pridigne i prikupi svu snagu da se okomi na konja i konjanika bez oružja. Predvidio sam bio tu opasnost srećom, Antinojev konj nije se ni pomaknuo naši su konji bili dobro uvježbani za ovakve igre. Nagnao sam svog konja između njih izlažući svoj desni bok bio sam višan ovakvim manevrima nije mi bilo teško dokrajčiti smrtno pogođenu zvijer. Srušila se po drugi put i njušku zarila u mulj tanka nit krvi potekla je u vodu. Velika mačka boje pustinje, meda i sunca izdahnuła je veličanstvenie od čovjeka. Antinoj skoči s konja okupanog pjenom koji je još drhtao pridružie nam se naši pratioci. Crnci su odvušli u tabor golemu mrtvu lovinu. Priređena je na brzinu neka vrsta gozbe ležeći potrbuške ispred bakrena pladnja mladici nam je

195r

svojim rukama dijelio porcije janjetine pečene pod pekom. Pili smo u njegovu čast vino od palme. Njegov je zanos rastao poput pjesme. Možda je i preuveličavao značenje pomoći koju sam mu pružio, smetnuvši s uma činjenicu da bih ja to isto bio učinio za svakog lovca koji bi se našao u sličnoj opasnosti ipak, osjećali smo da smo opet u onom junačkom svijetu

u kojem ljubavnici pogibaju jedan za drugoga. U njegovoj se radosti zahvalnost smjenjivala s ponosom, kao strofe u odi. Crnci su učinili pravo čudo uvećer se oderana koža njihala obješena o dva stupa, pod zvijezdama na ulazu u moj šator. Iako su je namazali miomirisima, osjećali smo svu noć njezin divlji zadah. Sutradan, nakon doručka od voća, napustili smo tabor. Kad smo odlazili, opazili smo u jednoj jami ono što je ostalo od sinošnjeg kralja bijaše to tek crvena strvina nad kojom je lebdio oblak muha.

Nakon nekoliko dana vratili smo se u Aleksandriju. Pjesnik Pankrat priredio mi je svečanost u muzeju. U glazbenoj dvorani izložena je bila cijela zbirka skupocjenih glazbala stare dorske lire, teže i jednostavnije od naših, do njih povijene perzijske i egipatske citre, frigijske svirale piskave poput glasova eunuha i tanane indijske frule kojima ne znam ni ime. Jedan je Etiopljanin dugo udarao u afričke tikve. Jedna žena, čija bi me ponešto hladna ljepota bila zavela da nisam bio odlučio pojednostavniti sebi život i svesti ga na ono što mi je bitno, izvlačila je iz trokutne harfe turobne tonove. Moj najdraži glazbenik Mesomed s Krete pratio je na hidrauličkim orguljama recitaciju svoje poeme Sfinga, valovito djelo koje uznemiruje i gubi se kao pijesak na vjetru. Dvorana za koncerte gledala je na unutarne dvorište, gdje su na vodi u bazenu cvjetali lopoči na žestokoj jari kasnog kolovoskog popodneva. Za vrijeme stanke Pankrat nam je pružio priliku da se izbliza divimo tom tako rijetkom cvijeću crvenom poput krvi, što procvjeta tek potkraj ljeta. Odmah smo prepoznali skrletne lopoče iz oaze Amon Pankrat se oduševio slikom ranjene zvijeri što izdiše usred cvijeća. Predložio mi je da opiše u stihovima tu lovačku epizodu kako krv lavlja boji vodene ljiljane. Premda ideja nije bila nova, naručio sam od njega tu pjesmu. Pankrat, koji ima sve što je potrebno dvorskom pjesniku, sročio je odmah nekoliko zgodnih stihova u čast Antinoju ruža, hijacint i rosopas bijahu u njima žrtvovani onim pučkim krunicama što će ubuduće nositi ime mog ljubimca. Jednom je robu zapovjedbano da uđe u bazen i nabere ih pun rukovet. Mladica vičan počastima ozbiljno je primio to cvijeće slično vosku na spiralnim i mekim stabljikama. Čim je pala cvjetovi su se sklopili kao vjede.

197r

Uto je stigla i carica. Izmučilo ju je dugo putovanje brodom bila je slaba ali i dalje oštra na jeziku. Njeno druženje s političarima nije mi više zadavalo briga, kao u ono vrijeme kad je onako glupo podbadala Svetonija. Oko nje su sad bile same bezopasne žene od pera. Njena trenutačna pouzdanica, neka Julija Balbila, sastavljala je prilično dobre stihove na grčkome. Carica je sa svojom pratnjom odsjela u Liceju, odakle su malokad izlazile. Lucije je, naprotiv, kao i uvijek, bio željan užitaka svih vrsta, pa i užitaka uma i očiju.

Sa svojih dvadeset šest godina nije bio izgubio ništa od one svoje začetne ljepote kojoj je mladež u Rimu klicala na ulicama. Ostao je luckast, podrugljiv i veseo. Nekadašnji su mu se hirovi pretvorili u manije nikamo nije išao bez svoga kuhara vrtlari su mu čak i na brodu pravili neobične gredice od rijetkog cvijeća svuda je sa sobom vukao svoj krevet koji je sam projektirao, četiri madraca nabijena sa četiri vrste mirišljivih trava na kojima je spavao okružen svojim mladim ljubavnicama kao jastucima. Njegovi nafrakani i napudrani paževi, nakinđureni poput Zefira i Amora, udovoljavali su koliko su god mogli njegovim ponekad i okrutnim mušicama. Morao sam se umiješati da spriječim malog Boreja, čijoj se vitkosti Lucije divio, da ne umre od gladi.

Sve je to bilo prije neugodno nego zabavno. Skupa smo obišli sve ono što se u Aleksandriji može vidjeti svjetionik, Aleksandrov mauzolej, mauzolej Marka Antonija, u kojem Kleopatra vječno trijumfira nad Oktavijanom, a nismo zaboravili ni na hramove, radionice, tvornice, pa ni na četvrt gdje se obavlja balzamiranje. Kod jednog sam dobrog kipara kupio svu silu Venera, Dijana i Hermesa za Italiku, svoj rodni grad, koji sam želio modernizirati i ukrasiti. Svećenik u Serapisovu hramu poklonio mi je servis od mliječnog stakla, koji sam poslao Servijanu, s kojim sam, iz obzira prema Paulini, nastojao ostati u podnošljivim odnosima. Na toj prilično zamornoj turneji sazrele su u meni neke velike graditeljske zamisli.

Religije su u Aleksandriji raznolike kao i trgovina, samo što je kvaliteta tih proizvoda nešto sumnjivija. U tome osobito prednjače kršćani mnoštvom sekta, što je u najmanju ruku beskorisno. Dva šarlatana među njima, Valentin i Basilid, spletkarili su jedan protiv drugoga dok ih je rimska policija obojicu strogo nadzirala. Egipatski se ološ koristio svakim vjerskim obredom da se s batinom u ruci okomi na strance smrt bika Apisa izaziva u Aleksandriji više nereda nego carska smjena u Rimu. Pomodarski svijet u Aleksandriji mijenja bogove kao što se drugdje mijenja liječnik, s ništa više uspjeha. A zlato im je jedini idol nigdje nisam vidio bezočnije molitelje. Posvuda sam nailazio na pompozne natpise kojima su se slavila moja dobra djela, ali čim sam odbio osloboditi pučanstvo nekog poreza koji je moglo lako plaćati, ta mi je fukara ubrzo okrenula leđa. Dvojica mladića koji su me pratili izvrijeđani su u više navrata prigovarali su Luciju zbog njegove raskoši, koja je dođuše bila pretjerana, a Antinoju zbog nepoznatog porijekla, o kojem su

199r

kolale nevjerojatne priče obojici su zamjerali njihov utjecaj na mene. Ova je posljednja tvrdnja bila smiješna. Lucije, koji je o javnim poslovima prosuđivao neobično oštroumno, nije imao nikakvog političkog utjecaja, a Antinoj ga nije ni pokušavao steći. Mladi patricij koji je dobro poznao svijet samo se smijao tim uvredama. Ali Antinoja su one boljele.

Židovi, podbadani svojim istovjernicima iz Judeje, učinili su sve što su mogli da još više pogoršaju ionako lošu situaciju. Sinagoga iz Jeruzalema poslala mi je svog najpoštovanijeg člana Akibu. Taj gotovo devedesetogodišnji starac, koji nije znao ni grčki, dobio je zadaću da me odgovori od planova koji su se već počeli ostvarivati da se izgradi novi Jeruzalem. Uz pomoć tumača održao sam s njim nekoliko razgovora koji su njemu poslužili samo kao izgovori za monolog. Za manje od sat vremena uspio sam točno utvrditi što on misli, iako nisam mogao prihvatiti njegova mišljenja on se pak nije ni potrudio da mene shvati. Taj fanatik nije ni pomišljao da netko može prosuđivati na drukčijim premisama od njegovih. Ponudio sam tom prezrenom narodu mjesto među ostalim narodima u rimskoj zajednici. Jeruzalem mi je, međutim, na Akibina usta, priopćio svoju volju da ostane do kraja tvrđava jedne rase i jednog boga izdvojenih od ljudskog roda. Tu je sumanutu ideju starac izlagao sa zamornom oštroumnošću morao sam saslušati dug niz argumenata znalački izvedenih jednih iz drugih o superiornosti Izraela. Međutim, nakon osam dana taj je tvrdokorni pregovarač shvatio da je na pogrešnom putu, pa mi je priopćio da odlazi. Mrzak mi je poraz, čak i tuđi, a još me više boli kad je poraženi starac. Akibino neznanje, odbijanje da prihvati išta što nije u njegovim svetim knjigama i u njegovu narodu, pridavalo mu je neku vrstu uskogrudne prostodušnosti. Ipak je bilo teško sažaliti se nad tim

sektašem. Reklo bi se da ga je dugovječnost lišila svake ljudske elastičnosti ono njegovo izmoždjeno tijelo i suhoparni duh bijahu obdareni žilavošću skakavca. Ēini mi se da je poslije umro kao junak u borbi za svoj narod, ili bolje reći za svoj zakon svak se žrtvuje svojim bogovima. U Aleksandriji je bivalo sve manje razonode. Flegont, koji je posvuda poznavao mjesne znamenitosti, glasovitu svodnicu ili hermafrodita, predložio nam je da nas odvede do jedne vračare. Ta svodnica nevidljiva svijeta stanovala je u Kanopu. Otputili smo se onamo noću brodom, po ustajaloj vodi kanala. Plovidba bijaše sumorna. Između dvojice mladića vladalo je, kao i obično, pritajeno neprijateljstvo međusobna prisnost na koju sam ih silio još je više pojačavala odbojnost jednog prema drugome. Lucije je svoju odbojnost prikrivao podrugljivom popustljivošću, a moj mladi Grk povukao se u jedan od svojih napadaja tmurnog raspoloženja. Pa i ja sam bio poprilično umoran. Nekoliko dana prije toga, vračajući se s jedne trke po žarkom suncu, uhvatila me bila načas nesvjestica, kojoj su jedini svjedoci bili Antinoj i moj crni sluga Euforion. Obojica su se silno zabrinula, ali sam ih natjerao da šute o tome.

Kanop je samo jeftina dekoracija vračarina je kuća bila u najprljavijem dijelu toga grada užitaka. Iskricali smo se na trošnu terasu. Vračara nas je čekala u kući sa sumnjivim potreštinama svoga zanata. Reklo bi se da zna svoj posao nije u nje bilo ničeg od mađioničarke na pozornici nije bila čak ni stara.

Njezina su proročanstva bila zlokobna. Od nekog su mi vremena sva proročišta predskazivala sve same brige, političke neprilike, dvorske spletke, ozbilj200

201r

ne bolesti. Danas vjerujem da su preko tih usta iz tmine pokušavali utjecati na mene ljudi od krvi i mesa, da me na nešto upozore a još češće da me zaplaše. Pravo stanje stvari u jednom dijelu Orijeanta jasnije se očitovalo u tim proroštva nego u izvješćima naših prokonzula.

Hladnokrvno sam primao ta tobožnja otkrića jer moje poštovanje spram nevidljiva svijeta nije išlo tako daleko da bih vjerovao tim božanskim trabunjanjima. Deset godina prije toga, tek što sam bio preuzeo vlast, dao sam zatvoriti Dafnino proročište nedaleko od Antiohije, koje mi je bilo proreklo da ću doći na vlast, iz straha da to isto ne prorekne i nekom drugom pretendentu koji naiđe. Ali uvijek je neugodno slušati nepovoljne vijesti.

Pošto se pobrinula da nas što više uznemiri, proročica nam je ponudila svoje usluge da prinesemo jednu od onih čarobnih žrtava koje su specijalnost egipatskih vračara, što će dostajati da se sve lijepo sredi s usudom. Iz osobnog iskustva s feničkom magijom znao sam da strahota tih zabranjenih djelatnosti nije toliko u onome što se pokazuje koliko u onome što se krije. Da se nije znalo za moju nenaklonost ljudskim žrtvama, vjerojatno bi mi savjetovali da žrtvujem jednog roba. Stoga se vračara zadovoljila prijedlogom da žrtvujem jednu svoju dragu životinju. Žrtva je, ako je ikako moguće, morala upravo meni pripadati. To nije smio biti pas, životinja koju egipatsko praznovjerje smatra nečistom mogla je biti ptica, ali ja na put ne nosim krletke sa pticama. Moj mladi ljubimac predloži mi da žrtvujem njegova sokola. To bi odgovaralo postavljenim uvjetima jer sam ja njemu darovao tu lijepu pticu koju sam bio dobio na poklon od kralja Osdroja. Dječak ga je hranio iz ruke to je bila jedna od rijetkih njegovih

stvari do kojih mu je bilo mnogo stalo. Ja sam najprije to odbio, ali je on toliko navaljivao da sam shvatio da toj svojoj ponudi pridaje posebno

značenje, pa sam se raznježio i pristao. Moj je glasnik Menekrat dobio potanke upute i otišao po pticu u naše boravište u Serapeju. Do tog je mjesta bilo više od dva sata jahanja, čak i galopom. Nije dolazilo u obzir da to vrijeme provedemo u vračarinoj nečistoj potleušici, a Lucije se pak tužio na vlagu na brodu. Flegont je našao izlaz iz te neprilike smjestili smo se kakotako kod neke svodnice, koja je prije toga bila udaljila iz kuće svoje osoblje. Lucije je nakanio spavati, a ja sam iskoristio taj predah da izdiktiram nekoliko poruka. Antinoj se izvalio do mojih nogu. Flegontovo je pero škripalo pod svjetiljkom. Tek je uoči druge smjene noćne straže Menekrat donio pticu, rukavicu, kukuljicu i lanac. Vratismo se do vračare. Antinoj je skinuo kukuljicu s glave svom sokolu, dugo mu milovao pospanu i divlju glavicu i predao ga vračari koja započe dug niz čarolija. Opčinjena ptica ponovo je zaspala. Bilo je važno da se žrtva ne otima i da smrt izgleda dragovoljna. Obredno namazana medom i ružinim uljem, nepomična je ptica spuštena na dno kace napunjene vodom iz Nila utopljeno stvorenje poistovjetilo se s Ozirisom kojeg je bila odnijela riječna struja. Godine koje bi ptica provela još na zemlji dodane su mojima mala duša potekla sa sunca sjedinila se s dobrim duhom čovjeka radi kojeg je žrtvovana taj nevidljivi duh mogao mi se nakon toga ukazivati i služiti mi u tom obliku. Duge manipulacije koje su zatim slijedile nisu bile zanimljivije od kuharskih priprema. Lucije je zijevao. Ceremonija je do sama kraja po svemu bila nalik na ljudski pogreb kađenje i pjevanje psalama otegnulo se do zore. Pticu zatvorenu u lijes pun mirisavim travama vračara je pred nama zakopala na obali kanala, na napuštenom groblju. Potom je čučnula pokraj jednog stabla i brojila jedan po jedan zlatnik koje joj je Flegont dao. Vratili smo se na brod. Puhao je neobično hladan vjetar. Lucije je, sjedeći do mene, navukao svojim tankim prstima izvezene pamučne pokrivače na mene. Iz puke pristojnosti nastavili smo nevezan razgovor o rimskim poslovima i skandalima. Antinoj je ležao na dnu broda s glavom naslonjenom na moja koljena i pravio se da spava kako ne bi morao sudjelovati u razgovoru. Rukom sam mu gladio šiju, kosu. Tako sam i u najispraznijim ili najtmurnijim trenucima imao osjećaj da ostajem u dodiru s velikim stvarima u prirodi, s gustim šumama, s mišićavom hrptenjačom pantera, s redovitim otkucajima izvorskog bila. Ali nikakvo milovanje ne dopire do duše. Kad smo stigli u Serapej, sunce je sjalo prodavači lubenica izvikivali su svoju robu na ulicama. Spavao sam do uglavljenog vremena za sjednicu mjesnog vijeta kojoj sam prisustvovao. Poslije sam tek doznao da je Antinoj iskoristio moju odsutnost da nagovori Habriju da ga ponovo otprati do Kanopa. Vratio se k vračari. Prvi dan mjeseca atira, druge godine od Dvjesto dvadeset šeste Olimpijade... To je obljetnica smrti Ozirisa, boga umiranja već tri dana u svim selima uz rijeku razleže se kuknjava. Moji rimski gosti, manje naviknuti od mene na orijentalne misterije, radoznalo su pratili te ceremonije jedne drukčije rase. Mene je sve to, naprotiv, razdraživalo. Svoj sam brod dao odmaknuti podalje od ostalih, daleko od svih naselja ipak se u blizini rijeke nalazio napol napušten faraonski hram, u kojem je još bila svečanička škola, pa nisam mogao potpuno izbjeći kuknjavi. Prethodne me večeri Lucije pozvao na večeru na svoj brod. Otišao sam do njega o zalasku sunca. Antinoj me nije htio pratiti. Ostavio sam ga na pragu svoje kabine na krmi ležeći na lavljoj koži, igrao se piljaka s Habrijom. Nakon pola sata, kad je pala noć, predomislio se i dozvao čamac. Uz pomoć samo jednog veslača, prevalio je uzvodno priličnu udaljenost koja nas je dijelila od ostalih brodova. Njegov ulazak pod

šator na brodu gdje smo vežerali, presjekao je pljesak izazvan izvijanjem jedne plesačice. Bio je u dugačkoj sirijskoj haljini, tankoj poput voćne kožice i svoj posutoj cvjetovima i himerama. Da bi lakše veslao, zasukao je bio desni rukav na glatkim prsima podrhtavaše mu znoj.

205r

Lucije mu dobaci vijenac koji on u letu uhvati njegovo veselje, gotovo bučno, nije ni čekom jenjavalo, podržavano samo jednim peharom grčkog vina. Vratili smo se zajedno mojim čamcem sa šest veslača ispraćeni odozgo Lucijevim zajedljivim pozdravom. Pustopašno je veselje potrajalo i dalje. Ali ujutro sam mu slučajno dotaknuo lice ledeno od suza.

Nestrpljivo sam ga upitao zašto plače. Odgovorio mi je smjerno ispričavajući se umorom. Prihvatio sam tu njegovu laž i ponovo zaspao. Njegova se prava agonija odigrala u tom krevetu do mene.

Stigao je glasnik iz Rima dan sam proveo u čitanju pošte i odgovaranju na pisma. Antinoj je, kao i obično, tiho hodao amotamo po sobi ne znam pravo u kojem je trenutku taj lijepi hrt izašao iz mog života. Oko dvanaest sati Habrija je uzrujan ušao u moju kabinu. Protivno svim propisima, mladič je napustio brod a da nije nikom rekao ni kamo ide ni koliko će dugo izbiti. Prošlo je bilo najmanje dva sata od njegova odlaska.

Habrija se prisjećao nekih njegovih čudnih jućerašnjih riječi, i jutrošnje poruke koja se ticala mene. Habrija mi nije krio svoje strepnje. Bržebolje smo izašli na obalu. Stari učitelj instinktivno se zaputio do kapelice na obali, malog, izdvojenog zdanja što bijaše dio hrama u koji su Antinoj i on zajedno odlazili. Na jednom je žrtveniku pepeo bio još topao od spaljene žrtve. Habrija je zavukao ruku u pepeo i izvadio iz njega gotovo netaknut pramen kose.

Nije nam preostalo ništa drugo nego da pretražimo okolicu. Cio niz spremnika koji su zacijelo nekoč služili vjerskim obredima bijahu povezani s rukavcem rijeke. Na rubu posljednjeg bazena Habrija je spazio u mračku koji se naglo hvatao smotanu odjeću i sandale. Siđoh niz skliske stube ležao je na dnu, već utonuo u riječni mulj. Uz Habrijinu pomoć, pošlo mi je za rukom da podignem tijelo što je odjednom postalo teško kao kamen. Habrija je dozvao veslače koji sklepaše nosila od platna. Hitno pozvani Hermogen mogao je samo ustanoviti smrt. Ono onako podatno tijelo nije se više dalo zagrijati ni oživjeti. Prenijeli smo ga na brod. Sve se preda mnom srušilo, sve se kanda ugasilo. Zeus s Olimpa, Gospodar svega, Spasitelj svijeta, sve se to skljkalo, ostao je još samo sijed čovjek grcajući na brodskoj palubi.

Nakon dva dana Hermogen me uspio nagovoriti da počnem misliti na pogreb. Žrtveni obredi kojima je Antinoj okružio svoju smrt ukazali su nam pravi put nije uzalud izabrao sat i dan kad Oziris silazi u grob. Zaputio sam se na drugu stranu rijeke, u Hermopol, gdje balzamiraju mrtve. Vidio sam takve stručenjake u Aleksandriji i znao sam kako će mu unakaziti tijelo. Ali užasna je i vatra koja prži i pougljenjuje nekad voljenu put, i zemlja u kojoj trunu mrtvaci. Brzo sam prešao rijeku. Čučajući u kutu kabine na krmi, Euforion je potihom mrmljao ne znam kakvu afričku tužaljku. Učinilo mi se da je ta prigušena i promukla pjesma moje vlastito zapomaganje. Prenijeli smo mrtvo tijelo u temeljito opranu dvoranu koja me podsjetila na Satirovu bolnicu. Pomogao sam modelaru posmrtne maske da uljem namaze lice prije nego što će na nj nanijeti vosak. Sve su metafore zadobile svoj smisao držao sam mu u rukama srce. Kad sam ostavio prazno tijelo, ono je služilo još samo pripremama za balzamiranje, prvoj fazi groznog remekdjela. Bijaše to dragocjena supstancija preparirana solju i smjesom mirne koju više nikad neće dotaknuti zrak ni sunce.

Pri povratku sam svratio u hram pokraj kojeg je bila prinesena žrtva porazgovarao sam sa svećenicama. Njihovo obnovljeno svetište ponovo æ po206

207r

stati mjesto hodoæašænja cijelog Egipta njihova æ škola, obogaæena i proširena, ubuduæe biti posveæena služenju mom bogu. Èak i u svojim najtupljim trenucima, nisam bio ni èaskom posumnjao da je ta mladost bila božanska. Grèka i Azija proslavlja! æ ga na naš naèin, igrama, plesovima i obrednim žrtvama podno bijelog i nagog kipa. I Egipat, koji bijaše nazoèan njegovoj agoniji, sudjelovat æ u toj apoteozi. Bit æ to najmraènije, najtajnije i najgrublje obožavanje ta æ zemlja dovijeka igrati ulogu u njegovu balzamiranju. Stoljeæima æ sveæenici obrijane glave recitirati litanije u kojima se spominje njegovo ime, za njih posve bezvrijedno, a za mene sve i sva. Svake godine æ sveti brod pronositi rijekom taj lik prvog dana u mjesecu atiru žalobnici æ stupati ovom strmom obalom kojom ja idem. Svaki sat ima svoju neposrednu zadaæu, svoju dužnost koja dominira svima drugima moja je trenutna dužnost bila da branim od smrti ono malo što mi je još ostalo. Flegont je u moje ime sazvao na obalu arhitekta i graditelje iz moje pratnje. Obuzet nekakvim lucidnim pijanstvom, vukao sam ih po kamenitim brežuljcima. Objašnjavao sam im svoj plan, podizanje zida u krugu od èetrdeset èetiri stadija oznaèio sam im na pijesku mjesto gdje æ stajati slavoluk pobjede i gdje æ stajati grobnica. Rodit æ se grad Antinupol nadvladat æu smrt podizanjem na toj zlokobnoj zemlji posve grèkoga grada, bastiona koji æ držati na pristojnoj udaljenosti nomade iz Eritreje, nove tržnice na putu za Indiju. Aleksandar je proslavio Hefestionov pogreb pustošenjem i pokoljem zarobljenika. Ja sam držao da æ biti ljepše da ponudim svom ljubimcu grad u kojem æ njegov kult biti uvijek izmiješan sa vrevom na javnom trgu, gdje æ se njegovo ime spominjati u veèernjim razgovorima, gdje æ mladici

dobacivati na gozbama vijence jedan drugome. Ipak mi jedna misao nije davala mira. Èinilo mi se nemoguæim da to tijelo ostavim u tuðoj zemlji. Kao što èovjek na putu nije siguran gdje æ prenoæiti pa rezervira prenoæišta istodobno u više mjesta, zapovjedio sam da mu se u Rimu podigne spomenik na obali Tibera nedaleko od moje grobnice pomišljao sam i na egipatske kapelice koje sam iz pukog hira dao podiæi u Vili i koje su mi sad u ovom tragiènom sluèaju dobro došle. Utvrðen je i dan pogreba koji æ biti tek za dva mjeseca, koliko je potrebno za balzamiranje. Naložio sam Mesomedu da sklada pjesme za pogrebne zborove. Kasno u noæi vratio sam se na brod Hermogen mi je spravio neki napitak da mogu zaspiti.

209r

Putovanje smo nastavili uzvodno, ali ja sam plovio Stiksom. U zarobljenikim logorima, na obalama Dunava, viðao sam nekoæ jadnike kako leže pokraj zida i neprestance udaraju glavom o zid divljim, mahnitim i nježnim pokretom ponavljajuæi uvijek isto ime. U podrumima Koloseja pokazivali su mi lavove koji su skapavali zato što su im oduzeli psa s kojim su se bili navikli živjeti. Nastojao sam se sabrati Antinoj je bio mrtav. U djetinjstvu sam urlao nad Marulovim mrtvim tijelom koje su vrane iskljuvale, urlao sam kao što noæu urla izbezumljena životinja. I otac mi je umro, ali je dvanaestogodišnje siroèe zapazilo samo nered u kuæi, majèin plaè i svoj strah ništa nije to siroèe znalo o tjeskobi koja je samrtnika bila obuzela. Majka mi je umrla mnogo kasnije, u vrijeme kad sam službovao u Panoniji, ne sjeæam se više toèno datuma. Trajan je bio

samo bolesnik koga je trebalo natjerati da sastavi oporuku. Plotinu nisam vidio kako umire. Atijan je umro, ali je bio starac. U ratovima u Dakiji izgubio sam drugove koje sam mislio da silno volim, ali smo tada svi bili mladi pa su nam i život i smrt bili podjednako opojni i laki. Antinoj je bio mrtav. Sjeæao sam se fraza koje se obièno govore Umiru i stari i mladi podjednako. Bogovi vole one koji umru mladi. I sam sam izgovarao te sra210

motne rijeði govorio sam i kako umirem od umora, kako umirem od dosade. Upotrebljavao sam rijeè agonija, rijeè žalost, rijeè gubitak. Antinoj je bio mrtav.

Amor, najmudriji od svih bogova... Ali ljubav nije bila kriva za onaj nemar, za one okrutnosti, za onu ravnodušnost izmiješanu sa strašæu kao pijesak sa zlatom što ga nosi rijeka, za onu samodopadnu zaslijepljenost presretna èovjeka koji stari. Kako sam mogao biti onako glupo zadovoljan? Antinoj je bio mrtav. Daleko od toga da sam ga previše volio, kao što je zacijelo Servijan u to vrijeme tvrdio u Rimu, ja nisam tog djeèaka dovoljno volio da ostane živ. Habrija, koji je, kao pripadnik orfejskog kulta, smatrao samoubojstvo zloèinom, uporno je isticao žrtvenu osobinu te smrti pa i ja sam osjeæao neku vrstu grozne radosti pri pomisli da je ta smrt bila dar. Ali jedini sam ja mogao procijeniti koliko gorèine vri na dnu te slasti, koliko se oèaja krije u tom odricanju, kakva se mržnja miješa s ljubavlju. Duboko uvriježeno stvorenje bacilo mi je u lice taj svoj dokaz odanosti djeèak koji je strepio da ne izgubi sve pronašao je taj naèin da me zauvijek veže za sebe. Ako se nadao da æe me tom žrtvom zaštititi morao je misliti da ga ne volim mnogo, ne shvaæajuæi da æe za mene najveæe zlo biti ako ga izgubim.

Suze su presahnule velikodostojnici koji su mi pristupali nisu više morali odvraæati pogled od mog lica, baš kao da je zazorno plakati. Nastavio sam obilaziti ogledna dobra i kanale za navodnjavanje nije mi bilo važno kako provodim vrijeme. Nebrojene glupe glasine širile su se po svijetu o mojoj nesreæi èak i na brodovima što su pratili moj brod prièale su se grozne prièe pustio sam ih da naklapaju što hoæe, jer sama istina nije bila takva da

211bi se mogla izvikivati na ulicama. I najzlobnije laži bile su na svoj naèin istinite optuživali su me da sam ga sam žrtvovao. Pa i jesam u neku ruku. Hermogen, koji me revno izvješæivao o tome što se sve prièa, prenio mi je i neke vijesti o carici ona se pristojno držala, kao što se ljudi obièno drže pred smræu. Ta je njezina suæut poèivala na jednom nesporazumu pristala je da me žali pod uvjetom da se brzo utješim. Pa i sam sam povjerovao da sam se gotovo veæ smirio, zbog èega sam se malne posramio. Nisam znao da se u boli kriju èudnovati labirinti kroz koje još nisam prošao.

Nastojali su me razonoditi. Nekoliko dana nakon dolaska u Tebu doznao sam da je carica sa svojom pratnjom dva puta odlazila do podnožja Memnonova kolosa ne bi li èula onaj tajanstveni zvuk što ga ispušta kamen u zoru, glasoviti fenomen koji svi putnici žele doživjeti. Ali èudo se nije dogodilo iz praznovjerja su povjerovali da æe se dogoditi u mojoj nazoènosti. Pristao sam da sutradan poðem sa ženama sva su sredstva bila dobra da se prekrate beskrajno duge jesenske noæi. Tog je dana oko jedanaest sati došao Euforion k meni da upali svjetiljku i pomogne mi da se odjenem. Izašao sam na palubu nebo je bilo još posve crno, zapravo bronèane boje kao u Homera, ravnodušno spram radosti i nevolja ljudskih.

Bilo je prošlo već više od dvadeset dana kako se ono dogodilo. Sjeo sam u čamac kratka plovidba nije prošla bez ženske cike i strahovanja.

Iskricali smo se nedaleko od kolosa. Na istoku se protegla blijedoružičasta vrpca počinjao je još jedan dan. Tri puta smo čuli onaj tajanstveni zvuk sličan prasku kad se odapne tetiva na luku. Nepresušna Julija Balbila sročila je umah nekoliko pjesama. Žene su pošle običajne hramove pratio sam

ih neko vrijeme duž zidova na kojima bijahu uklesani jednolični hijeroglifi. Dojadili su mi bili oni golemi kipovi uvijek istih kraljeva što sjede jedan do drugoga, sa svojim dugačkim i ravnim stopalima ispred sebe, dojadili su mi oni teški kameni blokovi koji ne izražavaju ništa od onoga što je za nas život, ni bol, ni požudu, ni gibanje koje oslobađa udove, ni razmišljanje koje organizira svijet oko jedne pognute glave. Svećenici koji su me vodili bili su kanda isto tako slabo upućeni kao i ja u te ugašene živote od vremena do vremena zapodjela bi se prepirka oko nekog imena. Znalo se tek toliko da je svaki od tih monarha naslijedio kraljevstvo, vladao svojim narodima i začio svoga nasljednika ništa drugo nije od njih ostalo. Te opskurne dinastije bile su starije od Rima, starije od Atene, starije od onog dana kad je Ahil poginuo pod zidinama Troje, starije od astronomskog ciklusa od pet tisuća godina što ga je Menon bio izračunao za Julija Cezara. Bio sam umoran pa sam otpustio svećenike. Neko sam se vrijeme odmarao u sjeni kolosa prije nego što ću se vratiti na brod. Noge su kolosove bile do koljena pokrivene zapisima putnika na grčkom jeziku imenima, datumima, molitvama, nekog Servija Suavija, nekog Eumena koji je šest stoljeća prije mene stajao na tom istom mjestu, nekog Paniona koji je prije šest mjeseci posjetio Tebu... Prije šest mjeseci... Spopala me želja kakvu nisam osjetio još od onog doba kad sam u djetinjstvu urezivao svoje ime u koru kestena na našem imanju u Španjolskoj. Car koji je odbijao da mu nazive i titule urezuju u spomenike koje je sam podigao, uzeo je mač i urezao njime u tvrdi kamen nekoliko grčkih slova, skriveni i poznati oblik svog imena AAPIANO. I to je bilo suprotstavljale vremenu ime, zbir života čije nebrojene elemen213i ili,

r l

te neće nikad nitko sabrati, biljeg što ga je ostavio za sobom čovjek koji je zalutao u ovom slijedu stoljeća. Odjednom sam se sjetio da je dvadeset sedmi dan mjeseca atira, peti dan prije naših kalenda u decembru. Bijaše to Antinojev rođendan da je bio živ, dječak bi toga dana bio navršio dvadeset godina.

Vratio sam se na brod ponovo se otvorila prerano zacijeljena rana vikao sam u jastuk što mi ga je Euforion bio podmetnuo pod glavu. Onaj les i ja bijasmo razdvojeni i nošeni strujom svaki na svoju stranu. Peti dan prije naših kalenda u decembru, prvi dan u mjesecu atiru svaki je trenutak svojim protjecanjem zatrpavao ono tijelo, pokrivao njegov kraj. Penjao sam se uz skliski uspon noćima sam kopao onaj mrtvi, umrli dan. Flegont, koji je sjedio licem okrenut pragu, upamtio je ulaznje u kabinu na krmi i izlaznje iz nje samo po zruci svjetla što bi ga zasjenila svaki put kad bi se otvorila vrata. Kao čovjek optužen za zločin, prisjećao sam se svakog svog sata onoga dana kazivao sam u pero, odgovarao senatu u Efez pri kojoj je od tih rečenica on ležao u agoniji? Nastojao sam dočarati sebi kako je škripao mostić pod njegovim žurnim koracima, kako je izgledala strma obala i ravne ploče, nož kojim reže pramen na sljepoočnici, nagnuto tijelo, kako savija nogu da razveže sandalu, kako na samo sebi svojstven način rastvara usne i sklapa oči. Dobrom je

plivaču bila potrebna strahovita odlučnost da se utopi u onom crnom mulju. Pokušavao sam u duhu doprijeti do one prekretnice do koje æemo svi doći, kad srce zataji, kad mozak stane, kad pluća prestanu udisati život. I ja æu doživjeti taj potres, i ja æu jednog dana umrijeti. Ali svaka je agonija drukčija moj trud da zamislim

njegovu agoniju završio je bezvrijednom tlapnjom On je umro sam.

Opirao sam se borio sam se protiv boli kao protiv gangrene. Prisjećao sam se njegove tvrdoglavosti i laži, govorio sam sam sebi da bi se na kraju promijenio, udebljao, ostario. Uzaludan trud kao što se savjestan radnik kinji kopirajući neko remekdjelo, uporno sam zahtijevao od svoga pamćenja bezumnu točnost obnavljao sam u sjećanju ona visoka i ispupčena prsa nalik na ratnički oklop. Ponekad bi se slika javila sama od sebe, ponio bi me val nježnosti, ponovo sam ugledao voćnjak u Tiburu i efeba kako bere jesensko voće u svoju tuniku što mu je poslužila umjesto košarice. Sve sam odjednom izgubio sudruga s noćnih zabava, mladica koji bi čuveno da Euforionu pomogne ispraviti nabore na mojoj togi. Ako je vjerovati svećenicima, patila je i sjena, žalila za toplim zaklonom njegova tijela, obilazila jecajući poznatu okolicu, i daleka i posve bliska, trenutačno preslaba da me upozori na svoju prisutnost. Ako je to istina, moja je gluhoća bila gora od same smrti. Ali jesam li ja onog jutra dobro shvatio živog mladica dok je jecao kraj mene? Jedne me večeri Habrija pozvao da mi u zvijezđu Orla pokaže zvijezdu, dotle jedva vidljivu, koja je iznenada zatrepnila poput dragulja, zakucala kao srce. Za mene je to bila njegova zvijezda, njegov znamen. Pratio sam je svake večeri do iznemoglosti na tom sam dijelu neba zapažao čudne šare. Mislili su da sam poludio. Ali to nije bilo važno.

Smrt je gadna, ali je gadan i život. Sve se oko mene pošemerilo. Osnutak Antinupola bijaše tek igra još jedan grad više, utočište za trgovačke prevare, za službeničke otimačine, za prostituciju, za nered, za kukavice koji oplakuju svoje mrtve prije

215r

nego što ih zaborave. Apoteoza je bila uzaludna sve te javne počasti poslužiti æe samo tome da dječak postane izgovor za podlosti ili za porugu, posmrtni predmet požude ili sablazni, jedna od onih veæ natrulih legendi kojih su prepuni zakuci povijesti. Moja je korota bila samo jedna vrsta pretjerivanja, grubog razvrata ja sam ipak bio onaj koji ima koristi od toga, onaj koji uživa, onaj koji eksperimentira voljeni mi je darovao i svoju smrt. Prikračen čovjek oplakivao je sam sebe. Misli su Škripale, riječi odlazile u vjetar, glasovi bijahu poput zujanja skakavaca u pustinji ili muha nad hrpom smeæa naši brodovi nadutih jedara poput prsa golubova nosili su spletku i laži, na ljudskim licima banila se glupost, Smrt se posvuda javljala sa svojim izgledom propadanja i truljenja trag gnjilenja na voću, jedva primjetna poderotina na dnu zastora, strvina na obali, prištevi na licu, tragovi šibe na mornarovim leđima. Ruke su mi bile uvijek nekako prljave. Za vrijeme kupanja, kad bih pružio noge da mi robovi odstrane s njih dlake, gledao sam gadljivo na svoje snaino tijelo, taj gotovo neuništivi stroj koji probavlja hranu, hoda, uspijeva spavati i koji æe se danassutra ponovo naviknuti na ljubavnu rutinu. Podnosio sam još samo sluge koji su se sjećali pokojnika oni su ga također voljeli, na svoj način. Moja je žalost nailazila na odjek u boli priglupog masera ili starog crnca koji se brinuo o svjetiljkama. Ali njih tuga nije priječila da se slatko smiju osvježavajući se na rijeci. Jednoga dana, naslonjen na brodsku ogradu, opazio sam roba u prostoru za kuhanje kako vadi drob iz jednog od onih

piliæa koje Egipæani legu na tisuæe u neèistim peæima. Rob je golim rukama zgrabio ljigavi drob i bacio ga u vodu. Jedva sam stigao okrenuti glavu da povratim. Na proputovanju kroz File, na sveca216 nosti koju nam je priredio guverner, trogodišnji mališan, taman poput bronce, sin nubijskog vratara, progurao se bio na galeriju na prvom katu da gleda plesove i pao odozgo. Uèinjeno je sve što se moglo da se zataška ta nesreæa vratar je susprezao jecanje da ne uznemiri goste svoga gospodara izveli su ga i iznijeli les na kuhinjski izlaz. Ipak sam spazio robova ramena kako se grèevito dižu i spuštaju, kao da ga bièuju. Imao sam osjeæaj da uzimam na sebe tu oèinsku bol kao što sam bio preuzeo Herkulovu, Aleksandrovu i Platonovu bol kad su oplakivali svoje mrtve prijatelje. Poslao sam tom jadniku nekoliko zlatnika, ništa više nisam mogao uèiniti. Nakon dva dana opet sam ga vidio kako se blaženo trijebi od ušiju ležeæi na suncu pred ulazom.

Nagrnuti su glasnici s porukama Pankrat mi je poslao svoju pjesmu bijaše to osrednji centon u homerskom heksametru, ali zbog imena koje se u njemu spominjalo gotovo u svakom stihu bijaše to za mene ganutljivije od mnogih remekdjela. Numenije mi je uputio pismenu utjehu sroèenu po svim pravilima Èitao sam je svu noæ u njoj nije nedostajalo nijednog opæeg mjesta. Te slabašne obrane koje je èovjek podigao protiv smrti razvijale su se u dva pravca prvi je bio u tome da predoèimo sebi smrt kao neizbježno zlo, da se podsjetimo da ni ljepota ni mladost ni ljubav ne mogu izbjeæi propadanju, da nam se naposljetku dokaže da je život sa svojom pratnjom nevolja grozniji i od same smrti, i da je bolje umrijeti nego ostarjeti. Takve istine treba da nas navedu da se pomirimo sa sudbinom, ali uglavnom tek opravdavaju oèaj. Drugi pravac argumenata pobija onaj prvi, samo što naši filozofi nisu takve cjepidlake nije više rijeè o tome da se pomirimo sa smræu, nego da je zanijeèemo. Samo je duša vrijedna bahato se uzima kao èinje217r

nica da je taj mutni pojam, koji nismo nikad vidjeli da funkcioniра izvan ljudskog tijela, besmrtnan, a da se nitko nije potrudio dokazati da ona doista postoji. Ja nisam bio o tome tako osvjedoèen kad smiješak, pogled, glas, te neznatne stvarne èinjenice mogu propasti, zašto ne bi mogla i duša? Zar je ona možda manje materijalna od topline tijela? Èovjek se rastaje od posmrtnih ostataka u kojima nema više duše a meni je to jedino ostalo, to mi bijaše jedini dokaz da je nekad postojao živ djeèak. Smatra se da je smrt svakog pojedinog èovjeka nadoknaðena u neku ruku besmrtnošæu ljudskog roda. Ali meni nije ništa vrijedilo što æe se naraštaj Bitinijaca smjenjivati dok je svijeta i vijeka na obali Sangarija. Govorilo se o slavi, toj lijepoj rijeèi od koje se nadimlje srce, samo što se nastojalo oko nje i besmrtnosti uspostaviti lažna zbrka, kao da je trag jednog stvorenja isto što i njegova prisutnost. Umjesto lesa, pokazivali su mi boga koji zraèi tog sam boga ja napravio vjerovao sam u njega na svoj naèin, ali ni najsvjetlija posmrtna sudbina usred tih zvjezdanih sfera nije mi mogla nadoknaditi onaj kratki život bog nije mogao zamijeniti živa èovjeka. Gnušao sam se tog èovjekova bjesomuènog nastojanja da prezire èinjenice u korist snova. Ja sam drukèije shvaæao svoje obveze èovjeka koji je preživio. Ona bi smrt bila uzaludna kad ne bih imao hrabrosti pogledati joj u oèi, prihvatiti sve one realnosti hladnoæe, tišine, zgrušane krvi, nepokretnih udova, sve ono što èovjek bržebolje pokriva zemljom i licemjerjem radije sam pipao po mraku nego da se služim tako slabim svjetiljkama. Osjeæao sam kako moju okolinu poèinje vrijeðati ta moja tako dugotrajna bol ali više ju je

sablažnjivala njena žestina nego njen uzrok. Da sam isto tako žalio zbog smrti brata ili sina, podjednako bi mi zamjerali što plačem kao žensko. Sjećanje je većine ljudi napušteno groblje na kojem poživaju bez poëasti mrtvaci koje su prestali voljeti. Svaka preduga žalost vrijeđa njihov zaborav.

Vratili smo se brodovima do mjesta na rijeci gdje se poëeo graditi Antinupol. Sad je bilo manje brodova nego u poëetku. Lucije, koga sam malokad viđao, otputovao je u Rim gdje mu je mlada žena rodila sina. Njegovim sam se odlaskom oslobodio mnogih znatiželjnika i nametljivaca. Zapoëeti zemljani radovi mijenjali su izgled obale među gomilama iskopane zemlje nazirao se već tlocrt budućih građevina, ali nisam više uspio naći točno mjesto prinesene žrtve. Balzameri su završili svoj posao uski lijes od cedrovine položen je u porfirni sarkofag, a ovaj poslije okomito postavljen u najskrovitiju komoru hrama. Bojažljivo sam prišao pokojniku. Reklo bi se da je prerušen tvrdo egipatsko pokrivalo pokrilo mu je kosu. Noge omotane zavojima nalikovale su na dugi bijeli zamotuljak, ali profil mladog sokola nije se izmijenio trepavice su bacale na obojene obraze sjenu koju sam poznavao. Prije nego što æ mu omotati i ruke, htjeli su da mi još pokažu pozlaćene nokte. Poëele su litanije pokojnik je na usta svećenika izjavio da je uvijek govorio istinu, da je uvijek bio èedan, da je uvijek bio milostiv i pravedan, hvalio se vrlinama koje bi ga, da ih je doista imao, zauvijek odvojile od živih ljudi. Dvoranu je ispunio užegli miris tamjana kroz oblak od tamjana pokušavao sam predočiti sebi na njegovim usnama osmijeh učinilo mi se da mu nepokretno lijepo lice podrhtava. Promatrao sam magične obrede kojima svećenici nastoje nagnati pokojnikovu dušu da se jednim svojim dijelom nastani u kipu koji æ èuvati uspomenu na nj i slušao neke još èudnije zahtjeve. Kad je to bilo gotovo,

219u

namjestili su mu na lice zlatnu masku izljevenu prema posmrtnoj maski od voska, koja mu je tijesno prianjala uz crte lica. Ta lijepa nepromjenljiva površina uskoro æ upiti u sebe sposobnost zračenja i grijanja znanovjek æ ležati u toj hermetički zatvorenoj škrinji, nepomičan simbol besmrtnosti. Na prsa su mu stavili kitu bagremova cvijeta. Desetak je ljudi namjestilo teški poklopac. Ali ja sam se još dvoumio oko mjesta stalnoga groba. Sjetio sam se da sam, nalažući da se posvuda održavaju svečanosti apoteoze i pogrebne igre, da se kuje novac i postavljaju kipovi na javnim trgovima, učinio iznimku što se tiče Rima. Pribojavao sam se da ne povećam još više kivanost koju manjeviše izaziva svaki strani carski ljubimac. Pomislio sam da neću uvijek biti tu da štitim njegovu grobnicu. Pa i spomenik predviđen da se postavi na prilazima Antinupolu èinio mi se također odviše javan, nedovoljno pouzdan. Poslušao sam savjet svećenika. Oni su me upozorili na spilju na obronku arabijskog gorskog vijenca, na tri milje od grada, što bijaše nekoæ predviđena da bude grobnica kraljevima Egipta. Volovskom zapregom odvezli su sarkofag do te padine. S pomoću užadi spustili su ga do podzemnih rovova rudnika i naslonili ga na stijenu. Dijete Klaudiopola spušteno je u grobnicu poput faraona, poput Ptolemejevica. Ostavili smo ga samog. Stupio je u ono trajanje bez zraka, bez svjetla, bez godišnjih doba i bez kraja, prema kojem se svaki život èini kratak. Dosegnuo je tu stabilnost, možda i mir. Na tisuæ stoljeća što se još kriju u neprozirnom krilu vremena proći æ preko te grobnice a da mu neæe vratiti život, ali neæe ništa dodati ni njegovoj smrti, neæe ništa izmijeniti na

èinjenici da je nekad postojao. Hermogen me uhvatio ispod ruke da mi pomogne izaæi na zrak gotovo sam se obradovao kad sam se opet našao vani, kad sam opet ugledao između dvije smeðe stijene hladno modro nebo. Ostatak je putovanja bio kratak. U Aleksandriji se carica ukrcala na brod za Rim.

221r

DISCIPLINA AUGUSTAT

U Grèku sam se vratio kopnenim putem. Dugo sam putovao. Imao sam razloga misliti da mi je to zacijelo posljednje službeno putovanje po Orijentu stoga mi je bilo još više stalo do toga da sve vidim svojim oèima. Antiohija, u kojoj sam se zadržao nekoliko tjedana, ukazala mi se u novom svjetlu nisu me više kao nekad privlaèili sjaj kazališta i svjetkovina ni slasti Dafninih vrtova ni šarolika svjetina u prolazu. Sad sam bolje uoèio vjeèitu lakoumnost tog ogovaraèkog i podrugljivog svijeta koji me podsjeæao na žitelje Aleksandrije, svu glupost nazovi intelektualnih djelatnosti, banalno bogataško razmetanje luksuzom. Gotovo nitko od njihovih uglednika nije prigrlio u cjelini moj program javnih radova i reformi u Aziji zadovoljili su se time da se okoriste njime za dobro svoga grada, napose za vlastito dobro. Pomislio sam naèas da na raèun bahatog sirijskog glavnog grada poveæam važnost Smirne ili Pergama ali mane Antiohije svojstvene su svim metropolama nije ih pošteðen ni jedan od tih velikih gradova. Iz gaðenja nad gradskim životom, još sam više prionuo, ako je to uopæe bilo moguæe, agrarnim reformama okonèao sam dugotrajnu i složenu reorganizaciju carskih dobara u Maloj Aziji seljacima je od toga bilo bolje, pa i državi. U Trakiji sam obišao Hadrijanopol,

225r

kamo su bili nagrnuli veterani iz daèanskih i sarmatskih ratova privuèeni razdiobom zemlje i smanjivanjem poreza. Isti je takav plan trebalo provesti i u Antinupolu. Odavno sam veæ sliène olakšice bio dao lijeènicima i profesorima nadajuæi se da æu time poduprijeti i razviti ozbiljnu i obrazovanu srednju klasu. Poznate su mi sve njene slabosti, ali država ne može bez nje.

Atena mi je ostala najdraže boravište divio sam se kako njena ljepota ne ovisi mnogo o uspomenama, ni o mojim osobnim ni o povijesnim taj je grad svakog jutra izgledao kao nov. Ovaj put sam odsjeo kod Arijana. Posveæen kao i ja u Eleuzini, on je samim time bio primljen u jednu od velikih sveæenièkih porodica na tlu Atike, u porodicu Keriki, kao što je i mene bila primila porodica Eumolpid. Tu se i priženio žena mu bijaše mlada, profinjena i ponosita Atenjanka. Oboje su me okružili nenametljivom pažnjom. Kuæa im je bila na nekoliko koraka od nove knjižnice koju sam darovao Ateni, i u kojoj ništa nije manjkalo od onoga što pomaže meditaciji ili odmoru koji joj prethodi udobne stolice, grijanje koje odgovara èesto oštrim zimama, stube kojima se lako dolazi do galerija na kojima se èuvaju knjige, alabastar i zlato prigušene i mirne raskoši. Posebna je pozornost posveæena izboru i rasporedu svjetiljaka. Sve sam više osjeæao potrebu da prikupim i oèuvam knjige starostavne, da savjesnim prepisivaèima povjerim izradu novih primjeraka. Taj plemeniti posao èinio mi se isto tako hitan kao i pružanje potpore veteranima ili pomoæi velikim i siromašnim obiteljima. Mislio sam da æe biti dovoljno nekoliko ratova i bijede koja ih prati, doba prostaštva i divljaštva pod nekolicinom loših vladara pa da zauvijek propadnu misli što su doprle do nas preko tih krhkih predmeta od vlakana i tinte.

Svaki èovjek dovoljno imuæan da se moæe viæe ili manje koristiti predmetima te kulturne baštine èinilo mi se da je duæan sve to Őtititi i èuvati na dobro ljudskom rodu.

Mnogo sam èitao u to vrijeme. Potaknuo sam Flegonta da sroèi, pod naslovom Olimpijade, niz kronika koje æe biti nastavak Ksenofontovih Helenika i zavrŐiti mojom vladavinom. Smion plan utoliko Őto je golemu povijest Rima svodio na obièan nastavak grèke povijesti. Flegontov je stil, na æalost, suhoparan, ali da se samo prikupe i utvrde èinjenice, znaèilo bi to veæ neŐto. Taj je projekt pobudio u meni æelju da ponovo zavirim u knjige starih povjesnièara njihova djela, popraæena mojim osobnim iskustvom, navela su me na sumorne misli. Èini se da energija i dobra volja svakog dræavnika ne znaèe mnogo pred onom bujicom sluèajnog i u isti mah kobnog razvoja dogaðaja koji su odviæe zbrkani da bi se mogli predvidjeti, da bi se njima dalo upravljati i da bi se mogli ispravno procijeniti. Pozabavio sam se i pjesmicama volio sam iz daleke proŐlosti prizivati ono nekoliko jasnih i èistih glasova. Sprijateljio sam se s Teognidom, aristokratom, izgnanikom i promatraèem bez iluzija i gledanja kroz prste na ljudske djelatnosti, uvijek spremnim da raskrinka sve zablude i pogreŐke koje nazivamo svojim nevoljama. Taj tako lucidni èovjek okusio je æestoke slasti ljubavi. Usprkos sumnjama, ljubomori i uzajamno zadavanim jadima, njegova veza sa Kimom potrajala je sve do starosti jednoga od njih i zrelih godina onoga drugoga. Besmrtnost koju je obeæavao tom mladiaæu iz Megare bijaæe neŐto viæe od puste rijeèi jer je to sjææanje doprlo do mene nakon viæe od Őest stoljeæa. Ali od starih pjesnika nadasve me privlaèio Antimah sviðao mi se njegov mutni i zgusnuti stil, njegove reèenice Őiroka zamaha a opet

227r

saæete do krajnosti, one velike bronèane kupe pune teŐkog vina. Viæe sam volio njegov opis Jazonove plovidbe od æivljih Apolonijevih Argonauta. Antimah je bolje razumio tajanstva dalekih vidika i putovanja i sjenu kratkovjeènog èovjeka koju baca na vjeène krajolike. Strastveno je oplakao svoju æenu Lidu tim je imenom pokojne æene naslovio dugu poemu u kojoj su sadræane sve legende o æalosti i boli. Ta Lida, koju moæda ne bih, da je æiva, ni primijetio, postala mi je prislan lik, draæi od mnogih æenskih osoba u mom æivotu. Te pjesme, gotovo veæ i zaboravljene, vraæale su mi malopomalo vjeru u besmrtnost.

Pregledao sam i svoja djela ljubavne stihove, prigodna djelca, odu u spomen Plotini. Moæda æe jednog dana netko joŐ poæeljeti da sve to proèita. Neodluèno sam zastao pred nekim nepristojnim stihovima, ali sam na kraju i njih ostavio. Takve stihove piŐu i naŐi najpoŐteniji ljudi. Njima je to igra ja bih viæe volio da su moji stihovi neŐto drugo, vjerna slika gole istine. Ali i tu nas, kao i drugdje, sputavaju opæa mjesta poèeo sam shvaæati da sama intelektualna smionost nije dovoljna da ih se èovjek oslobodi, i da pjesnik nadvladava rutinu i nameæe svoju misao rijeèima tek zahvaljujuæi isto tako dugom i napornom trudu kakvi su i moji carski poslovi. Őto se mene tièe, ja sam mogao raèunati samo na rijetku amatersku sreæu bit æe dobro ako od sve te gomile ostanu dvatri stiha. Ipak sam u to vrijeme skicirao poprilièno ambiciozno djelo, napol u prozi napol u stihovima, u koje sam kanio unijeti i ozbiljnost i ironiju, èudnovate èinjenice koje sam zapazio tijekom æivota, razmiŐljanja i gdjekoji san sve bi to bilo povezano posve tankom niti bila bi to neka vrsta Satlrikona, samo neŐto oporijeg. U njemu bih izloæio filozofiju koju sam usvojio,

heraklitovsku misao o mijeni i povratku. Ipak sam odložio taj pregolemi projekt.

Te sam godine nekoliko puta razgovarao sa svećenicom koja me je nekad davno posvetila u Eleuzini, a èije ime mora ostati tajna. S njom sam uglavio sve pojedine oblike Antinojeva kulta. Veliki eleuzinski simboli i dalje su me uznemirivali svijet možda nema nikakva smisla, ali ako ga ima, taj se smisao oèituje u Eleuzini mudrije i plemenitije nego igdje drugdje. Pod utjecajem te žene poduhvatio sam se administrativne podjele Antinupola na kvartove, ulice i gradske blokove. Bijaše to u isti mah božanski plan i prenesena slika mog života. Sve je tu bilo obuhvaæeno. Hestija i Bakho, boginja kuænog ognjišta i bog orgija, nebeska i zagrobna božanstva. Tu sam ubacio i svoje carske pretke, Trajana i Nervu, kao sastavne dijelove tog sustava simbola. Bila je tu i Plotina dobra Matidija bijaše poistovjeæena s Demetrom pa i moja žena, s kojom sam u to vrijeme bio u prilièno srdaènim odnosima, našla se u toj povorci božanskih osoba. Nakon nekoliko mjeseci dao sam jednoj èetvrti Antinupola ime svoje sestre Pauline. Na kraju sam se zavadio sa Servijanovom ženom, ali Paulina je zadržala u tom spomengradu svoje jedinstveno mjesto sestre. Taj tužni grad postao je idealno mjesto okupljanja i uspomena, Elizejske poljane jednog života, mjesto na kojem se razrješavaju protuslovlja, gdje je sve na svojoj razini podjednako sveto.

Stojeæi pokraj prozora u Arijanovoj kuæi, u noæi osutoj zvijezdama, sjetio sam se one reèenice koju su egipatski sveæenici dali uklesati na Antinojev lijes Poslušao je naredbu neba. Je li moguæe da nam nebo izdaje naredbe, i da ih najbolji meðu nama èuju dok su ostali ljudi svjesni samo sumornog muka? U to su vjerovali i eleuzinska sveæenica i

229L

Habrija. Volio bih da imaju pravo. Ponovo sam u duhu vidio onaj dlan izglađen smræu, kakvog sam ga posljednji put vidio na dan balzamiranja na njemu nije više bilo onih crta koje su me nekoæ zabrinjavale taj me dlan podsjeæao na one voštane ploèice s kojih se briše izvršen nalog. Ali te nas uzvišene tvrdnje osvjetljavaju a da ne griju, kao i sjaj zvijezda, te je noæ oko njih samo još tamnija. Ako je Antinojeva žrtva negdje na nekoj božanskoj vagi pretegnula na moju stranu, još se nisu oèitovali rezultati toga užasnog dara te blagodati nisu pripadale životu, pa èak ni besmrtnosti. Jedva sam se usuđivao da im potražim ime. Gdjekad, u rijetkim trenucima, slabašno svjetlo hladno bi zatreperilo na vidiku mog neba ono nije uljepšavalo ni svijet ni mene i dalje sam se osjeæao više pogođen nego spašen.

Nekako mi je u to vrijeme kršæanski biskup Kvadrat uputio apologiju svoje vjere. Ja sam se držao naèela da se prema toj sekti odnosim strogo ali pravedno, kao što se odnosio i Trajan u svojim boljim danima. Upravo sam tada podsjetio guvernere provincija da zaštita zakonitosti vrijedi za sve graðane podjednako, i da æe klevetnici kršæana biti kažnjeni ako ih budu optuživali bez dokaza. Ali fanatici svaku snošljivost odmah shvaæaju kao naklonost prema sebi. Ipak, ne mogu vjerovati da se Kvadrat nadao da æe od mene napraviti kršæanina. Bilo kako mu drago, želio mi je dokazati vrijednost svoga nauka, napose da taj njihov nauk nije opasan po državu. Proèitao sam njegovo djelo èak sam bio toliko radoznao da sam naložio Flegontu da prikupi podatke o životu onog mladog proroka po imenu Isus, koji je osnovao tu sektu i izgubio život kao žrtva židovske nesnošljivosti prije stotinjak godina. Taj je mladi mudrac ostavio za sobom, èini

se, propise prilièno sliène propisima Orfeja, s kojim ga njegovi uèenici katkad uspoređuju. Unatoè neobièno bezbojnoj Kvadratovoj prozi, ne može se reæi da nisam uživao u ganutljivoj draži vrlina obiènih ljudi, u njihovoj blagosti, naivnosti i meðusobnoj privrženosti. Sve mi je to bilo vrlo slièno bratstvima koja robovi ili siromasi osnivaju na sve strane u èast naših bogova u gusto napuèenim gradskim èetvrtima. Usred svijeta koji je, usprkos svim našim naporima, i dalje okrutan i ravnodušan prema ljudskim patnjama i nadama, ta mala društva za uzajamno potpomaganje služe nesretnicima kao oslonac i potpora. Ali bio sam svjestan i određenih opasnosti. To slavljenje djeèjih i robovskih vrlina išlo je nauštrb muževnijih i lucidnijih osobina. Ispod te zatvorene i otužne nevinosti nasluæivao sam žestoku nepomirljivost sektaša spram životnih i misaonih oblika koji nisu njihovi, drsku oholost zbog koje drže više do sebe nego do ostalih ljudi, i pogled navlas skuèen naoènjacima. Prilièno su me brzo zamorili Kvadratovi sitnièavi argumenti i mrvice filozofije nevjesto posuđene iz spisa naših filozofa. Habrija, vjeèito zaokupljen brigom da se bogovi dolièno štuju, bijaše zabrinut zbog širenja takvih sekti meðu puèanstvom velikih gradova. Strahovao je za naše stare religije koje ne nameæu èovjeku jaram nikakve dogme, pogodnije razlièitim tumaèenjima kao i sama priroda, i dopuštaju strogim umovima da izmisle sami za se neki viši moral, a da ne primoravaju mase da se drže prestrogih propisa kako ne bi izazvali prisilu i llicemjerje. Arijan se slagao sa mnom. Cijele sam jedne veèeri s njim raspravljao o zapovijedi da treba voljeti bližnjega kao sama sebe ta se zapovijed odviše protivi ljudskoj naravi da bi je se iskreno držao obièan puk, koji æe uvijek samo

231r

sebe voljeti, a ne pristaje ni filozofu koji ne voli odviše ni sama sebe. Uostalom, u mnogo èemu èini mi se i mišljenje naših filozofa isto tako skuèenim, zbrkanim ili jalovim. Tri èetvrtine naših intelektualnih napora tek je presipanje iz šupljeg u prazno. Pitao sam se nije li ta sve veæa praznina posljedica opadanja inteligencije ili kvarenja karaktera kako bilo da bilo, duhovna je osrednjost gotovo uvijek popraæena zaèudnom podlošæu. Naložio sam Herodu Atièkom da nadzire izgradnju vodovodne mreže u Troadi, a on je to iskoristio da sramotno rasipa državni novac. Kad je pozvan da položi raèune, drsko je odgovorio da je dostatno bogat da pokrije sve te manjkove. Ali i samo je to bogatstvo bilo skandalozno. Njegov otac, koji je malo prije toga umro, diskretno ga je razbaštinio tako što je velikodušno podijelio svoj imetak graðanima Atene Herod je jednostavno odbio izvršiti oèeve legatèe, pa je nastao spor koji još i danas traje. U Smirni je Polemon, još donedavno moj prisni prijatelj, dopustio sebi da izbacì iz kuæe izaslanstvo rimskih senatora koji su mislili da mogu raèunati na njegovo gostoprimstvo. To je ražestilo tvog oca Antonina, tog najmirnijeg èovjeka na svijetu, pa su se državnik i sofist na kraju potukli meðu sobom ta je tuènjava sramotna za buduæeg cara, ali je još sramotnija za grèkog filozofa. Onaj gramzljivi patuljak Favorin, koga sam bio obasuo poèastima i novcem, izvaljivao je na sve strane dosjetke na moj raèun. Navodno su onih trideset legija kojima sam ja zapovijedao jedini moj valjani argument u filozofskim sporovima koje sam iz taštine vodio i u kojima je on pazio da moja rijeè bude uvijek posljednja. To je znaèilo pripisivati mi preuzetnost i glupost u isti mah, a nadasve dièiti se svojim èudnim kukavièlukom. Ali sitnièavi se

Iju232

di uvijek ljute kad netko drugi zna njihov skuèeni nosao isto tako dobro kao i oni. Onda im je sve dobar povod za zlobne primjedbe. Ja sam dao u

školski program uvrstiti neopravdano zanemarena djela Hesioda i Enija, a te su mi ukalupljene glave odmah pripisale želju da detroniziram Homera i kristalno bistrog Vergilija, iako sam upravo njih ponajčešće citirao. Arijan je bio pametniji od njih. Rado sam s njim razgovarao o svemu i svačemu. On je oćuvao ushićenu i ozbiljnu uspomenu na mladica iz Bitinije bio sam mu zahvalan što je uvrstio tu našu ljubav, kojoj je on bio svjedok, u red velikih uzajamnih privrženosti u prošlosti razgovarali smo o tome s vremena na vrijeme, ali premda nismo nikad izrekli nijednu laž, imao sam ponekad dojam da naše riječi zvuće pomalo lažno istina se gubila u uzvišenosti. Gotovo sam se isto tako razočarao i u Habriji on je bio slijepo odan Antinoju kao stari rob mladu gospodaru, ali je sad bio sav zaokupljen kultom novog boga pa ga se kanda uopće nije više sjćao živog. Moj je crni sluga Euforion bar znao gledati na stvari izbliza. Arijan i Habrija bijahu mi obojica dragi i nisam se osjećao ništa vredniji od ta dva ćestita ćovjeka, ali mi se na mahove ćinilo da se jedini ja trsim da ostanem bistra pogleda.

Da, Atena je i dalje bila lijepa a ja nisam žalio što sam sam sebi nametnuo grćke discipline. Sve što je u nama ljudsko, srećeno i jasno dolazi nam odatle. Ali dogaćalo mi se da pomislim kako pomalo teška ozbiljnost Rima, njegov smisao za tradiciju i sklonost svemu konkretnom, bijahu potrebni da preobrazi u zbilju sve ono što je u Grćkoj ostalo samo divan svjetonazor, lijep duševni zanos. Platon je napisao Republiku i proslavio ideju pravednika, ali mi smo se mukotrпно trsili, poućeni vlastitim pogreš

kama, da od države napravimo stroj sposoban da služi ljudima izvrgavajući ih što manje opasnosti da ih država samelje. Rijeć filantrop jest grćka, ali pravnik Salvije Julijan i ja potrudili smo se da promijenimo bijedni položaj robova. Ustrajnost, dalekovidnost i voćenje računa o pojedinostima koje će ispraviti smionost globalnih pogleda, bijahu vrline koje sam stekao u Rimu. Negdje duboko u sebi otkrivao sam i Vergilijeve velike i melankolićne krajolike, i njegove sutone zamagljene suzama. Išao sam još dalje pa sam nailazio i na vrelu tugu Španjolske i njenu golu žestinu. Pomišljao sam na kapi keltske, iberijske, pa možda i punske krvi, koje su se možda izmiješale u žilama rimskih kolona u municipiju Italike. Sjetio sam se da su mom ocu nadjenuli nadimak Afrikanac. Grćka mi je pomogla da procijenim te elemente koji nisu bili grćki. Isto je tako bilo i s Antinojem on je za mene bio slika i prilika one zemlje što tako strastveno pati za ljepotom a možda će on biti i njen posljednji bog? Pa ipak, istanćana Perzija i divlja Trakija združile su se u Bitiniji s pastirima drevne Arkadije onaj njegov malćice povijeni profil podsjećao me na Osdrojeve paževe ono njegovo široko lice ispupćenih jagodica bijaše lice traćkih konjanika što galopiraju na obalama Bospora, a uvećer se izliju u promuklim i tužnim pjesmama. Nijedna formula nije dovoljno kompletna da sve obuhvati.

Te sam godine završio reviziju atenskog ustava, znatno ranije zapoćetu. Vratio sam se, koliko sam mogao, Klistenovim starim demokratskim zakonima. Smanjenje broja službenika rasteretilo je državne izdatke sprijećio sam davanje poreza pod zakup, taj nesretni sustav koji se još, na žalost, provodi ovdjeondje u lokalnoj upravi. Sveućilišne zaklade, ustanovljene otprilike u to isto vrijeme, pomogle su Ateni da ponovo postane važno studijsko središte. Ljubitelji ljepote koji su još prije mene bili nagrnuli u taj grad zadovoljavali su se divljenjem spomenicima, ne mareći za sve veću neimaštinu njegovih stanovnika. Ja sam, naprotiv, sve ućinio da povećam izvore prihoda te

siromašne zemlje. Jedan je od velikih projekata moje vladavine okončan malo prije mog odlaska iz Atene. Ustanovljivanje godišnjih poklisarskih skupova na kojima će se ubuduće u Ateni raspravljati o poslovima važnim za cijeli grčki svijet, vratilo je tom skromnom i savršenom gradu rang metropole. Taj je plan ostvaren tek nakon mukotrpnih pregovora s drugim gradovima, ljubomornim na prvenstvo Atene, koji se još nisu mogli osloboditi vjekovnih i preživjelih pizmi na nju. Ipak, malopomalo razum, pa i oduševljenje, odnijeli su prevagu. Prvi se od tih skupova poklopio s otvaranjem Olimpejona za javnost. Taj je hram postao više nego ikad simbol obnovljene Grčke.

U toj je prigodi izveden u Dionizijevu kazalištu niz neobično uspjelih predstava. Ja sam na njima sjedio na tek malko povišenom mjestu, uz hijerofanta ubuduće će svećenik Antinojeva kulta sjediti među velikodostojnicima i svećentvom. Dao sam proširiti pozornicu u kazalištu i ukrasiti je novim bareljefima. Na jednom od njih moj Bitinijac prima od eleuzinskih božica neku vrstu prava na vječno građanstvo. Na pantenskom stadionu pretvorenom za nekoliko sati u šumu iz mitoloških vremena, priredio sam lov na tisuću zvijeri i tako oživio na kraće vrijeme, koliko je trajala ta svečanost, šumski i divlji grad Dijanina sluga Hipolita i Herkulova pratioca Tezeja. Nekoliko dana zatim otputovao sam iz Atene. Nisam se više u nju nikad vratio.

235r

Uprava Italije, koja je stoljećima bila prepuštena na milost i nemilost pretorima, nikad nije bila do kraja ozakonjena. Stalni edikt, kojim je to jednom zasvagda regulirano, potječe iz tog doba mog života. Godinama sam se dopisivao sa Salvijem Julijanom

o tim reformama, a moj povratak u Rim pospješio je njihovo dovršenje. Nije bila riječ o oduzimanju talijanskim gradovima njihovih građanskih prava naprotiv, tu nam je, kao i drugdje, bilo samo u interesu da ne namećemo silom umjetno jedinstvo. Čak se i čudim što su ti municipiji, od kojih su mnogi stariji od Rima, tako spremno odustali od svojih običaja, gdje i vrlo mudrih, da bi u svemu slijedili primjer Rima. Moj je cilj bio samo da smanjim tu masu protuslovlja i zloupotreba koje na kraju proceduru pretvaraju u pravu šumu, u koju se pošteni ljudi ne usuđuju zaci a razbojnicima je

1 te kako dobro došla. Rad oko toga nagnao me je da često putujem po unutrašnjosti poluotoka. Višeput sam boravio u Bajama, u nekadašnjoj Ciceronovoj vili koju sam bio kupio na početku svoga principata privlačila me provincija Kampanija što me podsjećala na Grčku. Na obali Jadranskog mora, u gradiću Hadriji, odakle su se moji preci prije gotovo četiri stoljeća bili iselili u Španjolsku, bijah počašćen najvišim municipijskim funkcijama nedaleko

ko od tog burnog mora čije ime nosim, otkrio sam na zapuštenom groblju obiteljske urne. Snatrio sam o tim ljudima o kojima nisam gotovo ništa znao, a od kojih sam potekao i čija se rasa završava sa mnom.

U Rimu se proširivao moj divovski mauzolej, čije je planove Dekrijan vješto prekrojio još se i dandanas radi oko toga. Egipat mi je dao ideju kružnih galerija, rampi koje vode do podzemnih prostorija. Zamislio sam palaču smrti koja neće služiti samo meni i mojim neposrednim nasljednicima, nego će u njoj počivati i budući carevi odvojeni od nas perspektivom stoljeća. U toj su grobnici predviđena mjesta i za vladare koji će se tek roditi. Pobrinuo sam se i da se ukrasi kenotaf podignut na Marsovu polju u spomen na Antinoja, za

koji je jedan plitki brod iz Aleksandrije dopremio obeliske i sfinge. Dugo me zaokupljao jedan novi projekt, pa i sad me zaokuplja Odeon, ogledna knjižnica, sa dvoranama za nastavu i predavanja, koja æe u Rimu biti središte græke kulture. Ona nije onako raskošna kao što je nova knjižnica u Efezu sagraðena triæetiri godine prije toga, niti je onako ljupka i elegantna kao što je knjižnica u Ateni. Źelim da ta zaklada postane takmac, ako ne i premac, muzeju u Aleksandriji na tebi je njezin daljnji razvitak. Radeæi oko toga, æesto mislim na onaj lijepi natpis koji je Plotina dala uklesati iznad ulaza knjižnice što ju je bila podigla usred Trajanova foruma Bolnica za duðu.

Vila je bila veæe toliko dovršena da sam mogao u nju prenijeti svoje zbirke, glazbala i više tisuæa knjiga koje sam bio pokupovao posvuda pomalo na svojim putovanjima. U njoj sam priredio niz sveæanosti na kojima je sve bilo brižljivo smišljeno, jelovnik banketa i ograniæen popis uzvanika. Stalo

237r

mi je bilo do toga da sve bude u skladu sa spokojnom ljepotom perivoja i dvorana, da voæe bude isto onako izvrsno kao i koncerti, a redosljed posluženja isto onako savršen kao i šare ugravirane na srebrnim tanjurima. Prvi put sam se zainteresirao za izbor jela naložio sam da se kamenice dopremaju iz Lukrina a slatkovoðni rakovi iz galskih rijeka. Buðuæi da mi je bio mrzak pompozni nehaj koji je tako æesto svojstven carskim gozbama, uveo sam pravilo da mi se svako jelo pokaže prije nego što se posluži i najbeznaæajnijem oð mojih gostiju. Zahtijevao sam da osobno provjeravam raæune kuhara i dobavljaæa. Višeput sam se sjetio i kako mi je djed bio škrt. Iako ni malo græko kazalište u Vili, pa ni neшто veæe latinsko, nisu još bili završeni, u njima je izvedeno nekoliko predstava. Naložio sam da se izvode tragedije i pantomime, glazbene drame i atelane. Ponajviše sam uživao u istanæanoj gimnastici plesa, otkrio sam svoju slabost za plesaèice s kastanjetama koje su me podsjeæale na moj zaviæaj u Gadama i na prve predstave koje sam gledao u djetinjstvu. Volio sam onaj reski zvuk, one ruke dignute uvis, ono zaodijevanje velovima ili njihovo skidanje, onu plesaèicu koja prestaje biti žena da bi postala æas oblak a æas ptica, æas val a æas trirema. Èak sam se nakratko i zagrijao za jednu od njih. Štenare i ergele nisu bile zanemarene za mog izbivanja. Ponovo sam nalazio oštru dlaku u pasa, svilasta leða u konja, lijep èopor paževa. Priredio sam nekoliko puta lov u Umbriji, na Trazimenskom jezeru ili, neшто bliže Rimu, u šumama Albe. Užici su opet našli mjesto u mom životu za njih se brinuo moj tajnik Onezim. On je znao kad treba izbjegavati stanovite sliænosti, a kad ih, naprotiv, treba tražiti. Ali takav užurbani i rastreseni ljubavnik nije baš bio omiljen. Tek ovdaonda naišao bih na neko

nježnije ili profinjenije stvorenje, nekoga koga je vrijedilo slušati ili moždã ponovo vidjeti. Takve su sretne prigode bile rijetke, a zacijelo sam sam bio tome kriv Obiæno bih se zadovoljio da utažim ili zavaram glad. U drugim zgodama dogaðalo mi se da me obuzme staraæka ravnodušnost spram tih igara.

U satima nesanice hodao sam amotamo po Vili i bazao iz dvorane u dvoranu, ometajuæi ponekad u radu obrtnika koji je upravo slagao mozaik usput bih razgledao Praksitelova Satira i zastajkivao pred likovima voljenog pokojnika. U svakoj je prostoriji bio po jedan njegov lik, i na svakom portiku. Rukom bih zaklanjao plamiæk svoje svjetiljke, opipavao mu kamena prsa. Ti su susreti otežavali zadaæu pamæenju odgrtao sam kao

zastor bjelinu paroskog ili pentelijskog mramora probijao sam se nekako kroz nepomiène obrise do živog oblièja, od mramora do puti. Zatim bih nastavio obilazak, razgledana bi statua opet utonula u mrak, a svjetiljka bi mi otkrila na dvatri koraka od mene drugi lik ti veliki bijeli kipovi nisu se mnogo razlikovali od utvara. Gorko sam pomišljao na one èarolije kojima su egipatski sveæenici privlaèili dušu pokojnikovu u nutrinu drvene imitacije kojom su se služili u svojim obredima i ja sam to isto radio opèinjavao sam kamen koji je mene opèinio nikad više neæu umaknuti onoj tišini, onoj hladnoæi koja æe mi ubuduæe biti bliskija od topline i glasa živih ljudi kivno sam gledao ono opasno lice s neuhvatljivim osmijehom. Ali nakon nekoliko sati, izvaljen na svom krevetu, odlueio sam od Papija iz Afrodizije naruèiti nov kip zatražio sam da vjernije uoblièi obraze na onom mjestu ispod sljepooènica gdje su neznatno bili udubljeni, da nagib vrata prema ramenu bude blaži. Vijence od vinove loze ili vrpce sa draguljima zamijenit æu

239r

samo sjajem neukrašenih kovrèa. Nisam zaboravljao naložiti ni da ti likovi u bareljefu ili biste budu šuplji kako bi im se smanjila težina i olakšalo prenošenje. Najvjerniji od tih likova pratili su me posvuda, nije mi više bilo važno ni jesu li lijepi ili nisu. Živio sam naoko razborito bavio sam se revnije nego ikad svojim carskim poslovima unosio sam u njih, ako ne onoliko žara kao nekad, a ono možda više pronicavosti. Izgubio sam donekle uživanje u idejama i novim susretima, i onu duhovnu elastiènost koja mi je omogućivala da se uživim u tuðu misao, da je iskoristim i istodobno procijenim. Moja radoznalost, koja mi se prije èinila glavnom oprugom moje misli, jednim od temelja moje metode, zadržavala se još samo na ispraznim pojedinostima. Otvarao sam pisma upuæena mojim prijateljima, koji su se zbog toga vrijeðali zabavljalo me nakratko to zavirivanje u njihove ljubavi i obiteljske svaðe. Bilo je u tome i pomalo sumnjièavosti po nekoliko bih dana strahovao od otrova. Bijaše to ona užasna strepnja koju sam nekoæ zapažao u pogledu bolesnog Trajana i koju vladar ne smije priznati zato što se èini groteskna sve dok je samo trovanje ne opravda. Takvo strahovanje može izgledati èudno kod èovjeka koji je inaèe ogreznuo u promišljanja o smrti, ali ja ne tvrdim da sam dosljedniji od drugih. Obuzimali su me pritajena srdžba i mahnito nestrpljenje kad bih se našao i pred najmanjom glupošæu, i pred najbanalnijom podlošæu, gaðenje od kojeg nisam ni sebe izuzimao. Juvenal se drznuo da u jednoj od svojih Satira izvrijeða glumca Parisa koji se meni sviðao. Dozlogrdio mi je bio taj naduti i nabusiti pjesnik nisam mnogo držao do njegova prostaèkog preziranja Orijeanta i Grèke, izvještaèena velièanja tobožnje priprostosti naših predaka i one mješavine

otankih opisa poroka i deklamacija o kreposti što draška èitatelja umirujuæi u isti mah njegovu dvoiliènost. Kao pisac imao je ipak pravo na stanovite obzire. Pozvao sam ga u Tibur da mu osobno priopæim osudu na progonstvo. Taj èovjek koji prezire rimsku raskoš i užitke, moæi æe ubuduæe na samom mjestu izuèavati provincijske navade. Njegovo vrijeðanje lijepog Parisa oznaèilo je spuštanje zastora u njegovu osobnom komadu. Negdje u to isto vrijeme Favorin se skrasio u svom udobnom progonstvu na otoku Hiju, gdje bih volio i sam boraviti, ali odakle njegov opaki glas nije više mogao doprijeti do mene. Otprilike u to isto vrijeme istjerao sam grubo s gozbe u dvorani jednog prodavaèa mudrosti, prljava cinika koji se tužio da skapava od gladi, kao da taj soj i zaslužuje nešto bolje silno sam uživao gledajuæi tog brbljavca presamiæena od straha kako bježi

usred laveža pasa i podrugljiva smijeha paževa nije mi više imponirao takav filozofski i književnički ološ.

Razdraživale su me i najsitnije nezgode u politici, baš kao i najmanja neravnina na popločanom podu u Vili, i najmanja kap voska na mramoru, i najmanji nedostatak na predmetu za koji èovjek želi da bude savršen i besprijekoran. Arijan, koji je nedavno postavljen za guvernera Kapadokije, upozorio me u jednom izvještaju na Farasmana, koji je u svom malom kraljevstvu na obalama Kaspijskog mora nastavio igrati dvostruku igru koja ga je pod Trajanom bila skupo stajala. Taj je kraljaè potajno gurao prema našim granicama horde barbarskih Alana, a njegovi su sporovi s Armenijom ugrožavali mir na Orijentu. Kad sam ga pozvao u Rim, odbio je doæi, kap što je bio odbio prisustvovati skupu u Samostati prije èetiri godine. Umjesto isprike, poslao mi je na dar tri stotine zlatnih haljina, kraljevsku odjeæu,

241koju sam dao da je nose u areni zloèinci izvrgnuti na milost i nemilost zvijerima. Ta me nepromišljena gesta zadovoljila poput geste èovjeka koji se èeše do krvi.

Imao sam tajnika, sasvim osrednjeg èovjeka, ali sam ga držao u službi zato što je do u tanèine poznao administrativne poslove, iako me razdraživao svojom zagrižljivom i tvrdokornom umišljenošæu, odbijanjem da iskuša nove metode u radu i manijom da unedogled raspravlja o nepotrebnim pojedinostima. Taj me glupan jednog dana ozlovoljio više nego obièno, pa sam digao ruku na njega. Na nesreæu, baš sam u ruci držao pisaljku i ozlijedio mu desno oko. Neæu nikad zaboraviti onaj njegov bolni jauk, ruku koju je nespretno podigao da se obrani od udarca, zgrèeno lice iz kojeg je potekla krv. Odmah sam pozvao Hermogena koji mu je pružio prvu pomoæ, a zatim je pozvan i oèni lijeènik Kapito. Ali sve bijaše uzalud oko mu je iscurilo. Èovjek se nakon nekoliko dana vratio na posao, sa zavojem na licu. Pozvao sam ga k sebi i smjerno zamolio da sam odredi nadoknadu koju mu dugujem. Smješkajuæi se zlobno, odgovori mi da traži samo nešto, drugo desno oko. Ipak je na kraju pristao na mirovinu. Zadržao sam ga u službi njegova mi nazoènost služi kao opomena, možda i kazna. Nisam htio osakatiti tog jadnika. Ali nisam htio ni da djeèak koji me volio umre u svojoj dvadesetoj godini.

Odnosi sa Židovima sve sa više nazadovali Usprkos žestoku otporu zelotskih skupina, radovi su u Jeruzalemu bili pri kraju. Poèinjene su neke pogreške koje su se same po sebi mogle ispraviti, ali su ih krivci za nered mali brzo iskoristiti. Deseta Pohodna Legija nosi kao amblem vepra taj je amblem istaknut na gradska vrata kao što je i obièaj, ali puèanstvo, nenaviknuto na naslikane ffi isklesane likove kojih se veæ stoljeæima lišava iz praznovjerja vrlo nepovoljnog za razvitak umjetnosti, shvatilo je tu sliku kao sliku svinje i smatralo da je to uvreda za æudoreèe Izraela. Blagdan židovske Nove godine, slavljen uz veliku buku truba i ovnujskih rogova, izazivao je svake godine krvave sukobe. Naše su vlasti zabranile javno èitanje stanovite legendarne prièe o pothvatima židovske junakinje, koja je navodno pod lažnim imenom postala milosnica jednog perzijskog kralja i potaknula divljaèki pokolj neprijatelja prezrenog i progonjenog naroda kojem je i sama pripadala. Rabini su se dosjetili da noæu èitaju ono što im je guverner Tinej Ruf zabranio èitati danju. Ta okrutna prièa, u kojoj se Perzijaneri i Žadovi nadmeæu u zvjerstvima, raspirala je nationalai žar zelota do usijanja. Naposljetku je taj isti Tinej Ruf, inaèe vrlo mudar èovjek koji se i sam zanimao za izraelske zasade, odlueio zabraniti i obrezivanje,

l I

taj stari židovski običaj, i odredio stroge kazne prema zakonu o kastraciji, koji sam ja bio nedavno donio, koji je bio ponajviše uperen protiv zlostavljanja mladih robova u koristoljubive ili razvratne svrhe. Nadao sam se da æe time izbrisati jedan od znakova po kojima se Izraeliæani razlikuju od ostalih pripadnika ljudskog roda. Ja sam bio utoliko manje svjestan opasnosti koja nam prijete od te mjere što sam ujedno bio obaviješten da su mnogi prosvijeæeni i bogati Židovi u Aleksandriji i u Rimu prestali podvrgavati svoju djecu tom običaju, što ih izvrgava ruglu u javnim kupalištima i palestrama te i sami nastoje prikriti na sebi te znakove. Nisam ni znao koliko se ti bankari i sakupljaæi vaza za mirhu razlikuju od pravih Izraeliæana.

Kako rekoh, ništa od svega toga nije bilo nepopravljivo, osim same mržnje, uzajamnog prezira i kivnosti. U naèelu, judaizam ima svoje mjesto meðu vjerama u našem carstvu. Izrael zapravo veæ stoljeæima ne æeli biti samo jedan od mnogih naroda koji imaju svoga boga meðu ostalim bogovima. I najzaostaliji Daèani znaju da se njihov Zalmoksid u Rimu zove Jupiter, punski Bal s Kasijeve brda poistovjetio se bez po muke s Ocem koji u ruci drži Pobjedu i koji je donio Mudrost na svijet Egipæani, koji se inaæe silno diæe svojim mitovima starijim više od deset stoljeæa, spremni su u Ozirisu vidjeti Bakha s pogrebnim obilježjima opori Mitra zna da je on brat Apolonov. Nijedan narod osim izraelskog nije toliko drzak da smatra da je sva istina svedena na uske granice jednog jedinog poimanja božanstva, vrijeðajuæi tako višestruku narav Boga koji sadrži sve nijedan drugi bog nije svoje poklonike nadahnjivao prezirom i mržnjom spram onih koji se mole pred razlièitim žrtvenicima. Stoga mi je još više bilo stalo do toga da od Jeruzalema

nal

pravim grad kao što su i svi drugi, u kojem više rasa i više vjera mogu živjeti u miru. Smetnuo sam s uma da u svakoj borbi između fanatizma i zdravog razuma malokad pobjeðuje ovaj drugi. Otvaranje škola u kojima se uæe græka slova sablaznilo je sveæenstvo u tom starom gradu rabin Jošua, drag i obrazovan èovjek s kojim sam èesto razgovarao u Ateni, a koji je nastojao opravdati pred svojim narodom svoju stranu naobrazbu i odnose s nama, naložio je svojim uèenicima da se tim svjetovnim studijima bave samo ako mogu naæi sat vremena koji ne pripada ni danu ni noæi, jer se židovski Zakon mora uèiti dan i noæ. Ugledni èlan sinedrija Išmael, kojeg su smatrali pristašom Rima, radije je pustio svoga neæaka Bena Damu da umre nego da prihvati usluge grækog kirurga kojeg mu je bio poslao Tinej Ruf. Dok se u Tiburu još tragalo za sredstvima da se duhovi smire a da to ne izgleda kao popuštanje zahtjevima fanatika, na Orijentu se dogodilo ono najgore. U Jeruzalemu je zelotska pobuna slavila pobjedu.

Jedan pustolov sa dna društvenog taloga, neki Simon, koji se sam prozvaov Bar Košba, Sin Zvijezde, odigrao je u toj pobuni ulogu luèi namazane katranom, ili zrcala kojim se pali vatra. O tom Simonu mogu govoriti samo ono što sam èuo tek sam ga jedanput vidio, onog dana kad mi je centurion donio njegovu odsjeèenu glavu. Ali spreman sam mu priznati genijalnost koja je uvijek potrebna da se netko brzo i visoko uzdigne meðu ljudima ne može se èovjek tako nametnuti a da ne posjeduje bar neku, pa makar i primitivnu sposobnost. Umjereni su Židovi prvi optužili tog tobožnjeg Sina Zvijezde za prevaru i opsjenu. Ja bih prije rekao da je taj neuki èovjek bio jedan od onih koji na kraju sami povjeruju u svoje laži, i da je kod njega fanatizam

2451

išao ruku pod ruku prepredenošau. On se izdavao za junaka na kojeg židovski narod stoljeæima raèuna da æ zadovoljiti sve njegove težnje i mržnje taj se demagog proglasio Mesijom i kraljem Izraela. Ostarjeli Akiba, kome je sve to udarilo u glavu, vodio je za uzdu konja tog istog pustolova po ulicama Jeruzalema. Prvosveæenik Eleazar ponovo je posvetio hram koji su tobože okaljali neobrezani posjetitelji što su bili prešli preko njegova praga. Sljedbenici Sina Zvijezde razdijelili su pobunjenicima brda oružja što su veæ dvadeset godina bila zakopana u zemlji. Isto je tako bilo i s neispravnim primjercima oružja koje su židovski radnici u našim arsenalima namjerno tako izraðivali da ih naša intendatura nije htjela prihvatiti. Zelotske su skupine napale izdvojene rimske garnizone i masakrirale naše vojnike takvom rafiniranom okrutnošau da je to pobudilo najgore uspomene na židovsku pobunu pod Trajanom. Naposljetku je sav Jeruzalem pao u ruke pobunjenika a nove èetvrti Elije Kapitoline planule su poput baklje. Prvi odredi Dvadeset druge Dejotarove Legije, upuæene hitno iz Egipta pod zapovjedništvom sirijskog legata Publija Marcela, potukle su do nogu deset puta brojnije bande. Pobuna je prerasla u rat, i to u rat bez milosti.

Dvije legije, Dvanaesta Gromovita i Šesta Željezna, odmah su pojaèale snage koje su se veæ nalazile u Judeji nakon nekoliko mjeseci Julije Sever, koji je nedavno bio umirio gorske krajeve na sjeveru Britanije, preuzeo je u svoje ruke voðenje vojnih operacija. Sa sobom je doveo manje odrede britanskih pomoænih jedinica naviklih da se bore na teškom terenu. Naše postrojbe, sa svojom teškom opremom, naši èasnici vièni uobièajenim formacijama u bici kare ili falangu, teško su se privikavali na ovaj rat pojedinaènih okršaja i prepada, gdje su ge i u ravnici primjenjivale metode uliènih borbi. Velik èovjek na svoj naèin, Simon je podijelio svoje oristaše na stotine èeta, razmjestio ih po gorskim vrhuncima, u zasjede po spiljama i napuštenim kamenolomima, i sakrio ih kod stanovnika prenapuèenih gradskih predgraða. Sever je ubrzo shvatio da se taj neuhvatljivi neprijatelj može istrijebiti, ali ne i pobijediti, pa se pomirio s ratom iscrpljivanja. Seljaci koje je Simon fanatizirao ili zastrašio bili su od sama poèetka na strani zelota svaka je tamošnja stijena bila utvrda, svaki vinograd rov, svako imanje morali smo pokoriti glaðu ili zauzeti na juriš. Jeruzalem je pao tek treæe godine, kad su se i posljednji napori oko mirovnih pregovora pokazali beskorisnim uništeno je i ono malo što je Titov požar bio poštedio od židovskog grada. Sever je pristao da dugo zatvara oèi pred bjelodanim ortaštvom drugih veæih gradova. I njih smo poslije, kao posljednje neprijateljske tvrðave, napadali i osvajali redom, ulicu po ulicu, ruševinu po ruševinu. U to doba velike kušnje meni je mjesto bilo u taboru, u Judeji. Imao sam neogranièeno povjerenje u svoja dva vojskovoðe, ali sam utoliko više morao podijeliti s njima odgovornost za odluke koje su, ma što mi poduzimali, morale biti okrutne. Potkraj druge godine ratovanja, poèeo sam se spremati za put, obuzet gorèinom. Euforion mi je opet spakirao toaletni pribor koji je bio izradio jedan obrtnik u Smirni, a koji se donekle pohabao uporabom, škrinju s knjigama i zemljovidima, kipiæ od bjelokosti što je predstavljao carskog dobrog duha i njegovu srebrnu svjetiljku. Iskrcao sam se u Sidonu negdje na poèetku jeseni.

Vojevanje je najstariji moj zanat. Nikad mu se nisam vraæao a da me ne nagradi za sva moja lisavanja stanovitim duhovnim vrednotama nije mi

247L

žao što sam posljednje dvije djelatne godine svog života proveo dijeleći s legijama surovost i očaj rata u Palestini. Opet sam bio čovjek odjeven u kožu i željezo koji gura od sebe sve što nije neposredan problem, podržavan jednostavnim navikama teškog života, ponešto sporiji nego nekad u uzjahivanju konja i sjahivanju, malo mučaljiviji, možda i tmurniji, okružen kao i uvijek samo bogovi znaju zašto obožavanjem i bratskom odanošću postrojba.

Za tog svog posljednjeg boravka u vojsci sklopio sam poznanstvo neprocjenjive vrijednosti uzeo sam za pobočnika mlada tribuna po imenu Celer i zbližio se s njim. Poznaješ ga, nije me odonda više napuštao. Divim se njegovu lijepom licu Minerve pod šljemom. Ćula su, sve u svemu, ipak igrala nevažnu ulogu u toj mojoj naklonosti, koliko je to moguće dok je god čovjek živ. Preporučujem ti Celera on ima sve odlike koje se traže od časnika drugog ranga same njegove vrline prijeći će ga uvijek da se vine do prvog ranga. Još sam jednom naišao, u nešto drukčijim okolnostima nego ikad, na jedno od onih stvorenja kojima je suđeno da budu odani, da vole i služe. Otkako ga poznajem, Celer nije nikad ništa pomislio što ne bi služilo mojoj udobnosti ili sigurnosti. Još se uvijek oslanjam na njegovo pouzdano rame.

U proljeće treće godine ratovanja vojska je opsjedala citadelu Betar, orlovsko gnijezdo gdje su Simon i njegove pristaše odolijevali gotovo godinu dana polaganim mukama gladi, žeđi i očaja, i gdje je Sin Zvijezde gledao kako umiru njegovi privrženici jedan za drugim a da nije pristao na predaju. Naša je vojska patila gotovo koliko i pobunjenici, koji su pri povlačenju bili spalili voćnjake, opustošili njive, poklali stoku, zagadili zdence bacajući u njih naše mrtve. Te su divljačke metode bile odvratne,

pogotovo primijenjene na onu prirodno neplodnu zemlju oglodanu do kosti dugim stoljećima mahnitosti i bijesa. Ljeto je bilo vruće i nezdravo, groznica i srdobolja desetkovale su naše postrojbe, ali je divna stega vladala i dalje u legijama prisiljenim istodobno na mirovanje i na budnost. Razdraženu i bolesnu vojsku podržavao je nekakav šutljivi bijes koji je prešao i na mene. Moje tijelo nije više kao nekad podnosilo ratne napore, vrele dane, sparne ili ledene noći, oštar vjetar i škripavu prašinu. Događalo mi se da ostavim u porciji slaninu i kuhanu leću vojničkog sljedovanja, ostajao sam radije gladan. Do kasno u ljeto vukao sam vrlo neugodan kašalj nisam bio jedini. U dopisivanju sa Senatom izostavljao sam formulu što se obvezatno nalazi na početku službenih izvještaja Car i vojska su dobro. Car i vojska bili su, naprotiv, dozlaboga umorni. Navečer, nakon posljednjeg razgovora sa Severom, posljednjeg preslušavanja prebjega, dolaska posljednjeg glasnika iz Rima, posljednje poruke Publija Marcela zaduženog da očisti okolicu Jeruzalema, ili poruke Rufa zauzetog preustrojanjem Gaze, Euforion bi štedljivo odmjerio vodu za moju kupku u koritu od nakatranjena platna. Na kraju bih legao u krevet i pokušao razmišljati.

Istini za volju, taj je rat u Judeji bio jedan od mojih poraza. Simonovi zločini i Akibino ludilo nisu bili moje djelo, ali sam zamjerio sam sebi što sam bio slijep u Jeruzalemu, rastresen u Aleksandriji, nestrpljiv u Rimu. Nisam znao naći riječi kojima bih spriječio, ili bar odgodio, onaj napadaj narodnog bijesa nisam znao biti na vrijeme dovoljno elastičan ili dovoljno čvrst. Dakako da nismo imali razloga da se uznemirujemo, još manje da očajavamo prevarili smo se i pogriješili samo u našim odnosima s Izraelom, svugdje smo drugdje u to vrijeme krize

ubirali plodove šesnaestogodišnje velikodušnosti na Orijentm. Simon je mislio da može igrati na kartu pobune arapskoga svijeta slične pobuni koja je obilježila posljednje mračne godine Trajanove vladavine štoviše, usudio se računati i na partsku pomoć. Prevario se i ta pogreška u računu stajala ga je polagane smrti u opkoljenoj citadeli Betaru arapska plemena nisu se solidarizirala sa židovskim zajednicama. Partiti su ostali vjerni ugovorima sklopljenim s nama. Āak su i sinagoge u velikim sirijskim gradovima ostale neodlučne ili mlake one su se najzagrijanije zadovoljile time da potajno šalju novac zelotima. Židovsko pučanstvo u Aleksandriji, inače uvijek vrlo nemirno, ostalo je ovaj put mirno. Židovski apsces ograničio se samo na neplodno područje između Jordana i mora. Taj se bolesni prst mogao mirne duše spaliti ili odrezati. Pa ipak, reklo bi se da su se u izvjesnom smislu vratili oni teški dani što su neposredno prethodili mojoj vladavini. Kvijet je nekada bio zapalio Kirenu, posmicao uglednike u Laodikeji, zauzeo porušenu Edesu... Većernji mi je glasnik javio da smo ponovo osvojili onu gomilu srušena kamenja koju sam ja bio prozvao Elija Kapitolina, a koju su Židovi i dalje nazivali Jeruzalem. Spalili smo Askalon i morali pobiti mnoštvo pobunjenika u Gazi... Kad je šesnaestogodišnja vladavina strastveno miroljubivog vladara završila ratom u Palestini, činilo se da su izgledi za mir u svijetu prilično neizvjesni.

Nalaktio sam se, neudobno mi je ležati na poljskom krevetu. Dakako da je bar nekolicina Židova odoljela zelotskoj zarazi Āak su i u Jeruzalemu farizeji pljuvali na zemlju kad bi naišao Akiba i smatrali starom budalom tog zanesenjaka koji je bacio u vjetar solidne prednosti rimskog mira, dovikivali mu da će mu prije izrasti trava u ustima nego što jzjae pobijediti u ratu. Ipak sam više volio lažne proroke od tih ljubitelja reda po svaku cijenu koji su nas prezirali, iako su računali na nas da ćemo ih zaštititi od Simonovih zahtjeva da mu dadu svoje zlato pohranjeno kod sirijskih bankara i svoje posjede u Galileji. Mislio sam na prebjege koji su još prije nekoliko sati sjedili pod ovim šatorom, ponizne, pomirljive i uslužne, ali vazda spremne da okrenu leđa liku mog dobrog duha. Našeg najboljeg agenta, Elija BenAbajada, koji je bio rimski doušnik i obavještajac, opravdano su prezirala oba tabora. Međutim, on je bio najinteligentniji čovjek u toj grupi, slobodarski duh meka srca, razdiran između ljubavi spram svog naroda i naklonosti spram nas i naše književnosti ali i njemu je zapravo samo Izrael bio na srcu. Jošua BenKisma, koji je propovijedao smirivanje, bijaše tek nešto plašljiviji ili licemjerniji Akiba. Pa Āak i kod rabina Jošue, koji je dugo bio moj savjetnik za odnose sa Židovima, naslućivao sam, ispod njegove elastičnosti i želje da se dopadne, nepomirljive razlike, točku na kojoj se dvije suprotne misli susreću samo da bi se nadržetale. Naši su se teritoriji protezali na stotine milja, na tisuće stadija, s onu stranu golog brdskog obzora, ali na stijeni Betara bijaše naša granica. Mogli srno razoriti debele zidine te citadele u kojoj je Simon u svojoj mahnitosti radio sebi o glavi, ali nismo mogli spriječiti tu rasu da nam kaže ne. Oko mene je zujao komarac Euforion je ostaro i nije dobro zatvorio tanke zastore od tila. Knjige i mape ostavljene na zarnji šušakale su na propuhu što je prodirao ispod platnenog zida. Sjedeći na krevetu, obuo sam Āizme i napipao oko sebe svoju tuniku, opasao i kratki mač izašao sam da se nadišern noćnog zraka. Prolazio sam širokim pravilnim ulicama tabora, pustim u taj kasni sat, i osvjetljenim

2517

f gradskih ulica stražari su me u prolazu svečano pozdravljali. Prolazeći uz baraku koja nam je služila kao bolnica, osjetio sam bljutavi zadah bolesnika oboljelih od srdobolje. Pošao sam prema zemljanom nasipu što nas je dijelio od ponora i od neprijatelja. Po tom je bedemu hodao dugim, odmjerenim koracima stražar ocrtavajući se opasno na mjesečini prepoznao sam u tom hodanju tamoamo gibanje kotačica u golemoj mašineriji u kojoj sam ja stožer ganula me načas ta osamljena spodoba, taj kratkotrajni plamen što gori u prsima čovjeka sred svijeta opasnosti. Prozujala je strijela, tek nešto malo neugodnija od komarca koji mi nije dao mira pod šatorom nalaktio sam se na bedem od vreća pijeska.

Već nekoliko godina pripisuje mi se neobična vidovitost i poznavanje božanskih tajni. Ljudi se varaju ne znam ja ništa. Ali istina je da su mi u tim noćima u Betaru prolazile pred očima prikaze koje su me uznemirivale. Perspektive koje su se otvarale s visine onih golih bregova nisu bile onako veličanstvene kao vidici s Janikula, nisu bile onako zlačane kao pogledi sa Suniona bila su im naličje, nadir. Mislio sam kako se uzalud nadamo da će Atena i Rim uživati onu vječnost koja nije dana ni ljudima ni stvarima, a koju najmudriji među nama osporavaju čak i bogovima. Ti profinjeni i složeni oblici života, te civilizacije što se udobno osjećaju u svojoj istančanoj umjetnosti i sreći, ta sloboda uma da se obavještava i sudi o svemu, ovisili su o nebrojenim i rijetkim mogućnostima, prilikama koje je gotovo nemoguće spojiti i za koje ne treba očekivati da će potrajati. Uspjet ćemo stati na kraj Simonu Arijanu da znati obraniti Armeniju od alanskih najezdi. Ali doći će druge horde, drugi lažni proroci. Naše slabašne napore da poboljšamo uvjete dskog života rastreseno će nastaviti naši nasljed i naprotiv, sjeme pogreške i propasti sadržano

samom dobru narast će tijekom stoljeća do čudovišnih razmjera. Svijet kojem smo dozlogrdili potražiti druge gospodare ono što se nama činilo mudro, zeledat će njima besmisleno, a grozno ono što se nama činilo lijepo. Poput čovjeka posvećena u Mitrin kult, možda i ljudski rod osjeća potrebu za kupkom u krvi i za povremenim silaženjem u grob. Gledao sam kako se vraćaju okrutni zakoni, neumoljivi bogovi, neprijeporni despotizam barbarskih vladara, svijet rascjepkan na neprijateljske države, vječiti plijen nesigurnosti. Drugi stražari ugroženi od strijela hodat će tamoamo po bedemima budućih gradova, nastaviti će se ta glupa, bestidna i surova igra, a ljudska će vrsta stareći zacijelo proizvesti nove rafinirane oblike strahota. Naše doba, čija sam ograničenja i nedostatke upoznao bolje nego itko drugi, smatrat će se možda jednog dana, naprotiv, jednim od zlatnih doba čovječanstva.

Natura deficit, fortuna mutatur, deus omnia cernit. Priroda nas izdaje, sreća se mijenja, a sve to s visine gleda bog. Stiskao sam na prstu kamen prstena na koji sam jednog gorkog dana dao urezati tih nekoliko tužnih riječi. Išao sam još dalje u svom razočaranju, možda i u svetogrđu, pa sam na kraju zaključio da je posve prirodno, ako ne i pravedno, što moramo na kraju propasti. Naši se pisci iscrpljuju, likovna umjetnost uspavljuje, Pankrat nije Homer, Arijan nije Ksenofont kad sam poželio u kamenu ovjekovječiti Antinojev lik, nisam našao Praksitela. Naša znanost tapka na mjestu poslije Aristotela i Arhimeda nikakav tehnički napredak nebi podnio iscrpljivanje dugim ratom čak je i našim bludnicima dotužila sreća. Udobniji način života i slobodoumlje ostvareni tijekom posljednjeg stoljeća djelo su tek neznatne manjine pametnih glava masa ostaje neuka, okrutna kad joj može biti, svakako sebična i ograničena, a sva je prilika da će takva i ostati. Naši su napori bili unaprijed osujećeni prevelikim

brojem gramzljivih prokuratora i publikana, nepovjerljivih senatora i brutalnih centuriona, a vrijeme za učenje na njihovim greškama nije dano ni carstvima ni ljudima. Ondje gdje bi tkaè popravio svoje tkanje, gdje bi vješt matematièar ispravio svoju pogrešku, a umjetnik dotjerao svoje još nesavršeno ili lako ošteæeno djelo, priroda više voli poèeti iznova od same gline, od sama kaosa, a to se rasipništvo zove prirodni poredak stvari.

Podigao sam glavu i krenuo dalje da se razgibam. S vrha Simonove citadele, mutni odbljesci pocrvenili su nebo, neobjašnjivi odrazi noænog života neprijatelja. Zapuhao je vjetar od Egipta, vrtlog prašine proðe mimo poput sablasti, spljoštene obrisi bregova podsjetiše me na arabijsko gorje na mjeseèini. Vratio sam se polagano držeæi skut ogrtaèa na ustima, srdit na sama sebe što sam protratio noæ na jalova promišljanja o budućnosti, a mogao sam se umjesto toga spremati za sutrašnji dan ili spavati. Propast Rima, ako do toga doðe, pogodit æ moje nasljednike ljeta osamsto osamdeset sedmog rimske ere moja je zadaæa bila da ugušim pobunu u Judeji i da vratim s Orijenta svoju bolesnu vojsku bez prevelikih gubitaka. Prelazeæi preko zbornog mjesta u taboru, poskliznuo sam se dvatri puta o krv sinoæ smaknutog pobunjenika. Legao sam odjeven na krevet nakon dva sata probudile su me trube što su trubile ustajanje. Cijelog svog života dobro sam se slagao sa svojim tijelom. Prešutno sam raèunao s njegovom poslušnošæu i snagom. Ta se tijesna povezanost poèela kidati moje tijelo nije više tvorilo jedinstvenu cjelinu s mojom voljom, s moj im umom, s onim što moram, nespretno doduše, nazvati svojom dušom. Nekadašnji moj pametni drug bio je još samo rob koji nevoljko obavlja svoj posao. Tijelo me se zapravo bojalo, neprestano sam u prsima nejasno osjeæao strah, stezanje koje još nije bilo bol ali je bilo prvi korak do njega. Odavno sam se veæ bio navikao na nesanicu, ali mi je san postao gori od nesаницe tek što bih zadrijemao, prenuo bih se od užasa. Poèeo sam patiti od glavobolje, što je Hermogen pripisivao vruæem podneblju i teškom šljemu naveèer, nakon dugotrajnih napora, svalio bih se na ležaj kao klada. Ustajanje da bih primio Rufa ili Severa bijaše napor za koji sam se dugo unaprijed pripremao. Sjedeæi oslanjao sam se svom snagom na priruèje stolice, a bedra su mi podrhtavala kao u premorena trkaèa. I najmanji pokret zadavao mi je muke, a život im se sastojao od samih takvih muka.

Jedna gotovo smiješna nezgoda, djetinja slabost, otkrila je bolest što se krila iza tog užasnog umora. a ednoj sjednici glavnog stožera poèela mi je

255L

curiti krv iz nosa, ali se na to u poèetku nisam uopæe osvrtao. Meðutim, nastavila mi je curiti i za veèerom, a u noæi sam se probudio obljeven krvlju. Pozvao sam Celera koji je spavao u susjednom šatoru, a on je probudio Hermogena, ali onaj grozni mlaki mlaz i dalje je tekao. Mladi Èasnik brižljivo mi je obrisao tu tekuæinu koja mi je uprljala liceu zoru sam poèeo povraæati kao što u Rimu povraæaju na smrt osuðeni kad u kupaonici režu sebi žile na rukama zagrijali su mi, koliko su mogli, tijelo što se smrzavalo, s pomoæu pokrivaèa i zagrijanih predmeta. Da bi mi zaustavio krvarenje, Hermogen mi je propisao snijeg. U taboru ga nije bilo pa mi ga je Celer jedva nekako uspio pribaviti sa vrha Hermona. Poslije su mi rekli da su veæ digli ruke od mene, a i ja sam osjeæao kako me za život veže još samo tanana nit, neprimjetna kao što mi je bilo i ubrzano bilo što je užasavalo mog lijeènika. Ipak je to neobjašnjivo krvarenje prestalo pa sam ustao iz kreveta i nastojao živjeti kao i

obièno, ali mi to nije baš uspijevalo. Jedne veèeri, tek donekle oporavljen, kad sam nesmotreno pokušao malo jahati na konju, dobio sam i drugu opomenu, ozbiljniju od one prve. U trajanju od jedne jedine sekunde osjetio sam kako mi je srce naglo zalupalo, a onda se smirilo, prekinulo i stalo uèinilo mi se da padam kao kamen u ne znam kakav bunar, koji je jamaèno bila smrt. Ako je to doista bila smrt, ljudi se varaju kad kažu da je smrt nijema mene su nosili katarakti a bijah zaglušen poput ronioca hukom vode. Nisam dospio do dna, isplivao sam na površinu gušeæi se. Sva se moja snaga u tom trenutku, za koji sam mislio da mi je posljednji, usredotoèila u zgrèenoj ruci na Celerovu ramenu što je stajao uza me poslije mi je pokazao otiske mojih prstiju na ramenu. Ali ta je trenutaèna agonija, kao i svako drugo tjelesno iskustvo, neopisiva i ostaje tajna onoga koji je preživio, htio on to isprièati ili ne. Onda sam prolazio kroz sliène krize, ali nikad istovjetne. Vjerojatno se ne može dva puta proæi kroz onaj užas i tminu i ostati živ. Hermogen je naposljetku dijagnosticirao poèetak vodene bolesti srca. Valjalo je prihvatiti naloge koje mi je izdala ta bolest što mi je iznenada postala gospodar, pomiriti se s dugim razdobljem nerada, ako baš ne i odmora, svesti na neko vrijeme perspektive života na razmjere postelje. Gotovo sam se stidio te svoje unutarnje bolesti tako reæi nevidljive, bez vruæice, bez gnojnih upala, bez bolova u utrobi, kojoj su jedini simptomi malo teže disanje i modrica od sandale na oteèenoj nozi.

Oko mog šatora zavladao je neobièan muk reklo bi se da se cijeli tabor kraj Betara pretvorio u bolesnièku sobu. Zrak u onom mom zatvorenom kavezu od platna bio je još teži zbog mirišljiva ulja što je gorjelo podno mog kuænog duha. Kovaèki udarci èekiæem u mojim arterijama nejasno su me podsjeæali na otok titana na rubu noæi. U stanovitim trenucima ta nepodnošljiva buka pretvarala se u galop po mekoj zemlji. Otimao mi se um, onako brižljivo zauzdavan gotovo pedeset godina. Krupno tijelo nosila je matica, pomirio sam se s mišlju da sam umoran èovjek koji rastreseno broji zvjezdice i rombove na svom pokrivaèu, gledao sam u mraku bijelu mrlju jednog poprsja. Pjesma u slavu Epone, božice konja, koju je nekoæ tiho pjevušila moja španjolska dadilja, visoka, natmurena žena nalik na Parku, dopirala je iz ponora dubokog više od pola stoljeæa. Èinilo mi se da se dani, pa i noæi, mjere onim smeðim kapima koje mi je Hermogen kapao u staklenu šalicu.

257U

Uveèer bih skupio svu svoju snagu da saslušam Rufov izvještaj rat se primicao kraju. Akiba se koji se od poèetka neprijateljstava naoko povukao iz javnih poslova, posvetio nastavi rabinskog prava u gradiæu Usfi u Galileji. Njegova je tamošnja predavaonica postala središte zelotskog otpora. Ruke tog devedesetogodišnjaka šifrirale su tajne poruke i slale ih Simonovim sljedbenicima. Fanatiène uèenike tog starca morali smo silom vraæati kuæama. Nakon dugog oklijevanja, Ruf je odlueio zabraniti prouèavanje židovskog prava kao buntovnièku djelatnost. Nekoliko dana nakon toga Akiba, koji se usprotivio toj naredbi, bio je uhiæen i smaknut. S njim su pobijena i devetorica drugih doktora prava koji su bili duša zelotske stranke. Sve sam te mjere odobrio klimanjem glave. Akiba i njegovi pristaše umrli su uvjereni da su oni jedini nedužni, jedini pravednici. Ni jedan od njih nije ni pomislio preuzeti svoj dio odgovornosti za nesreæe koje su snašle njihov narod. Èovjek bi im zapravo mogao i pozavidjeti kad bi se mogao diviti slijepcima. Ja ne uskraæujem toj desetorici mahnitaca naziv heroja, ali sigurno je da nisu bili mudraci.

Tri mjeseca nakon toga, jednog hladnog jutra u veljaèi, sjedeæi na vrhu brežuljka naslonjen na stablo ogoljene smokve, pratio sam juriš koji je nekoliko sati prethodio predaji Betara. Gledao sam kako jedan po jedan izlaze posljednji branitelji tvrðave, ispijeni, izmoždjeni, nakazni, ali i lijepi kao što je lijepo sve što se ne da ukrotiti. Potkraj tog istog mjeseca zapovjedio sam da me odnesu do Abrahamova zdenca, gdje bijahu okupljeni pobunjenici, uhvaæeni s oružjem u ruci meðu gradskim puæanstvom, da ih prodaju na dražbi podrugljiva djeca, veæ krvoloæna, izobliæena nepomirljivim uvjerenjima, hvalila su se na sav glas kako su pobili na desetke

ionara, starci zatoæeni u svojim mjeseæarskim sno. a matrone raskvašene puti ili sveæane i mraæne kao Velika majka orijentalnih kultova, prolazili su ispred hladnih pogleda trgovaca robljem. To je mnoštvo prošlo mimo mene kao oblak prašine. Jošua BenKisma, voða takozvanih umjerenjaka, koji je neslavno propao u svojoj ulozi mirotvorca, podlegao je u to isto vrijeme od posljedica duge bolesti umro je zazivajuæi na nas rat izvan granica naše zemlje i pobjedu Parta nad nama. S druge strane, židovski kršæani, u koje nismo dirali, a koji su bili kivni na preostali dio hebrejskog naroda zato što su progonili njihova proroka, gledali su u nama biæ Božji. Nastavljao se dug niz ludosti i nesporazuma. Na mjestu gdje je nekad stajao Jeruzalem postavljen je natpis kojim je Židovima zabranjeno pod prijetnjom smrtne kazne da se ponovo naseljavaju u onoj gomili ruševina. U natpisu se od rijeæi do rijeæi ponavljala reæenica neðavno ispisana na portalu hrama da je pristup u hram zabranjen svima neobrezanima. Jedanput godišnje, devetog dana mjeseca aba, Židovi imaju pravo plakati pred jednim od porušenih zidova. Oni najpobožniji nisu htjeli napustiti svoju rodnu grudu i nastanili su se kako su najbolje znali i umjeli u dijelovima koji bijahu najmanje poharani ratom. Oni najfanatiæniji iselili su se na partski teritorij, drugi su otišli u Antiohiju, Aleksandriju i Pergam najlukaviji su se preselili u Rim gdje su se dobro snašli. Judeja je izbrisana sa zemljovida i po mojoj naredbi preimenovana u Palestinu. U one æetiri ratne godine opljaækano je i porušeno pedeset tvrðava i više od devet stotina gradova i sela neprijatelj je izgubio gotovo šest stotina tisuæa ljudi a borbe, endemske groznice i epidemije odnijele su nama gotovo devedeset tisuæa yudi. Odmah iza rata pristupilo se obnovi zemlje

259L

ponovo je izgraðena Elija Kapitolina u nešto skromnijim razmjerima uvijek treba sve iznova zapoèinjati U Sidonu sam se neko vrijeme odmarao u kuæi i vrtu koje mi je ustupio jedan græki trgovac. U ožujku su veæ ondje unutarinja dvorišta bila puna ruža. Oporavio sam se štoviše, iznenadio sam se koliko mi se vratilo snage koju mi je bila satrla žestina prvog napadaja. Ipak, ne možeme reæi da znamo neštoo bolesti dok ne uoèimo njenu æudnovatu sliænost s ratom i ljubavlju one kompromise, opsjene, zahtjeve, onu æudnu i jedinstvenu smjesu nastalu od miješanja neèije naravi i bolesti. Osjeæao sam se bolje, ali da bih nadmudrio svoje tijelo, da bih mu nametnuo svoju volju ili da bih iz opreza popustio njegovoj volji, ulagao sam isto onoliko vještine koliko mi je nekad trebalo da proširim ili uredim svoj svijet, da izgradim svoju liænost i uljepšam sebi život. Opet sam se umjereno poæeo baviti gimnastikom, lijeènik mi više nije branio jahati, ali je to sad bio tek naèin prijevoza. Odrekao sam se opasnih konjanièkih skokova. I u radu i u zabavi nisu mi više rad i zadovoljstvo bili ono glavno, najpreèe mi je bilo da se ne umorim. Prijatelji su mi se divili kako sam se naoko dobro

oporavio nastojali su uvjeriti sami sebe da je ta moja bolest bila isključivo posljedica pretjeranih napora u ratnim godinama i da se više neće ponoviti. Ja nisam tako mislio sjetio sam se onih velikih borova u bitinijskim šumama koje drvosjeđa usput zasijeđa i obilježji, pa se sljedeće sezone vrati da ih posijeđa. Potkraj proljeća ukrcao sam se na brod prekomorske flote i otplovio u Italiju sa sobom sam poveo Celera, bez koga više nisam mogao, i Diotima iz Gadare, mladog Grka ropskog porijekla, kojeg sam upoznao u Sidonu i koji je bio lijep. Vraćao sam se preko Arhipelaga i zacijelo posljednji put u životu gledao pine kako skaču u modroj vodi. Promatrao sam, pomišljajući više da u tome vidim neko znamenje, dug i pravilan let ptica selica, koje su pokatkad, ja se odmore, prijateljski slijetale na brodsku palubu Naslađivao sam se onim mirisom soli i sunca na ljudskoj koži, onim mirisom mastike i smrdljike na otocima, gdje bi čovjek rado živio, iako unaprijed zna da neće na njima pristajati. Diotim je bio stekao onu izvanrednu književnu naobrazbu koja se često daje mladim robovima obdarenim tjelesnim dražima kako bi im se povećala vrijednost. U sumrak, ležeći na krmu pod malim purpurnim šatorom, slušao sam ga kako mi čita pjesnike iz svog zavičaja, sve dok noć ne bi podjednako izbrisala stihove što opisuju tragičnu neizvjesnost ljudskog života i one druge što govore o golubicama, vijencima ruža i ljubljenim usnama. S mora se dizao vlažan dah zvijezde su se penjale jedna po jedna na svoja mjesta brod što ga je vjetar bio nagnuo na jednu stranu jurio je na zapad gdje se još vidjela posljednja crvena vrpca za nama je ostajala svjetlucava brazda koju će uskoro pokriti tamna masa valova. Pomislio sam kako me samo dva važna posla čekaju u Rimu prvi je moj izbor nasljednika, što zanima i cijelo carstvo a drugi moja smrt, što se tiče samo mene.

261r

Rim mi je priredio trijumf koji ovaj put nisam odbio. Nisam se više odupirao tim časnim, a ujedno i taštini običajima sve ono što ističe čovjekove napore, pa bilo to i samo za jedan dan, činilo mi se poželjnim u svijetu gdje se sve tako brzo zaboravlja. Nije se slavilo samo ugušivanje židovske pobune bijaše to, u jednom dubljem smislu, samo meni poznatom, moj osobni trijumf. Za te sam počasti vezao i Arijanovo ime. On je bio nanio alanskim hordama cio niz poraza i odbacio ih zadugo u ono mračno središte Azije koje su oni mislili da su zauvijek napustili. Armenija je bila spašena pokazalo se da se taj čitatelj Ksenofonta može mjeriti sa svojim uzorom i da nije izumrla rasa pisaca koji znaju, ako treba, i zapovijedati i boriti se. Te večeri, kad sam se vratio kući u Tibur, klonula srca ali mirne ruke, uzeo sam od Diotima vino i tamjan, svakodnevnih žrtve svom dobrom duhu.

Još dok sam bio privatni građanin, počeo sam kupovati i spajati komad po komad zemlje što se prostire podno Sabinskih brda, uz bistrice vode, strpljivo i uporno, kao seljak koji zaokružuje svoje vinograde. Između dva carska putovanja logorovao sam u tim šumarcima na koje su navalili zidari i graditelji. Mlad čovjek, obuzet azijskim predrasudama, smjerno je zahtijevao od njih da poštede drveće.

Kad sam se vratio sa svog velikog putovanja po Orientu, grozničavo sam se latio posla da dovršim onu golemu pozornicu za dramu koja je do tri četvrtine bila već okončana. Ovaj put sam se vratio tamo da najrazumnije što mogu dotrajem svoje posljednje dane. Sve je ondje bilo predviđeno da mi olakša posao i uživanje ured, dvorane za primanje i sudnica, u kojoj ću u posljednjoj instanci rješavati teške slučajeve te tako prištedjeti sebi zamorne odlaske u Rim i povratke u Tibur. Svim sam tamošnjim

građevinama nadjenuo imena koja podsjećaju na Grèku Poikil, Akademija, Pritanej. Znao sam da ona mala dolina obrasla maslinama nije Tempa u Tesaliji, ali zašao sam bio u godine kad nas svako lijepo mjesto podsjeća na drugo, još ljepše, i kad je svaki užitak opterećen sjećanjem na nekadašnje užitke. Bio sam spreman predati se onoj èežnji koja je zapravo melankolija žudnje. Jednom sam posebno mraènom kutu u perivoju čak dao ime Stiks, a livadi posutoj anemonama Elizejske poljane, spremajući se tako za onaj svijet èije su muke sliène našima, ali èije maglovite radosti nisu vrijedne naših. Najvažnije je ipak što sam u samom srcu tog svoj utoèišta podigao još jedno povuèenije skrovište, mramorni otoèiæ usred bazena okruženog kolonadom, tajnu odaju koja je pokretnim mostom, toliko laganim da ga mogu jednom rukom gurnuti po žlijebu, povezana s obalom ili, bolje reæi, razdvojena od nje. U tu sam sjenicu dao prenijeti dvatri voljena kipa, i onu malu bistu Augusta kao djeteta, koju mi je darovao Svetonije dok smo još bili prijatelji, lamo sam se povlaèio poslije ruèka da spavam, snatrim, èitam. Moj bi pas, ležeæi na pragu, ispružio spred sebe svoje ukoèene šape, na mramoru bi titrali odbljesci, a Diotim bi, da se rashladi, naslonio

263r

obraz na glatki bok velike vaze. Razmišljao sam o svom nasljedniku. Nemam djece, i nije mi žao što ih nemam. Dakako, u trenucima umora i slabosti, kad se èovjek odrièe sama sebe, požalio sam ponekad što se nisam potrudio da zaènem sina koji bi me produžio. Ali to pusto žaljenje poèiva na dvije podjednako dvojbene pretpostavke da nas sin nužno produžuje, i drugo, da ta èudna hrpa dobra i zla, ta masa sitnih i bizarnih osobitosti što èine jednu osobu, zaslužuje da bude nastavljena. Iskoristio sam svoje vrline kako sam najbolje znao i umio, a nisam zanemario ni svoje poroke, ali mi nije bilo osobito stalo do toga da sve to nekome ostavim. Uostalom, pravi se ljudski kontinuitet ne zasniva na krvi Cezar je Aleksandrov izravni nasljednik, a ne ono slabunjavo dijete što ga je rodila jedna perzijska princeza u nekoj azijskoj citadeli, a Epaminonda se, umirujući bez poroda, s pravom pohvalio da su mu sve njegove pobjede kaeri. Veæina ljudi koji nešto znaèe u povijesti imali su osrednje ili još gore izdanke kao da su sami iscrpli svu snagu svoje loze. Oèinska se nježnost gotovo uvijek kosi s vladarskim probicima. A kad bi i bilo drukèije, carski sin mora još podnijeti sve nedostatke prinèevskog odgoja, najgoreg odgoja za buduæeg vladara. Sva je sreæa što je naša država znala ustanoviti pravilo o nasljeðivanju carstva, a to je pravilo adopcija u tome vidim mudrost Rima. Znam kakve se opasnosti kriju u tom izboru, i kakve su sve pogreške moguæe poznato mi je da zaslijepljenost ne proistjeèe samo iz oèinske ljubavi, ali ta odluka pri kojoj razum vodi glavnu rijeè, ili bar sudjeluje u njoj, èinit æe mi se dovijeka da je kudikamo bolja od mutne volje sluèajnosti i prirode koja ne razmišlja. Carstvo onome koji ga je najdostojniji! Dobro je što èovjek koji je dokazao

svoje sposobnosti upravljajući svjetskim poslovima sam bira svoga nasljednika, i što je ta odluka, èije su posljedice neobièno dalekosežne, ujedno i posljednja njegova povlastica i posljednja usluga državi. Pa ipak mi se taj, tako važni izbor èinio teži nego ikad.

Ogorèeno sam bio zamjerao Trajanu što se dvadeset godina skanjivao prije nego što je odluèio da mene adoptira, i što je to uèinio tek na samrti. Ali prošlo je bilo veæ osamnaest godina od mog preuzimanja vlasti, a ja sam, usprkos svim opasnostima mog pustolovnog života, isto tako

neprestano odgađao izbor svoga nasljednika. Pronosilo se tisuæu glasina, gotovo sve lažnih, iznosilo se tisuæu kojekakvih pretpostavki, ali ono što se smatralo mojom tajnom bijaše tek moje skanjivanje i dvojba. Gledao sam oko sebe dobrih je dužnosnika bilo napretek, ali ni jedan od njih nije imao potrebnu širinu pogleda. Èetrdeset godina èestitosti govorilo je u prilog Marciju Turbu, mom dragom nekadašnjem sudrugu i neprispodobivom pretorskom prefektu, ali on je bio mojih godina, dakle prestar. Julije Sever, vrstan vojskovođa i dobar upravljaè Britanije, nije mnogo znao o složenim prilikama na Orijentu Arijan je zasvjedoèio sve sposobnosti što se traže od državnika, ali je on bio Grk, a nije još bilo došlo vrijeme da se rimskim predrasudama nametne grèki car. Servijan je još bio živ ta njegova dugovjeènost doimala se kao promišljen raèun, stanovit oblik tvrdokornog išèekivanja. Èekao je veæ šezdeset godina. Još u Nervino doba ohrabrila ga je bila adopcija Trajana, a ujedno i razoèarala. Nadao se neèem boljem, ali je mislio da æ mu dolazak na vlast toga rođaka, neprestano zaokupljenog vojskom, u najmanju ruku osigurati visok položaj u državi, možda i drugo mjesto, ali se i tu prevario dobio je rtili

prilièno praznu zdjelu poèasti. Èekao je i u vrijeme kad je zapovjedio svojim robovima da me napadnu pri izlasku iz šumarka topola na obali rijeke Mozeledvoboj na život i smrt koji se zapodjeo toga jutra između mladica i pedesetogodišnjaka potrajao je dvadeset godina. Podgovorio je cara protiv mene, preuveličavajuæi moje ispade i iskorištavajuæi i moje najsitnije pogreške. Takav je neprijatelj izvrstan uèitelj opreza on me, sve u svemu, mnogo nauèio. Kad sam preuzeo vlast, bio je toliko lukav da se pretvarao kako se pomirio s neèim neizbježnim oprao je ruke od urote èetvorice konzula, a ja sam se radije pravio da ne vidim mrlje na njegovim još prljavim rukama. On se pak zadovoljio time da tek šaptom rogori i da se sablažnjava samo iza zatvorenih vrata. Podržavan u Senatu malom ali moænom skupinom okorjelih konzervativaca kojima su smetale moje reforme, skrasio se u toj svojoj ulozi tihog kritičara vlasti. Malopomalo je odbio moju sestru Paulinu od mene. S njom je imao samo kaer udatu za nekog Salinatora, èovjeka visoka roda koga sam ja uzdigao na konzulski položaj, ali ga je sušica rano pokosila. Moja neæakinja nije ga mnogo nadživjela, a njihova jedinca Fuska okrenuo je protiv mene njegov podmukli djed. Ipak se mržnja među nama zadržala u određenim granicama ja njemu nisam uskraivao udio u javnim službama, samo što sam izbjegavao da na ceremonijama budem pokraj njega jer bi mu njegove visoke godine davale prednost pred carem. Kad god bih se vratio u Rim, iz pristojnosti bih pristao doæi na jedan od onih obiteljskih ruèkova na kojima su svi neprestano na oprezu dopisivali smo se njegova pisma nisu bila bez duha. Najposlije mi je ipak dojadilo to otužno pretvaranje. Moguænost da zbacimo masku u svakom pogledu jedna je od rijetkih prednosti koje nam

donosi starost odbio sam otiæi na Paulinin pogreb. U taboru kod Betara, u najtežim èasovima tjelesnih nedaæa i klonulosti, najgorèa mi je bila pomisao da æ Servijan postiaæi svoj cilj, i to mojom krivnjom. Taj osamdesetogodišnjak koji štedi snagu uspjjet æ nadživjeti pedesetsedmogodišnjeg bolesnika, a ako umrem bez oporuke, znat æ predobiti glasove i nezadovoljnika i onih koji æ misliti da su mi ostali vjerni ako izaberu mog zeta. Iskoristit æ to beznaèajno srodstvo da potkopa moje djelo. Da bih se umirio, govorio sam sebi da bi carstvo moglo dobiti i gore gospodare Servijan ipak ima stanovitih vrlina pa èak

bi i debeli Fusko mogao jednog dana biti dostojan vladanja. Ali ono malo snage što mi je još ostalo odupiralo se toj laži, i želio sam još poživjeti da zgazim tu guju.

Kad sam se vratio u Rim, ponovo sam se počeo viđati s Lucijem. Svojedobno sam bio preuzeo na sebe stanovite obveze prema njemu kakve obično čovjek ne kani izvršiti, ali sam ih ja ispunio. Uostalom, nije istina da sam mu obećao carski purpur takve se stvari ne obećavaju. Ali gotovo petnaest godina plaćao sam njegove dugove, zataškavao skandale, uredno mu odgovarao na pisma, koja su bila divna, samo što su uvijek završavala traženjem novca za njega ili promaknuća za njegove štićenike. Bio je odviše upleten u moj život da bih ga mogao isključiti iz njega, sve da sam i htio, a nisam htio. U razgovoru je briljirao taj mladi čovjek, za koga su svi mislili da je površan, čitao je više i bolje nego ljudi od pera kojima je to posao. Ukus mu je u svemu bio izvanredan, bilo da je riječ o ljudima, stvarima, ponašanju ili o pravilnom načinu skandiranja nekog grčkog stiha. U Senatu, gdje su ga smatrali sposobnim senatorom, stekao je glas vrsna govornika. Njegovi govori, jezgroviti i čvrsti

u isti mah, onako kako ih je izgovarao, služili su kao primjeri profesorima besjedništva. Ja sam ga imenovao pretorom, a poslije i konzulom dobro je obavljao te službe. Nekoliko godina prije toga oženio sam ga kćerkom Nigrinovom, jednog od konzula smaknutih na početku moje vladavine. Taj je brak postao simbol moje pomirljive politike. Brak nije bio osobito sretan mlada žena tužila se da je muž zapostavlja ipak mu je izrodila troje djece, od koje i jedno muško. Na njene gotovo svakidašnje jadikovke odgovarao je s ledenom uljudnošću da se čovjek ženi radi obitelji, a ne radi sebe, i da jedan tako važan ugovor ne trpi bezbrižne ljubavne igre. Njegov složeni sustav zahtijevao je ljubavnice radi vanjskog sjaja, a čvrste robinje za uživanje. Satirao se od užitaka, ali onako kao što se umjetnik satire da bi ostvario remekdjelo tko sam ja da mu zamjeram!

Gledao sam ga kako živi moje se mišljenje o njemu neprestano mijenjalo, što nam se događa samo s osobama koje su nam bliske. O drugima donosimo svoj sud naprečac, i to jednom zasnagom. Pokatkad bi me uznemirila neka njegova promišljena drskost, grubost ili hladna i lakoumna riječ, ali čvrsta bi me oduševio njegov hitri i živahni um, a gdje koja pronicava primjedba iznenada bi kanda nagovijestila i budućeg državnika. Razgovarao sam o tome s Marcijem Turbom, koji je nakon napornog dana pretorskog prefekta dolazio svake večeri počivati sa mnom o tekućim poslovima i odigrati partiju kocke. Ponovo smo pomno pretresli Lucijeve izgled, kakav bi danassutra mogao biti car. Moji su se prijatelji čudili tim mojim skrupulama neki su od njih slijegali ramenima i savjetovali mi neka načinom kako me volja. Ti su ljudi valjda mislili da je ostaviti nekome pola svijeta isto što i ostaviti

mu ladanjsku kuću. No sam promišljao o tome Lucije je tek bio navršio tridesetu. Što je Cezar bio u svojoj tridesetoj godini nego tek mladi patricij u dugovima do grla i osramoćen skandalima? Kao i u onim teškim danima u Antiohiji prije nego što roe je Trajan adoptirao, razmišljao sam, sa zebnjom u srcu, kako ništa nije sporije od pravog rađanja odrasla čovjeka. Pa i ja sam bio već prevalio tridesetu kad mi je rat u Panoniji otvorio oči pred odgovornostima vrhovne vlasti katkad mi se činilo da je Lucije zreliji nego što sam ja bio u njegovim godinama. Odlučio sam se iznenada, nakon jednog napadaja gušenja težeg od prethodnih, što me podsjetilo da nemam više mnogo vremena. Adoptirao sam Lucija koji je uzeo

ime Elije Cezar. Nije bio odviše ozbiljan u svojoj ambicioznosti, mnogo je zahtijevao ali nije bio gramzljiv, jer je bio navikao da uvijek dobije sve što zaželi nehajno je primio moju odluku. Bio sam toliko nesmotren da sam mu rekao da æe plavokosom princu divno pristajati carski purpur. Zlobnici su se požurili ustvrditi da carstvom plaæam svoju nekadašnju fizièku intimnost. To zaista znaèi ama baš ništa ne znati o tome kako razmišlja jedan vladar, ako bar donekle zasluæuje svoj položaj i titulu. Da su takvi obziri igrali bilo kakvu ulogu, Lucije nije bio jedini koga sam mogao izabrati.

Uto mi je žena umrla u svojoj rezidenciji u Palatinu, koju je oduvijek više voljela od Tibura i u kojoj je živjela okružena malom svitom svojih prijatelja i španjolskih roðaka do kojih joj je jedino bilo stalo. Malopomalo su se gubili meðu nama uzajamni obziri, pristojnost i slabašni pokušaji razumijevanja ostavljajuæi za sobom голу odbojnost, zlovolju i zlopamæenje, a s njene strane i mrænju. Poletio sam je tih posljednjih dana zbog bolesti je

269r

postala još nabusitija i mrzovoljnija. Taj joj je moj posjet pruæio priliku da me æestoko izgrdi, nakon æega joj je odlanulo, a bijaše toliko bezobzirna da je to uèinila pred svjedocima. Bilo joj je drago što umire bez djece moji bi sinovi zacijelo bili slièni meni pa bi joj bili odbojni kao i njihov otac. Ove rijeèi, iz kojih je izbijala tolika kivnost, bijahu jedini dokaz ljubavi koji mi je pruæila. Moja Sabina pretresao sam u sebi ono malo podnošljivih uspomena koje ostaju za svakim biæem ako se èovjek potruði da ih potraæi. Prisjetio sam se košare voæa koju mi je bila poslala za roðendan nakon jedne svaðe. Prolazeæi na nosiljci uskim ulicama u Tiburu pokraj skromne ladanjske kuæe koja je nekad pripadala mojoj punici Matidiji, spomenuo sam se s gorèinom u duši nekoliko noæi onog davnog ljeta kad sam se uzalud trudio da mi bude lijepo uz onu hladnu i grubu mladu suprugu. æenina me smrt nije toliko ganula koliko smrt dobre Arete, kljuèarice moje Vile, koju je te iste zime pokosila groznica. Kako je carica podlegla bolesti koju lijeènici nisu sasvim pouzdano ustanovili, a koja joj je pod sam kraj zadavala strašne boli u utrobi, optuæivali su me da sam je otrovao, a ljudi su olako povjerovali tim bezumnim glasinama. Razumije se samo po sebi da mi takav suvišan zloèin nikad ne bi pao na pamet.

Moæda je smrt moje æene nagnala Servijana da stavi sve na kocku on se inaèe mogao mirne duše pouzdati u utjecaj koji je ona imala u Rimu njenom je smræu izgubio svoj najugledniji oslonac. Štoviše, bio je veæ u svojoj devedesetoj godini nije ni on imao više vremena na bacanje. Posljednjih je nekoliko mjeseci nastojao privuæi u svoju kuæu manje skupine èasnika pretorijanske garde. Pokatkad bi se usudio iskoristiti praznovjerno poštovanje koje uli270

eva duboka starost, pa se meðu èetiri zida svoje kuæe ponašao kao car. Odnedavno sam bio pojaèao tajnu vojnu policiju, tu odvratnu ustanovu, priznajem, au su dogaðaji potvrdili da je i korisna. Sve sam znao o tim njihovim tajnim vijeaanjima, na kojima je stari Urso uèio svog unuka kako se kuje urota. Starca nije iznenadilo imenovanje Lucija poodavno je veæ moju neizvjesnost u tom pogledu bio protumaèio kao vješto prikrivenu odluku, ali je za svoj naum izabrao trenutak kad je sam èin adopcije bio u Rimu još prijeporan. Njegov tajnik Krescent, kojem je bila dojadila slabo nagraðena èetrdesetogodišnja vjernost, otkrio mi je njegov naum, dan predviðenog udara, mjesto i imena urotnika. Moji neprijatelji nisu se baš potrudili da napregnu maštu, jednostavno su naumili kopirati atentat

koji su nekad bili spremali na mene Nigrin i Kvijet trebalo je da me ubiju na jednom vjerskom obredu na Kapitolu, a sa mnom i mog adoptiranog sina.

Iste sam noći poduzeo stanovite mjere opreza naš je neprijatelj ionako predugo živio Luciju æu ostaviti nasljedstvo oslobođeno opasnosti. Negdje oko ponoći, u sivo praskozorje u veljači, jedan tribun, nositelj smrtne osude za Servijana i njegova unuka, pojavio se u kući mog zeta imao je nalog da u predvorju prièeka izvršenje osude. Servijan je pozvao svoga lijeènika sve je prošlo kako treba. Prije nego što æe umrijeti, poželio mi je da polako u mukama umirem od neizljeèive bolesti i da ne uživam kao on povlasticu kratke agonije. Želja mu je već uslišana.

Nisam laka srca zapovjedio ovu dvostruku smrtnu kaznu, ali nisam poslije nimalo žalio, a još se manje kajao. Izravnao sam jedan stari raèun, to je bilo sve. Nikad nisam mislio da je starost isprika za ljudsku zlobu dapaèe, rekao bih da je ona prije

otegotna okolnost. Nešto sam se dulje skanjivao kad sam bio donosio osudu Akibi i njegovim sljedbenicima obojica su bili starci, ali sam više držao do fanatika nego do urotnika. Što se Fuska tièe ma koliko on bio beznaèajan, i ma koliko da ga je od mene odbio onaj njegov mrski djed, on je ipak bio i Paulinin unuk. Međutim, krvne su veze vrlo slabe, ma što se govorilo, kad nisu pojaèane naklonošæu. To se jasno vidi u svakoj obitelji kad je u pitanju i najmanje nasljedstvo. Nešto me više sputavala Fuskova mladost tek je bio navršio osamnaestu. Ali državni interesi zahtijevali su takav rasplet koji kao da je stari Urso navlas uèinio neizbježnim. A i meni je već smrt bila za vratom pa nisam imao kad razmišljati o smrti te dvojice.

U idućih nekoliko dana Marcije Turbo udvostruèio je budnost. Servijanovi prijatelji mogli su mi se osvetiti. Ipak, ništa se nije dogodilo, ni atentat, ni pobuna, ni rogozorenje. Ja nisam više bio onaj novajlija koji je nastojao predobiti javno mnijenje nakon ubojstva èetvorice konzulara devetnaest godina pravednosti išlo mi je u prilog svi su se gnušali mojih neprijatelja svjetina mi je odobravala što sam se oslobodio izdajice. Zalili su Fuska, iako nisu smatrali da je bio nedužan. Znam da mi Senat nije oprostio što sam još jedanput udario na jednoga od njegovih èlanova, ali je šutio i šutjet æe sve do moje smrti. Kao i onomad, stanovita kolièina milosti ubrzo je ublažila stanovitu kolièinu okrutnosti nisam dirnuo ni u jednog od Servijanovih pristaša. Jedina je iznimka bio znameniti Apolodor, taj zadržti èuvar tajni moga zeta, koji je podijelio njegovu sudbinu. Taj je nadareni èovjek bio omiljen arhitekt moga predšasnika znalaèki je rasporedio velike blokove Trajanova stupa. Nas se dvojica nismo trpjeli on je nekoæ izvrgnuo ruglu moja nespretna amaterska djela, moje savjesno račene mrtve prirode s tikvicama i bundevama, a ja sam opet mladenaèki preuzetno kritizirao njegove radove. Poslije je on napadao moje nije imao pojma o lijepim vremenima grèke umjetnosti. Taj mi je plitki logièar prigovarao da sam hramove napunio golemim kipovima, koji bi, kad bi mogli ustati, porušili svojim glavama svodove svih svetišta glupa kritika koja više pogađa Fidiju nego mene. Ali bogovi ne ustaju ne ustaju ni da nas opomene, ni da nas zaštite, ni da nas nagrade, ni da nas kazne. Ni te noći nisu ustali da spase Apolodora.

2731

U proljeæe me Lucijevo zdravlje poèelo ozbiljno zabrinjavati. Jednog jutra u Tiburu, poslije kupanja, otišli smo na palestru na kojoj je Celer vježbao s drugim mladiæima. Jedan je od njih predložio jedno od onih natjecanja u kojima svak trèi oboružan štitom i kopljem. Lucije se, kao i

obièno, izvlaèio, ali je napokon, na naše prijateljsko podrugivanje, pristao. Dok se oboružavao, tužio se kako mu je bronèani štit pretežak prema Celerovoj jedroj ljepoti, njegovo se sitno tijelo doimalo krhkim. Iza nekoliko koraka, stao je bez daha i srušio se na zemlju bacajuæi krv. Ova je nezgoda prošla bez posljedica i on se uskoro oporavio. Ja sam se uznemirio, ali nisam se smio nakon toga opet tako brzo umiriti. Prve znake Lucijeve bolesti otpisao sam glupo i samouvjereno, kao èovjek koji je dugo bio snažan, s uroèenom vjerom u neiscrpne zalihe mladosti i pravilno funkcioniranje tijela. Istina je da se i sam Lucije prevario i njega je i nas zavarala njegova živahnost. Moje su najbolje godine prošle na putovanjima, u taborima i na istaknutim borbenim položajima osobno sam se uvjerio u sve prednosti teškog života i u povoljni utjecaj suhih i ledenih krajeva na ljudsko zdravlje. Odluèio sam imenovati Lucija za guvernera one iste Panonije u kojoj sam ja bio stekao svoja prva zapovjednièka is274

kustva. Situacija na toj granici nije bila onako nepovoljna kao nekad Lucijeva se zadaæa svodila na mirne poslove graðanske uprave i bezopasnih vojnih inspekcija. Mislio sam da æe se u onoj surovoj zemlji osloboditi rimske mlitavosti i da æe na taj naèin bolje upoznati nepregledni svijet kojim se upravlja iz Rima i o kojem Rim ovisi. On se pribojavao onog barbarskog podneblja nije mu bilo jasno da se i izvan Rima može uživati u životu. Ipak, pristao je na tu dužnost onako ljubazno kao što je pristajao na sve da mi ugodu.

Cijelog sam ljeta pomno èitao sve njegove službene izvještaje i tajne izvještaje Domicija Rogata, koga sam kao svoga pouzdanika poslao s njim da mu bude tajnik i da ga nadzire. Bio sam zadovoljan tim izvještajima Lucije je u Panoniji dokazao da posjeduje ozbiljnost koju sam zahtijevao od njega, a koju bi možda bio izgubio nakon moje smrti. Štoviše, izvršno se ponio u nizu konjanièkih okršaja na prednjim položajima. U provinciji je, kao i svugdje drugdje, umio oèarati ljude oko sebe nije mu pri tome smetala ni pomalo opora strogost bar ne bi bio jedan od onih dobroæudnih vladara kojima vlada neka klika. Međutim, veæ se na poèetku jeseni prehladio. Mislilo se da je brzo ozdravio, ali je ponovo poèeo kašljati vratila mu se i vruæica koje se nikako nije mogao osloboditi. Neko se vrijeme osjeæao nešto bolje, ali mu se na proljeæe stanje naglo pogoršalo. Prestravili su me lijeènièki izvještaji èinilo mi se da javna pošta koju sam ustanovio, s usputnim postajama za izmjenu konja i kola na velikim udaljenostima, služi jedino tome da svakog jutra dobivam samo vijesti o bolesniku. Nisam mogao sebi oprostiti što sam prema njemu bio neèovjeèan iz straha da ne budem, ili da ne izgledam, popustljiv.

275Èim se toliko oporavio da je mogao putovati, pozvao sam ga u Italiju. U pratnji staroga Rufa iz Efeza, specijalista za pluæne bolesti, osobno sam otišao u luku Baje da doèekam svoga krhkog Elija Cezara. Podneblje u Tiburu, iako bolje nego u Rimu, nije ipak dovoljno blago za naèeta pluæa. Odluèio sam da kasnu jesen provede u tom malo pogodnijem mjestu. Brod se usidrio usred zaljeva bolesnik je sa svojim lijeènikom stigao èamcem do obale. Upalo se lice doimalo još mršavije pod gustom bradom na obrazima, koju je pustio da nalikuje na mene. Ali oèi su mu saèuvale tvrdi sjaj dragog kamena. Prve su mu rijeèi bile da se vratio samo zato što sam ja zapovjedio da se vrati uprava je u najboljem redu u svemu me je poslušao. Ponašao se kao školarac koji se opravdava i objašnjava kako je proveo dan. Smjestio sam ga u Ciceronovu vilu u kojoj je bio proveo ljeto sa mnom kad mu je bilo osamnaest godina. Bio je toliko tankoæutan da nikad nije spomenuo preda mnom te dane. Prvih se dana èinilo da je bolest

savladana povratak je u Italiju bio sam po sebi lijek u to je doba godine u tom kraju bilo sve purpurno i ružièasto. Ali poèele su kiše vlažan vjetar puhao je sa sivog mora u onoj staroj kući podignutoj u doba Republike nije bilo suvremene udobnosti kao u Vili u Tiburu. Gledao sam Lucija kako sjetno grije na žeravici svoje duge prste okiæene prstenjem. Hermogen se bio nedavno vratio s Orijeanta, kamo sam ga bio poslao da obnovi i popuni svoje zalihe ljekarija iskušao je na Luciju djelovanje blata zasiiæenog jakim mineralnim solima to je slovalo kao lijek za sve bolesti. Ipak nije pomoglo njegovim pluaima ništa više nego i mojim žilama.

Bolest je iznijela na vidjelo najgore znaèajke njegove opore i površne naravi posjetila ga je žena njihov se sastanak, kao i obièno, završio gorkim rijeèima nije mu više dolazila. Dovedi su mu i sina, lijepog sedmogodišnjaka, nasmijanog i krezubog ravnodušno ga je gledao. Živo se raspitivao za politièke novosti u Rimu nisu ga zanimale kao državnika nego kao kockara. Ali njegova je lakoumnost bila svojevrsna hrabrost budio se nakon dugih popodneva bolova ili tuposti da bi se sav unio u jedan od onih nekadašnjih iskrièavih razgovora. Ono njegovo uznojeno lice znalo se još smješkat, izmoždeno tijelo pridizalo se ljupko da doèeka lijeènika. Ostat æ do kraja princ od bjelokosti i zlata.

Uveèer nisam mogao spavati pa sam sjedio u bolesnikovoj sobi. Celer, koji nije baš volio Lucija ali je bio isuviše odan meni da ne bi brižno služio one koji su mi prirasli srcu, pristao je bdjeti uza me iz pokrivaèa je dopiralo hroptanje. Obuzimala me gorèina duboka kao more nije on mene nikad volio naši su odnosi ubrzo bili postali odnosi između razmetnog sina i popustljivog oca život mu je protekao bez ikakvih velikih planova, bez ozbiljnih misli, bez snažnih strasti protratio je svoje godine kao što se raspikuæa razbacuje zlatnicima. Oslonio sam se bio na ruševni zid gnjevno sam mislio na silne troškove njegove adopcije, na tri stotine milijuna sestercija podijeljenih vojnicima. Pratila me u izvjesnom smislu moja žalosna sreæa ispunio sam svoju davnašnju želju da dadem Luciju sve što se može dati a da država ništa ne izgubi. Ne prijeti mi opasnost da se osramotim svojim izborom. Duboko u sebi èak sam se pobojavao da æ se i oporaviti. Ako sluèajno pozivi još nekoliko godina, neæu moæi ostaviti carstvo toj sjeni od èovjeka. Èini mi se da je on prozreo ove moje misli, iako me nikad ništa nije pitao pratio je tjeskobnim pogledom svaku mju, i najmanju gestu. Imenovao sam ga po drugi

277r

put za konzula bio je zabrinut da neæe moæi obavljati svoje dužnosti od strepnje da me neæe zadovoljiti, pogoršalo mu se zdravstveno stanje. Tu Marcellus eris... Ponavljao sam u sebi Vergilijeve stihove posveæene Augustovu neæaku kojem je takoðer bilo obeæano carstvo, ali ga je smrt sprijeèila na tom putu. Manibus date lilia plenis... Purpureos spargam flores... Ljubitelj cvijæa primit æ od mene samo bezvrijedan pogrebni vijenac.

Povjerovao je da mu je bolje pa se htio vratiti u Rim. Lijeènici, koji su me u sobom raspravljali još samo o tome koliko æ dugo poživjeti, savjetovali su mi da mu uèinim po volji prevezao sam ga u nekoliko etapa do Vile. Trebalo je da ga predstavim Senatu kao nasljednika carstva na prvoj sjednici odmah nakon Nove godine. Obièaj je bio da mi se u toj prigodi zahvali prikladnim govorom mjesecima je veæ bio zaokupljen tim govorom, pa smo neke teške dijelove zajedno izbrusili. Na tome je radio i onog jutra sijeèanjskih kalenda kad je iznenada poèeo bacati krv i kad ga

je spopala vrtoglavica zavalio se na naslon stolice i sklopio oèi. Smrt je za to krhko biæe nastupila kao nesvjestica. Bilo je to na samu Novu godinu. Da se ne bi prekinule javne proslave i puèko veselje, zabranio sam da se odmah oglasi njegova smrt tek je sutradan službeno objavljena. Pokopan je tiho na svom obiteljskom posjedu. Uoèi pogreba Senat mi je uputio izaslanstvo da mi izrazi suæut i da Luciju ponudi božanske poèasti, na koje je imao pravo kao carev adoptirani sin. Ali ja sam tu ponudu odbio sve je skupa ionako veæ previše stajalo državu. Ogranièio sam se na to da se podigne nekoliko posmrtnih kapelica i da mu se na više mjesta gdje je boravio postave kipovi. Siroti Lucije ipak nije bio bog. Ovaj put je svaki trenutak bio dragocjen. Ali imao sam više nego dovoljno vremena razmišljati uz bolesnikovu postelju imao sam spremne planove. Primijetio sam bio u Senatu stanovitog Antonina, èovjeka pedesetih godina, iz provincijske obitelji, koji bijaše Plotinin dalji roðak. Dojmio me se svojom skrbi, smjernom i nježnom u isti mah, za svoga punca, nemoænog starca što je sjedio do njega proèitao sam njegove osobne podatke pokazalo se da je taj vrijedni èovjek na svakoj dužnosti koju je obavljao bio besprijekoran službenik. Moj je izbor pao na njega. Što ga bolje upoznajem, to se moje povoljno mišljenje o njemu sve više pretvara u duboko poštovanje. Taj jednostavni èovjek posjeduje vrlinu o kojoj dosad nisam vodio mnogo raèuna, èak ni onda kad sam je i sam iskazivao, a to je dobrotu. Nije on bez nekih nedostataka mudrih ljudi njegova je inteligencija pri savjesnom obavljanju svakidašnjih dužnosti usmjerena više na sadašnjost nego na budućnost njegovo je poznavanje svijeta svedeno na same njegove vrline putovanja mu bijahu ogranièena na nekoliko službenih misija, koje je, uostalom, dobro obavio. Ne poznaje dobro umjetnost uvodi novine samo kad ne može drukèije. Provincije, na primjer, neæe njemu nikad predstavljati sve one silne mogućnosti razvitka koje su oduvijek imale za mene on æe više nastaviti nego proširivati moje djelo, ali æe ga dobro nastaviti, država æe u njemu imati poštena slugu i dobra gospodara.

Ali vijek jednog naraštaja èinio mi se prekratak kad je rijeè o tome da se zajamèi sigurnost svijeta bilo mi je stalo do toga da produžim što više mogu tu liniju razborite adopcije, da carstvu priredim jednu etapu više na tom vremenskom putu. Kad god bih se vratio u Rim, nikad ne bih propustio priliku da obiðem svoje stare prijatelje Vere, Španjolce 279. kao što sam i ja, jednu od najliberalnijih obitelji iz krugova visoke magistrature. Ja tebe poznajem još od kolijevke, mali moj Anije Vere, koji se sad mojom zaslugom zoveš Marko Aurelije. Jedne od najsvjetlijih godina moga života, u vrijeme obilježeno podizanjem Panteona, iz prijateljstva spram tvoje obitelji, uveo sam te u sveti kolegij Arvalskog bratstva, kojem predsjedava car i koji pobožno bdi nad starim našim, rimskim vjerskim obièajima. Držao sam te za ruku dok si te godine prinosiso žrtvu na obali Tibera gledao sam, obuzet nježnom razgaljenošæu, tvoje lice jedanaestogodišnjaka zaplašenog cicanjem žrtvovane svinje, ali trææi se da što bolje oponašaš dostojanstveno držanje odraslih. Pobrinuo sam se za školovanje prepametnog mališana pomogao sam tvom ocu da ti naðe najbolje uèitelje. Verus, Verissimus, Najistinitiji igrao sam se tvojim imenom ti si možda jedina osoba koja mi nikad ništa nije slagala. Gledao sam te kako revno èitaš filozofske spise, odijevaš tkanine od grube vune, spavaš na tvrdom, siliš svoje pomalo krhko tijelo na sva stoièka trapljenja. Bilo je u svemu tomu i pretjerivanja, ali pretjerivanje je vrlina u sedamnaestogodišnjaka. Ponekad se pitam na koji æe se greben nasukati ta mudrost, jer uvijek se èovjek na kraju nasuèe neæe li to biti

supruga, previše voljeni sin, najposlije jedna od onih zakonitih zamki u koje se hvataju bojažljiva i èista srca, ili æe to možda biti naprosto starost, bolest, umor ili razoèaranje koje nam govori ako je sve isprazno, onda je i vrlina isprazna? Zamišljam, umjesto tvog prostodušnog mladenaèkog lica, umorno, staraèke lice. Slutim da se iza tvoje tako dobro nauèene strogosti krije blagost, možda i slabost nasluæujem u tebi genija koji ne mora biti državnièki. Ipak æe svijet zacijelo zauvijek postati bolji kad se jednom taj

udruži s vrhovnom vlašæu. Uèinio sam sve što potrebno da te Antonin adoptira. Pod tim novim imenom koje æeš nositi jednog dana na popisu careva, ti si veæ sad moj unuk. Vjerujem da svijetu dajem jedinstvenu priliku da ostvari Platonov san, da njime zavlada filozof èista srca. Ti si nerado primao poèasti tvoj te položaj obvezuje da živiš na dvoru uznemiruje te Tibur, ovo mjesto na kojem æe ja do kraja sakupljati sve slasti što ih život pruža. Viðam te kako ozbiljno šetaš stazama ispod isprepletenih ruža, gledam smješkajuæi se kako te privlaèe lijepa stvorenja od krvi i mesa koja susreæeš u prolazu, kako se nježno dvoumiš između Veronike i Teodore, i kako se ubrzo odrièeš i jedne i druge u korist suzdržanosti, te puke utvare. Nisi mi skrivao svoj sjetni prezir spram tih prolaznih divota, spram onoga mog dvora što æe se raspliniti nakon moje smrti. Ne voliš me mnogo, sinovsku ljubav osjeæaš više prema Antoninu u meni nasluæuješ drukèiju mudrost od one kojoj te uèe tvoji uèitelji, a u mom odavanju putenim užicima naèin života protivan strogosti tvoga naèina, iako je paralelan s mojim. Svejedno, ne moraš me razumjeti. Ima raznih vrsta mudrosti, a sve su one potrebne svijetu nije loše da se smjenjuju.

Osam dana nakon Lucijeve smrti zaputio sam se na nosiljci u Senat zamolio sam za dopuštenje da tako uðem u vijeænicu i da održim govor ležeæi, oslonjen na hrpu jastuèiæa. Zamaram se kad govorim pa sam zamolio senatore da se okupe u uskom krugu oko mene da ne bih morao naprezati grlo. Izrekao sam pohvalu Luciju tih nekoliko reèenica zamijenilo je u programu sjednice besjedu koju je toga dana imao održati. Zatim sam objavio svoju odluku, imenovao sam Antonina, a izgovorio sam i tvoje ime. Raèunao sam na jednoglasno pri280

281r

hvæanje tako je i bilo. Izrazio sam svoju posljednju volju koja je prihvaæena kao i sve ostale. Zatražio sam da Antonin adoptira i Lucijeve sina, koji æe na taj naèin postati brat Marka Aurelija vas æete dvojica zajedno vladati raèunam na tebe da æeš kao stariji misliti na njegovo dobro. Stalo mi je do toga da država oèuva nešto od Lucija.

Kad sam se vratio kuæi, prvi put nakon duljeg vremena došlo mi je da se osmjehnem. Izvanredno sam odigrao svoju igru. Servijanove pristaše, konzervativci neprijateljski raspoloženi prema mom djelu, nisu se još predali. Sve one lijepe rijeèi koje sam izgovorio u prilog tom našem drevnom i preživjelom senatorskom tijelu nisu u njihovim oèima mogle nadoknaditi ona dvatri teška udarca koje sam im zadao. Iskoristit æe po svoj prilici moju smrt da ponište moje odluke. Ali ni moji smrtni neprijatelji neæe se usuditi da odbace svog najèestitijeg predstavnika i sina jednog od svojih najuglednijih èlanova. Obavio sam svoju javnu dužnost i mogao sam se vratiti u Tibur, povuæi se u svoje utoèište u svoju bolest, da ispitujem svoje bolove, da se odajem onim malobrojnim užicima koji su mi još ostali, da obnovim prekinuti dijalog s jednom prikazom. Moja je carska baština u sigurnim rukama pobožnog Antonina i

ozbiljnog Marka Aurelija pa i Lucije æ i dalje živjeti u svom sinu. Sve sam to prilièno dobro sredio.

PATIENTIA

282L

Piše mi Arijan

U skladu s primljenim naredbama, završio sam kružnu plovidbu po Crnom moru. Petlju smo zatvorili u Sinopi, èiji æ ti stanovnici biti dovijeka zahvalni na velikim radovima oko obnove i proširenja luke što su obavljani pod tvojim nadzorom prije nekoliko godina... Usput budi reèeno, podigli su ti spomenik koji nije ni osobito vjeran ni osobito lijep pošalji im drugi, od bijelog mramora... Nešto dalje na istoku uzbuðeno sam obuhvatio pogledom ono isto Crno more odakle ga je s brijega naš Ksenofont prvi put ugledao i odakle si ga i ti sam nedavno promatrao... Obišao sam priobalne garnizone njihovi zapovjednici zaslužuju svaku hvalu za uzornu disciplinu, za primjenu najnovijih metoda vježbanja i za dobru kvalitetu inženjerijskih radova... Zapovjedio sam da se na svom tom divljem i još nedovoljno poznatom dijelu obale iznova izmjeri dubina mora, gdje god treba, i isprave dosadašnje oznake za plovidbu... Plovili smo duž Kolhide. Znajuæi koliko se ti zanimaš za kazivanja drevnih pjesnika, raspitivao sam se kod stanovnika za Medejine èarolije i Jazonove pothvate. Ali èini se da oni uopæ ne znaju za te prièe...

285r

Na sjevernoj obali ovoga negostoljubivog mora pristali smo uz mali otok koji je ipak velik u legendi Ahilov otok. Kao što znaš, prièa se da je Tetida podigla svoga sina na tom otoèiau izgubljenom u magli dolazila je svake veèeri sa dna mora i razgovarala na žal u svojim djetetom. Na tom, danas nenastanjenom otoku samo koze pasu. Tu je i Ahilov hram. Galebovi, morske laste, bumice i svakojake druge morske ptice slijeæu na njega, a lepet njihovih krila natopljenih morskom vlagom neprestano osvježava predvraæe svetišta. Ali taj je Ahilov otok, kao što je i red, ujedno i Patroklov otok i nebrojeni zavjetni darovi kojima su ukrašeni zidovi hrama posveæeni su sad Ahilu, a sad njegovu prijatelju, jer dakako da oni koji vole Ahila isto tako èaste i štiju uspomenu na Patrokla. Sam se Ahil javlja u snovima moreplovaca koji plove ovim krajem on ih štiti i upozorava na opasnosti mora, kao što to drugdje èine Dioskuri. A uz Ahila se pojavljuje i Patroklova sjena.

Pripovijedam ti sve ove stvari jer mislim da ih je vrijedno znati, i jer su ih oni koji su mi ih kazivali sami doživjeli ili su doznali za njih od pouzdanih svjedoka... Ponekad mi se èini da je Ahil najveæi èovjek po hrabrosti, duševnoj snazi i znanju, uz tjelesnu okretnost i žarku ljubav spram svoga mladog sudruga. A ništa mi se kod njega ne èini veæe od oèaja zbog kojeg je prezreo život i poželio smrt kad je izgubio voljenog èovjeka.

Odlazem na koljena pozamašni izvještaj guvernera Male Armenije, zapovjednika pohodne flote. Arijan je, kao i obièno, dobro obavio svoj posao. Ali ovog puta je uèinio i nešto više darovao mi je nešto što mi je potrebno da umrem na miru dao mi je sliku mog života kakvu bih volio ostaviti za sobom. On zna da se ono što je bitno ne bilježi službenim životopisima, ne zapisuje na nadgrobni spomenicima, a zna i da protjecanje vremena samo još više zamagljuje nesreæu. Ovako kako je on vidi, pustolovina mog postojanja zadobiva smisao, uoblièuje se kao u pjesmi ta jedinstvena nježnost oslobaða se kajanja, nestrpljenja i tašte zanesenosti kao dima ili prašine bol se bistri i oèaj proèišæava. Arijan mi otkriva dubine neba i junaka i prijatelja i misli da nisam toga odviše

nedostojan. Moja tajna odaja usred bazena u Vili nije dovoljno skrovito sklonište vuëm tamo ovo svoje ostarjelo tijelo i patim. Dakako da mi prošlost ovdjeondje nudi utoèišta u kojima bar donekle izmiëm sadašnjim svojim jadima snježnu ravnicu na obali Dunava, perivoje u Nikomediji, Klaudiopol pozlaæen berbom šafrana u cvatu, neku ulicu u Ateni, oazu u kojoj se lopoèi leluju nad muljem, sirijsku pustinju na mjeseèini pri povratku iz Osdrojeva tabora. Meðutim, ta tako draga mjesta èesto su vezana uz premise koje su dovele do neke zablude, pogreške, poraza za koji samo ja znam. U teškim trenucima svi moji putovi sretna èovjeka kanda vode u Egipat, u jednu odaju u Bajama ili u Palestinu. Što je još gore, umor mog tijela prenosi se na pamæenje slika stuba što vode na Akropolu postaje gotovo nepodnošljiva èovjeku koji se zadiše kad se penje uza stube u vrtu srpanjsko sunce na palestri u Lambezi omamljuje me kao da mu danas izlažem голу glavu. U Tiburu, usred vrelog mjeseca svibnja, slušam na žalu Ahilova otoka dugu žalopojku valova, udišem èisti i prohladni zrak, lagano bazam po zaravanku pred hramom okupanom morskom vlagom, vidim Patrokla... To mjesto koje više nikad neæu vidjeti postaje moje tajno boravište, moje posljednje skrovište. Vjerojatno æu ondje biti i u smrtnom èasu.

287Nekad sam davno dao filozofu Eufratu odobrenje da se ubije. Ništa mi se nije èinilo jednostavnije od toga svaki èovjek ima pravo da odluèi od kojeg trenutka nema koristi od njegova života. Nisam tada znao da smrt može postati predmet slijepog žara i gladi kao i ljubav. Nisam bio predvidio one noæi kad sam oko svoga kratkog maèa obavio opasaè da bih se prisilio da dobro razmislim prije nego što æu se poslužiti njime. Arijan je jedini prozreo tajnu te moje neslavne borbe protiv praznine, jalovosti, umora i gaðenja od života što dovodi do želje za smræu. Od toga èovjek nikad ne ozdravi ta me stara groznica višeput obarala unaprijed sam strepio od nje kao bolesnik koji predosjeæa sljedeæi napadaj. Hvatao sam se za bilo što da odgodim trenutak te noæne borbe posla, razgovora što se ludo otezao do zore, milovanja, knjiga. Smatra se da æe se car ubiti samo ako ga na to primoraju državni razlozi pa i sam je Marko Antonije imao dobro opravdanje izgubljenju bitku. Moj strogi Arijan manje bi se divio oèaju koji sam ponio sa sobom iz Egipta da ga nisam nadvladao. Moj je zakonik branio vojnicima taj dragovoljni odlazak koji sam dopuštao mudracima nisam smatrao da imam više prava da dezertiram od bilo kojeg legionara. Ali znam kako je to strastveno milovati vlakna užeta ili oštricu noža. Na kraju sam od same želje za smræu podigao bedem protiv nje vjeèita mogućnost samoubojstva pomagala mi je da strpljivije podnosim život, baš kao što napitak za uspavlivanje nadohvat ruke umiruje èovjeka koji pati od nesanice. Po nekom prisnom protuslovlju, ta moja opsjednutost smræu prestala me muèiti kad su se pojavili prvi znaci bolesti i odvratili mi pozornost od smrti. Ponovo sam se poèeo zanimati za život koji me napuštao u perivojima Sidona žarko sam poželio uživati u svom tijelu još nekoliko godina. Želio sam umrijeti, ali ne da se ugušim bolest

ogadi èovjeku smrt pa želi ozdraviti, što je na neki naèin želja za životom. Ali slabost, patnja, tisuæu tjelesnih nedaæa uskoro obeshrabre bolesnika pa on više ne želi ponovo se penjati uzbrdo, ne želi te predahe koji su zapravo zamke, tu teturavu snagu, taj prekraæeni žar, to vjeèito išèekivanje sljedeæeg napadaja. Osluškivao sam sama sebe. Ona potmula bol u prsima možda je samo prolazna neugodnost, posljedica jela pojedenog na brzinu, ili možda od neprijatelja treba oèekivati napad kojem ovaj put neæu moæi odoljeti? Nikad ne bih stupio u Senat a da ne pomislim kako su

se vrata za mnom zatvorila možda zauvijek, kako me čekaju, kao Cezara, pedeset urotnika naoružanih bodežima. Za večerom u Tiburu strepio sam da ću biti nepristojan prema gostima ako ih budem morao naglo napustiti bojao sam se da ću umrijeti u kupki ili u nečijem mladenačkom naručju. Dužnosti koje su mi nekad bile lake, ili možda čak i ugodne, postale su pravo poniženje otkad su mi bile neugodne čovjeku omrzne srebrna posuda koju svakog jutra daje liječniku da je pregleda. Glavna bolest povlači za sobom čitavu povorku sporednih boljetica sluh mi je oslabio jučer sam morao zamoliti Flegonta da ponovi čitavu jednu rečenicu postidio sam se toga kao kakva zločina. Mjeseci nakon adopcije Antonina bili su grozomorni boravak u Bajama, povratak u Rim i pregovori koje sam morao voditi iscrplili su ono malo snage što mi je još ostalo. Ponovo me opsjedala pomisao na smrt, samo što su ovaj put razlozi bili bjelodani pa sam ih morao sam sebi priznati ni mi najgori neprijatelj ne bi mi se valjda podsmjehnuo. Ništa me više nije zadržavalo svi bi shvatili 289da se car povukao na ladanje pošto je sredio svoje državničke poslove i poduzeo sve potrebne mjere da olakša sam sebi kraj. Ali brižnost mojih prijatelja tjerala ih je da me neprestano nadziru svaki je bolesnik zatočenik. Ne osjećam više snage potrebne da se kratki mač zarije točno u ono mjesto nekad obilježeno crvenom tintom ispod lijeve sise. Time bih ovoj svojoj bolesti samo dodao još i odvratnu mješavinu zavoja, krvavih spužvi i kirurga što raspravljaju pri dnu moga kreveta. Morao bih se za svoje samoubojstvo spremati isto onako promišljeno kao što se atentator sprema za atentat.

Najprije sam se sjetio svoga glavnog lovca Mastora, te lijepe, divlje sarmatske životinje koja me godinama prati vjerno kao vučjak, a katkad me noću čuva pred vratima. Iskoristio sam trenutak samoće da ga pozovem i objasnim mu što očekujem od njega. U prvi mah nije me uopće razumio. Tada mu je sinulo a lice mu se zgrèilo od strave. On vjeruje da sam ja besmrtni, gleda kako ujutro i uvečer liječnici ulaze u moju sobu, sluša me kako stenjem dok me punktiraju, ali sve to nije pokolebalo njegovu vjeru u mene. Bijaše to za nj isto kao da je gospodar bogova odlučio da ga iskuša pa je sišao s Olimpa da zatraži od njega da mu zada smrtni udarac. Oteo mi je iz ruku svoj kratki mač koji sam mu bio uzeo, pa je pobjegao od mene urlajući na sav glas. Našli su ga u dnu perivoja kako lunja na mjesečini i naklapa nešto na svom barbarskom jeziku. Umirili su tu zaplašenu životinju koliko su mogli, i nitko mi više nije spominjao taj događaj. Ali sutradan sam opazio da je Celer na radnom stolu nadomak mom krevetu zamijenio metalnu pisaljku zašiljenom trskom.

Potražio sam boljeg saveznika. Imao sam neograničeno povjerenje u Jolu, mladog liječnika iz Aleksandrije kojeg je Hermogen ljetos bio izabrao da ga

zamjenjuje za njegova izbivanja. U razgovoru s njim rado sam iznosio pretpostavke o naravi i porijeklu stvari. Sviđao mi se njegov smioni i sanjarski duh i tamna vatra u njegovim duboko usađenim očima. Znao sam da je u palači u Aleksandriji otkrio formulu izvanredno djelotvornih otrova koju su nekoč bili sastavili Kleopatrini ljekarnici. Ispit kandidata za medicinsku katedru koju sam bio netom osnovao u Odeonu, poslužio mi je kao izgovor da udaljim Hermogena na nekoliko sati i tako stvorim sebi priliku za tajni razgovor s Jolom. On me umah razumio i požalio, i nije mogao da mi ne da za pravo, ali mu je Hipokratova zakletva branila dati bolesniku škodljivu drogu, bez obzira o čemu bila riječ odbio je moj zahtjev kruto se držati liječničkog kodeksa. Ja sam ostao uporan pri svom zahtjevu i poslužio se svim sredstvima ne bih li izazvao njegovo

sažaljenje ili ga potkupio. To æe biti posljednji èovjek kojeg sam u životu preklinjao da mi pomogne. Napokon se predao i obeæao mi da æe otiæi po odreðenu dozu otrova. Uzalud sam ga èekao sve do veèeri. Kasno sam u noæi doznao da su ga našli mrtvog u njegovu laboratoriju, s boèicom u ruci. To srce èisto od svakog kompromisa našlo je taj izlaz da ostane vjerno svojoj zakletvi a da ipak ne odbije moj zahtjev.

Sutradan mi je Antonin došao u posjet taj moj iskreni prijatelj jedva je susprezao suze. Nepodnošljiva mu je bila pomisao da èovjek kojeg je navikao voljeti i poštivati kao oca toliko pati da želi umrijeti. Èinilo mu se da nije ispunio svoju dužnost dobra sina. Obeæao mi je da æe se uz pomoæ moje okoline potruditi da me njeguje i olakša mi boli, da mi život do kraja ostane ugodan i lak, pa da možda i ozdravim. Raèunao je na mene da æu ga i dalje što dulje voditi l Pouèavati, osjeæao se odgovornim pred cijelim carstvom za ostatak mog života. Znam koliko vrijede

29lta jadna uvjeravanja, ta naivna obeæanja. Pa ipak nalazim u njima olakšanje i utjehu. Antonin me svojini obiènim rijeèima uvjerio te sam se iznova sabrao prije smrti. Smrt Jole, koji je ostao vjeran svojoj lijeènièkoj dužnosti, bodri me da budem do kraja vjeran propisima svoga carskog ponašanja. Patientia juèer sam vidio Domicija Rogata koji je postao prokurator državne riznice i dobio zadaæu da nadzire kovanje novog novca. Izabrao sam tu rijeè da bude moje posljednje geslo. Mislio sam da je moja smrt moja posve osobna odluka, posljednja obrana slobodna èovjeka, ali sam se prevario. Vjera milijuna Mastora ne smije se pokolebati niti se drugi Jole smiju dovesti u napast. Pojmio sam da bi se šaèici mojih vjernih prijatelja oko mene samoubojstvo èinilo da je izraz ravnodušnosti, pa možda i nezahvalnosti. Ne želim njihovu prijateljstvu ostaviti tu neugodnu sliku muèenika koji nije kadar podnijeti još jednu muku. Malopomalo, u noæi nakon Joline smrti, ukazali su mi se i drugi razlozi život mi je mnogo dao, ili sam bar znao mnogo izvuæi od njega. U ovom trenutku, kao i u doba moje sreæe, iz posve drugih razloga, èini mi se da mi nema više što pružiti, ali nisam siguran da nemam od njega više što nauèiti. Slušat æu njegove tajne upute do samog kraja. Cijelog sam života vjerovao u mudrost svoga tijela, nastojao što bolje uživati u razlièitim osjeæajima koje je taj prijatelj budio u meni, pa moradoh okusiti i ove posljednje. Ne odbijam više ovu agoniju namijenjenu samo meni, ovaj potanko razraèeni kraj u mojim žilama što sam ga možda baštiniio od nekog pretka, roðenog iz moje naravi i pripremanog malopomalo svakim mojim postupkom tijekom života. Prošao je èas nestrpljenja na toèci na kojoj se sad nalazim, oèajavanje bi bilo isto toliko neukusno koliko i nadanje. Odustao sam od pospješivanja svoje smrti.

Mnogo toga valja još uèiniti. Moji afrièki posjedi, koje sam naslijedio od punice Matidije, treba da postanu ogledna poljoprivredna dobra seljaci iz sela Boristen, osnovanog u Trakiji u spomen na dobra konja, imaju pravo na pomoæ nakon oštre zime. Naprotiv, treba odbiti potporu bogatim poljodjelcima u dolini Nila, uvijek spremnim iskoristiti carevu dobrotu. Julije Vestin, prefekt naobrazbe, šalje mi izvještaj o otvaranju javnih škola gramatike upravo sam završio reformu Palmirina trgovaèkog zakona u njemu je sve predviðeno, namet na prostituciju i trošarina za karavane. Upravo je sazvan kongres lijeènika i pravnika da utvrdi krajnje granice trudnoæe i stane na kraj beskonaènim pravnièkim zaèkoljicama. U veteranskim naseobinama sve su èešæi sluèajevi bigamije trudim se koliko mogu da uvjerim veterane da ne zlorabe nove zakone kojima im je dopušteno da se žene, te da ne uzimaju više od jedne žene. U Ateni se podiže Panteon po uzoru na Rim sastavljam natpis koji æe stajati na njegovim

zidovima u njemu nabrajam, kao primjere i obveze u budućnosti, usluge koje sam učinio grèkim gradovima i barbarskim narodima usluge Rimu razumiju se same po sebi. Nastavlja se borba protiv sudske okrutnosti morao sam prekoriti guvernera Kilikije kojem je palo na pamet da mučenjem pomori kra293dljivce stoke u svojoj provinciji, kao da obièna smrt nije dostatna da se èovjek kazni i makne. Država i municipiji zlorabili su presude na prisilni rad kako bi došli do jeftine radne snage zabranio sam tu praksu i kad je rijeè o robovima i kad je rijeè o slobodnjacima, ali je važno paziti da se taj odvratni sustav ponovo ne uspostavi pod nekim drugim imenom. U nekim mjestima na teritoriju bivše Kartage još se prinose žrtve djece treba pronaæi naèin da se Balovim sveæenicima zabrani užívanje u podizanju lomaèa. U Maloj Aziji naši su graðanski sudovi sramno povrijedili prava nasljednika Seleukida, jer su oduvijek bili neprijateljski raspoloženi prema nekadašnjim vladarima. Ispravio sam tu vjekovnu nepravdu. U Grèkoj još traje suđenje Herodu Atièkom. Flegontova kutija za poruke, s pisaljka od plovuèca i štapiæima od crvena voska, ostat æe do kraja uza me.

Kao i u doba moje sreæe, svi vjeruju da sam bog, pa mi i dalje prišivaju tu titulu, èak i u trenutku kad prinose nebu žrtve za carevo zdravlje. Veæ sam ti rekao zašto mislim da ta blagotvorna vjera nije besmislena. Jedna slijepa starica došla je pješice iz Panonije, a krenula je bila na taj mukotrpan put samo da me zamoli da joj prstom dotaknem ugasle zjenice od mog dodira vratio joj se vid, kao što je ona u svom vjerskom žaru i oèekivala to se èudo tumaèi njenom vjerom u božanskog cara. Dogodila su se i neka druga èuda bolesnici tvrde da su me vidjeli u snovima, kao što i hodoèasnici u Epidauru sanjaju Eskulapa, pa tvrde da su se nakon toga probudili izlijeèeni, ili da im je bar bolje. Ja se ne podsmjehujem toj suprotnosti između svoje iscjeliteljske moæi i svoje bolesti ozbiljno prihvaæam te nove privilegije. Slijepa starica što polako ide pješice s kraja barbarske provincije

postala je za me ono što mi je nekad bio onaj rob iz Tarakona simbol svih naroda imperija kojima sam vladao i služio. Njihovo mi je golemo povjerenje nagrada za dvadeset godina rada što mi ne bijaše mrzak. Flegont mi je nedavno proèitao djelo nekog Židova iz Aleksandrije koji mi takoèer pripisuje nadljudske sposobnosti. Primio sam bez poruge taj opis sijedog vladara koga su viðali na svim zemaljskim cestama, kako silazi u riznice rudnika, kako budi plodnost zemlje i posvuda uspostavlja blagostanje i mir, opis posveæena èovjeka koji je obnovio sveta mjesta svih rasa, poznavatelja magiènih vještina, vidovnjaka što je uznio jednog djeèaka u nebo. Taj me ushiæeni Židov bolje razumio od mnogih senatora i prokonzula, taj preobraæeni neprijatelj dopunjuje Arijana èuðim se kad vidim kako sam s vremenom u neèijim oèima postao ono što sam želio biti, i što mi je tako malo trebalo da postignem taj uspjeh. Tom ugledu pridodaju svoju velièanstvenost starost i smrt, koje su mi sasvim bliske ljudi mi se pobožno sklanjaju s puta, ne usporeðuju me više kao nekad sa spokojnim i blistavim Zeusom, nego s Marsom Gradivusom, bogom dugih ratova i stroge discipline, s ozbiljnim Numom nadahnutim bogovima u posljednje vrijeme ovo moje blijedo i izmoreno lice, ukoèeni pogled i krupno tijelo, ukruæeno snagom volje, podsjeæa ih na Plutona, boga sjena. Samo je nekolicina mojih prisnih znanaca, dragih i prekaljenih prijatelja, izbjegla toj strašnoj zarazi obožavanja. Mladi odvjetnik Fronton, buduæi sudac koji æe jamaèno biti jedan od dobrih službenika tvoje vladavine, došao je k meni da porazgovaramo o govoru koji treba da održim pred Senatom. Glas mu je podrhtavao a u oèima sam mu proèitao ono

isto obožavanje izmiješano sa strahom. Nisu više za mene spokojne radosti ljudskog prija²⁹⁴

295teljstva obožavaju me, previše me štiju da bi me voljeli.

Dosuđena mi je sreća slična onoj koju imaju neki vrtlari sve što sam želio posaditi u ljudsku maštu pustilo je korijen. Ćinilo se da je Antinojev kult najluđi moj naum, pretjerivanje u samo mojoj boli. Ali naše je doba željno bogova i najviše voli one najvatrenije i najtužnije, one koji s vinom života miješaju gorke med s one strane groba. U Delfima je dječak postao Hermes, čuvar praga i gospodar mračnih prelazaka što vode do carstva sjena. Eleuzina, u kojoj je njemu bilo zabranjeno kao dječaku strancu da bude posvećen sa mnom, napravila je od njega mladog Bakha Misterija, vladara graničnih područja između Ćtila i duše. Arkadija njegovih predaka povezuje ga s Panom i Dijanom, šumskim božanstvima tiburski seljaci poistovjećuju ga s blagim Aristejem, kraljem pčela. U Aziji vjernici nalaze u njemu svoje nježne bogove koje jesen lomi ili ljeto proždire. Na rubu barbarskih zemalja moj pratilac u lovu i na putovanjima zadobio je lik Tračkog Konjanika, onog tajanstvenog putnika što jaše kroz lovišta po mjesećini odnoseći duše u naborima svog ogrtača. Sve je to moglo biti tek izdanak službenog kulta, pučko laskanje ili dodvoravanje svećenika željnih novčane potpore. Ali taj mi mladi lik izmiče udovoljavajući težnjama priprostih srdaca jednini od onih obrata prirođenih samoj naravi stvari, taj mračni i divni efeb postao je u pučkoj pobožnosti oslonac slabih i siromašnih, tješitelj mrtve djece. Lik na bitinijskim novčićima, profil petnaestogodišnjeg dječaka lepršavih uvojaka, ushićenog i lakovjernog osmijeha koji nije bio dugo zadržao, vješaju o vrat novorođenčadi kao amajliju i pribijaju ga na male grobove na seoskim grobljima. Nedavno, kad sam pomišljao na svoj kraj, kao peljar koji se ne

brine za sebe ali strepi za putnike i brodski tovar, govorio sam gorke sam sebi da će ta uspomena iščeznuti sa mnom stoga mi se Ćinilo da će ono mlado stvorenje, brižljivo balzamirano u dnu mog sjećanja, na taj način po drugi put umrijeti. Ta posve opravdana bojazan ipak se donekle ublažila, jer sam nadoknadio koliko sam mogao tu preranu smrt. Slika, odraz, slabašan odjek živjet će bar još nekoliko stoljeća. Kad je riječ o besmrtnosti, ne može se mnogo više od toga učiniti.

Ponovo sam se vidio s Fidom Akvilom, guvernerom Antinupola, kad je bio na proputovanju do svog novog mjesta u Sarmizegetuzi. Opisao mi je godišnje obrede što se održavaju na obali Nila u čast mrtvog boga. Tisuće hodočasnika dolaze iz sjevernih i južnih krajeva, prinose žrtve u pivu i žitaricama, mole se, a svake treće godine održavaju se na njegov rođendan igre u Antinupolu, kao i u Aleksandriji i Mantineji, i u mojoj dragoj Ateni. Te trijenalne svečanosti održat će se opet na jesen, ali se više ne nadam da ću doživjeti deveti povratak mjeseca atira. Stoga je još važnije da se unaprijed odrede sve pojedinosti tih svečanosti. Proročište pokojnog dječaka djeluje u tajnoj komori faraonskog hrama koji sam dao obnoviti. Svećenici prenose svakog dana po nekoliko stotina već spremnih odgovora na sva pitanja koja zadaju ljudska nada ili tjeskoba. Zamjerali su mi što sam osobno sastavio neke od tih odgovora. Ipak, nisam time kanio iznevjeriti poštovanje prema svom bogu niti samilost prema ženi vojnika koja pita hoće li joj se muž živ vratiti iz garnizona u Palestini, ni prema bolesniku željnom utjehe, ni prema trgovcu Ćiji se brodovi ljuljaju na valovima Crvenog mora, ni prema braćnom paru koji želi sina. U najgorem slučaju, nastavio sam na taj način igre logogrifa, stihovane

297šarade koje smo nekad zajedno igrali. Isto su se tako èudili što sam ovdje, u Vili, oko kanopske kapelice u kojoj se slavi njegov kult na egipatski naèin, dao podiæi paviljone za zabavu sliène onima iz predgraða Aleksandrije, koje se isto tako zovu, i što sam omogućio svojim gostima da se u njima zabavljaju i uþivaju, i što ponekad i sam u njima sudjelujem. On je bio navikao na takve stvari. Èovjek se ne moþe ipak godinama zatvarati u jednu jedinu misao a da u nju malopomalo ne prodru i sve druge životne navike.

Uèinio sam sve ono što se preporuèuje. Èekao sam, katkad se i molio. Aудиvi voces divinas... Glupoj Juliji Balbili èinilo se da u zoru èuje Memnonov tajanstveni glas ja sam osluškivao noæne šumove. Od meda i ruþina ulja pravio sam pomast koja privlaèi sjene, izlagao sam zdjelicu mlijeka, šaku soli, kap krvi, ono što ih je nekoæ držalo na životu. Opruþio sam se na mramorni pod malog svetišta svjetlo zvijezda prodirale je kroz pukotine u zidu i ovdjeondje svjetlucalo, uznemirivalo blijedim odbljescima. Sjetio sam se naloga koje su sveæenici šaputali na uho pokojniku, putokaza uklesanog na grobu prepoznat æ put... I propustit æ ga èuvari na pragu... I iæi æ i obilaziti oko onih koji ga vole milijune i milijune dana... Pokatkad, u dugim razmacima, prièinilo mi se da osjeæam neèiju prisutnost, lagan dodir poput treptanja trepavica, mlak poput doticaja dlana. A uz Ahila pojavljuje se i Patroklova sjena... Nikad neæu znati nije li ta toplina, ta blagost izvirala jednostavno iz mene sama, kao posljednji napor èovjeka u borbi protiv samoæe i noæne studeni. Ali pitanje koje se takoèer postavlja u nazoènosti naših živih ljubavi danas me više ne zanima svejedno mi je dolaze li utvare koje sam prizvao iz limba mog sjeæanja ili iz limba nekog drugog svijeta. Moja je duša, ako imam dušu, od iste materije kao i sablasti ovo tijelo oteèenih ruku i modrih noktiju, ova þalosna, napol raspadnuta masa, mješina puna bolesti, þelja i snova, nije mnogo èvršæa ni gušæa od sjene. Ja se razlikujem od mrtvih samo po sposobnosti da se gušim još koji trenutak vise njihovo mi se postojanje èini u neku ruku pouzdanijim od mojega. Antinoj i Plotina u najmanju su ruku isto tako stvarni kao i ja.

Premišljanje o smrti ne uèi nas umiranju, ne olakšava nam odlazak, ali sad više i ne traþim olakšice. Sitno, nadureno i mušihæavo lice! Tvoja þrtva nije mi obogatila život nego smrt. Njeno pribliþavanje ponovo uspostavlja meðu nama nekakvo tijesno sudioništvo živi ljudi oko mene, vjerne sluge, gdjekad i dosadne, neæe nikad znati u kojoj nas mjeri život više ne zanima. Gadljivo se prisjeæam onih crnih simbola u egipatskim grobnicama suhog skarabeja, ukoèene mumije, þabe što vjeèito leþe jajašca. Ako je vjerovati sveæenicima, ostavio sam te na onom mjestu gdje se elementi jednog biæa razdiru poput pohabana odijela kad ga napnemo, na sumornom raskriþju izmeðu onoga što vjeèeno postoji, onoga što je bilo i onoga što æ biti. Moþda ti ljudi najposlije imaju pravo, moþda je smrt od iste neuhvatljive i zbrkane stvari kao i život. Ali sve te teorije besmrtnosti ne ulijevaju mi povjerenje sustav nagrada i kazni ostavlja hladnim suca koji zna kako je teško suditi. S druge strane, kadikad mi se i ono suprotno rješenje èini odviše jednostavnim, pukim ništavilom, šupljom prazninom u kojoj odjekuje Epikurov smijeh. Promatram svoj kraj ovom serijom eksperimenata na sebi nastavljam dugo prouèavanje zapoèeto još u Satirovoj bolnici. Zasad su promjene isto onako vanjske kao i promjene koje izazivaju vrijeme i nevrijeme na spome299r niku, ne dirajuæi ni u njegovu materiju ni u arhitekturu. Katkad mi se èini da kroz pukotine opaþam i dodirujem neuništive temelje, vjeènu

stijenu. Ono sam isto što sam i bio, umrijet æu nepromijenjen. Na prvi pogled, snažno dijete iz španjolskih vrtova i nadobudni èasnik što se vraæa pod šator otresajuæi s ramena pahuljice snijega, izgledaju mi isto onako uništeni kao što æu i ja biti kad proðem kroz vatru na lomaèi ali još su tu, neodvojivi od mene. Èovjek koji je jaukao na prsima mrtvaca i dalje stenje u nekom zakutku u meni, usprkos manje ili više ljudskom miru u kojem sam veæ prisutan putnika zatoèena u zauvijek nepokretnom bolesniku zanima smrt zato što je to još jedan odlazak. Ona snaga koja sam nekad bio još je kanda kadra pokrenuti nekoliko drugih života, podiæi svjetove na noge. Kad bi se kojim èudom još nekoliko stoljeæa nadovezalo na ovo malo dana što mi je još ostalo, uèinio bih opet ono isto što sam uèinio, ponovio bih èak i iste pogreške, obišao bih iste Olimpe i ista pakla. Ovakav je zakljuèak valjan argument u prilog korisnoj smrti, ali istodobno izaziva u meni i dvojbe o posvemašnjoj djelotvornosti smrti.

U stanovitim sam životnim razdobljima zapisivao svoje snove i raspravljao o njihovu znaèenju sa sveæenicima, filozofima i astrolozima. Ta sposobnost snivanja, veæ godinama oslabljena, vratila mi se ovih posljednjih mjeseci koliko traje agonija dogaðaji na javi ne èine mi se toliko stvarni, a ponekad bih rekao da nisu ni toliko važni. Ako nam taj svijet larvi i duhova, u kojima ima kudikamo više banalnih i apsurdnih zbivanja nego na zemlji, daje kakavtakav pojam o stanju duše odvojene od tijela, zacijelo æu svoju vjeènost provesti žaleæi za divnim vladanjem osjetilima i provjerenim perspektivama ljudskog razuma. Pa ipak, osjeæam i nekakvu slast

utonem u te puste predjele snova naèas postajem gospodar stanovitih tajni koje mi uskoro izmièu, pijem vodu na nekim izvorima. Neki dan sam bio u Amonovoj oazi, one veèeri kad smo krenuli u lov na veliku zvijer. Bio sam radostan sve se dogodilo isto onako kao i onda kad sam bio u punoj snazi najprije se ranjeni lav srušio, a onda se osovio na noge pohitao sam da ga dokrajèim. Ali ovaj put mi se konj propeo i bacio me na zemlju, preko mene se prevalila ona užasna krvava masa, zarila mi pandže u prsa. Prenuo sam se u svojoj odaji u Tiburu zapomažuæi na sav glas. Tu skoro vidio sam opet svog oca kojeg se inaèe vrlo rijetko sjetim. Ležao je u svojoj bolesnièkoj postelji, u jednoj sobi naše kuæe u Italiki, koju sam napustio odmah nakon njegove smrti. Na stolu mu je stajala boèica puna napitka za umirenje, preklinjao sam ga da mi je dade. Probudio sam se prije nego što mi je stigao odgovoriti. Èudim se što se veæina ljudi toliko boji duhova, a tako olako pristaju razgovarati s mrtvima u snovima.

I znamenja su sve èešæa sad mi se èini da je sve neka poruka ili znak. Maloprije mi je ispao iz prstena i napukao skupocjen dragulj, na kojem je jedan grèki majstor bio urezao moj profil. Auguri ozbiljno vrte glavom, a ja žalim za tim savršenim remekdjelom. Dogaða mi se da o sebi govorim u prošlom vremenu. Kad se u Senatu raspravljalo o nekim dogaðajima što su se zbili nakon Lucijeve smrti, uhvatio sam nekoliko puta sama sebe kako govorim o tim okolnostima kao da su se odigrale nakon moje smrti. Prije nekoliko mjeseci, baš na moj roðendan, dok su me u nosiljci nosili uza stube na Kapitol, našao sam se licem u lice sa èovjekom u žalosti koji je plakao. Primijetio sam kako je moj stari Habrija probljedio. U to sam vrijeme još

301izlazio, osobno sam obavljao svoje dužnosti pontifika Arvalskog bratstva, vršæi sve one drevne obrede rimske religije koju na kraju krajeva više volim od veæine stranih kultova. Stajao sam pred žrtvenikom

spremajuæi se da upalim vatru i prineseni bogovima žrtvu za Antonina. Iznenada mi skut toge kojim sam bio pokrio èelo sklizne i pade na rame tako da ostadoh gologlav, te sam iz položaja prinositelja žrtve dospio u položaj žrtve. Doista je na mene došao red.

Moja strpljivost donosi plodove manje patim život mi je opet gotovo lijep. Ne prepirem se više s lijeènicima satrli su me njihovi glupi lijekovi, ali sami smo krivi za njihovu preuzetnost i licemjerno cjepidlaèenje ne bi nam oni toliko lagali kad se mi ne bismo toliko bojali patnje. Nedostaje mi snage za nekadašnje napadaje bijesa znam iz pouzdana izvora da je Platorije Nepot, kojeg sam nekad mnogo volio, zloupotrijebio moje povjerenje nisam ga pokušavao natjerati na priznanje niti sam ga kaznio. Ne zabrinjava me više budućnost svijeta ne nastojim više izračunati, obuzet tjeskobom, koliko æ još potrajati rimski mir prepuštam tu brigu bogovima. Nije to zato što sam stekao više povjerenja u njihovu pravdu, koja nije naša pravda, niti više vjere u ljudsku mudrost, dapaèe. Život je okrutan, to dobro znamo. Ali upravo zato što ne oèekujem mnogo od ljudske sudbine, sretna razdoblja, djelomièan napredak i èovjekovi naponi da uvijek poèinje iznova i nastavlja, èine mi se pravim èudom što nadoknađuje gotovo nepreglednu masu zala i neuspjeha, nebrige i zabluda. Nastupit æ katastrofe i propasti, nered æ prevladati, ali od vremena do vremena bit æ i reda. Opet æ zavladati mir između dva rata, a rijeèi sloboda, èovjeènost, pravda ponovo æ ovdjeondje zadobiti smisao koji smo im nastojali pridati. Neæ sve naše knjige

oropasti, netko æ popraviti naše razbijene kipove, iz naših frontona i kupola poniknut æ drugi frontoni i kupole, neki æ ljudi misliti, raditi i osjeæati kao i mi usuđujem se računati na te nastavljaèe što æ se pojavljivati u nepravilnim razmacima tijekom stoljæa na tu isprekidanu besmrtnost. Ako barbari ikad zavladaju svijetom, bit æ prisiljeni prihvatiti neke od naših metoda i na kraju æ biti slièni nama. Habrija se boji da æ se jednog dana vrhovni pastir Mitre ili Kristov biskup naseliti u Rimu i zamijeniti pontifeksa maksimusa. Ako i dođe, na žalost, taj dan, moj nasljednik na vatikanskoj obali neæ više biti poglavar kruga posveæenika ili skupine sektaša, nego æ i on postati jedna od univerzalnih figura vlasti. Naslijedit æ naše palaèe i arhive, i razlikovat æ se manje od nas nego što bi se reklo. Mirno prihvaæam te nevolje vjeènog Rima.

Lijekovi više ne djeluju, noge mi sve više otjeðu, drijemam više sjedeæi nego ležeæi. Jedna æ od prednosti smrti biti i to što æu se opet moæi ispružiti na postelji. Sad je na meni red da tješim Antonina. Podsjeæam ga da mi se smrt veæ odavno èini najelegantnijim rješenjem mog problema moje se želje, kao i uvijek, napokon ispunjavaju, samo na nešto polaganiji i posredniji naèin nego što sam mislio. Drago mi je što mi je bolest do kraja ostavila netaknut razum, radujem se što ne moram proæi kroz sve kušnje duboke starosti, što mi nije suðeno upoznati ono otvrdnjavanje, ono ukruæivanje, ono osušivanje, ono užasno pomanjkanje želja. Ako se ne varam u računu, majka mi je umrla otprilike u ovim mojim sadašnjim godinama, a živim veæ upola dulje od svog oca koji je preminuo sa èetrdeset godina. Sve je spremno orao koji æ odnijeti bogovima carevu dušu drži se u pripravnosti za pogrebnu sveèanost. Moj mauzolej na èijem vrhu sad sade èemprese koji æ tvoriti tamnu

303piramidu uperenu put neba, bit æ dovršen baš na vrijeme da se u njega prenese još vruæi pepeo. Zamolio sam Antonina da poslije prenese onamo i Sabinupropustio sam bio da joj nakon smrti iskažem božanske poèasti koje

joj, na kraju krajeva, pripadaju, pa neæe biti zgoreg da se taj propust ispravi. A volio bih i da ostaci Elija Cezara poèivaju uza me. Prevezli su me u Baje. Po ovoj srpanjskoj jari putovanje je bilo mukotrпно, ali ovdje na moru lakše dišem. Valovi šume na obali kao šuštava svila i šaputavo milovanje još uživam u dugim rumenim veèerima. Ove ploèice na kojima pišem držim još samo da bih neèim zabavio ruke koje se gibaju i protiv moje volje. Poslao sam po Antonina glasnik je odjurio uzagrepce u Rim. Topot Boristenovih kopita, galop Traèkog Konjanika... Oko kreveta mi se tiska mala skupina mojih najbližih. Zao mi je Habrije suze ne pristaju staraèkim borama. Celerovo je lijepo lice mirno kao i uvijek trsi se da me njeguje ne odajuæi ništa èime bi mogao pridonijeti bolesnikovoj uznemirenosti i umoru. Ali Diotim jeca zarivši glavu u jastuèiæ. Pobrinuo sam se za njegovu budućnost on ne voli Italiju ostvarit æ svoj san da se vrati u Gadaru i otvori ondje s prijateljem besjednièku školu on neæe mojom smræu ništa izgubiti. Pa ipak, sitna mu ramena grèevito drhte pod naborima tunike osjeæam pod prstima taj njegov nježni plaè. Hadrijan æ ostati na kraju ljudski voljen. Mala moja dušo, nježna i nestalna dušo, družice moga tijela što ti bijaše domaèin, ti æeš siæi u ona blijeda mjesta, tvrda i gola, gdje æeš se morati odreæi nekadašnjih svojih igara. Gledajmo još èasak zajedno dobro poznate obale, predmete koje više jamaèno neæemo vidjeti... Pokušajmo u smrt stupiti otvorenih oèiju....

BOŽANSKOM HADRIJANU AUOUSTU

SINU TRAJANA

OSVAJAÈA PARTIJE

UNUKU NERVINU

PONTIFEKSU MAKSIMUSU

PO XXII. PUT NOSITELJU

TRIBUNSKJE VLASTI

TROSTRUKOM KONZULU DVOSTRUKOM

TRIJUMFATORU

OCU DOMOVINE

I NJEGOVOJ BOŽANSKOJ SUPRUZI

SABINI NJIHOV SIN ANTONIN

LUCIJU ELIJU CEZARU

SINU BOŽANSKOG HADRIJANA

DVOSTRUKOM KONZULU RADNA BILJEŽNICA IJADRIJANOVII MEMOARAPosveæeno G. F

Ova je knjiga zamišljena a potom i napisana, u cjelini ili djelomice, u razlièitim oblicima, između 1924. i 1929, od moje dvadesete do dvadeset i pete godine. Sve sam te rukopise uništila, kao što su i zaslužili.

U jednom svesku Flaubertove korespondencije, koji sam èesto preèitavala i u njemu potcrtavala mnoge reèenice oko 1927. godine, našla sam i ove nezaboravne rijeèi Kako nije više bilo bogova a Krista još nije bilo, postoji u povijesti jedan jedinstveni trenutak, između Cicerona i Marka Aurelija, kad je èovjek ostao sam. Dobar dio mog života proæi æ u nastojanju da odredim, a onda i portretiram, tog èovjeka samog a ipak vezanog za sve.

Iznova sam poèela raditi oko toga 1934. godine napisala sam petnaestak stranica za koje sam vjerovala da su konaène ponovo sam nekoliko puta otpoèinjala i napuštala taj posao između 1934. i 1937. godine.

Dugo sam zamišljala to djelo u obliku niza dijaloga u kojima æ se oglasiti svi glasovi toga doba. Ipak, što god radila, pojedinosti su potiskivale cjelinu dijelovi su ugrožavali ravnotežu svega Hadrijanov se

glas gubio u svoj toj vici. Nisam uspijevala ustrojiti taj svijet kako ga je vidio i èuo jedan èovjek.

309Jedina reèenica koja je ostala od verzije iz 1934. godine glasi Pomalo nazirem profil svoje smrti. Kao što slikar koji je izabrao krajolik što æ ga naslikati neprestance premješta svoj štafelaj sad na lijevu, sad na desnu stranu, i ja sam napokon našla pravo gledište za svoju knjigu.

Uzeti jedan život koji je Povijesti poznat, zabilježen i utvrđen ukoliko to život ikad može biti, tako da se jednim pogledom obuhvate svi njegovi obrisi štoviše, izabrati trenutak kad je èovjek koji je proživio taj život kadar da ga odvagne i ispita, pa i naèas procijeni. Uèiniti sve to tako kao da se on pred svojim životom nalazi u istom položaju kao i mi.

Jutra u Villi Adriani nebrojene veèeri provedene u kavanicama oko Olimpejona neprestano kretanje amotamo po grèkim morima ceste u Maloj Aziji. Da bih mogla iskoristiti te svoje uspomene, morale su mi postati isto tako daleke kao i drugo stoljeæe.

Eksperimenti vremenom osamnaest dana, osamnaest mjeseci, osamnaest godina, osamnaest stoljeæa. Nepomièno preživljavanje kipova koji, kao Mondragonov Antinoj u Louvresu, još žive u nutrini tog mrtvog vremena. Isti taj problem razmatran u perspektivi ljudskih generacija dva tuceta pari izmoždjenih ruku, oko dvadeset pet staraca dostajali bi da se uspostavi neprekidan kontakt između Hadrijana i nas.

Godine 1937. za jednog od svojih prvih boravaka u Sjedinjenim Državama, èitala sam radi ovog djela neke knjige u knjižnici Sveuèilišta u Yaleu opisala sam posjet lijeèniku i napisala odlomak o odustajanju od tjelesnih

vježbi. Ti su fragmenti ostali, ponešto prerađeni, i u sadašnjoj verziji. Bilo kako mu drago, bila sam još premlada. Ima knjiga kojih se èovjek ne smije prihvatiti da ih piše prije svoje èetrdesete godine. Prije toga izvrgava se opasnosti da previdi velike prirodne granice što dijele, od èovjeka do èovjeka, od stoljeæa do stoljeæa, beskrajnu raznolikost osoba, ili da, naprotiv, prida preveliko znaèenje obiènim administrativnim barijerama, carinarnicama ili vojnim stražama. Meni su sve te godine bile potrebne da nauèim toèno izraèunati razmak između cara i sebe.

Prestajem raditi na ovoj knjizi izuzev nekoliko dana u Parizu između 1937. i 1939. godine.

Sluèajno sam naišla na sjeæanje Lawrencea od Arabije koje me podsjetilo da je on išao Hadrijanovim tragovima u Maloj Aziji, samo što kod Hadrijana nije u pozadini bila pustinja nego brežuljci u Ateni. Što sam više o tome razmišljala, to me više obuzimala želja da zbog pustolovine èovjeka koji odbacuje život a nadasve odbacuje sebe preko Hadrijana izrazim stanovište èovjeka koji ne odbacuje život, ili ga na jednom mjestu odbacuje da bi ga na drugom prihvatio. Uostalom, razumije se samo po sebi da su asketizam jednoga i hedonizam drugoga u mnogo èemu zamjenjivi.

U listopadu 1939. ostavila sam u Europi rukopis s veæim brojem svojih bilježaka ipak sam ponijela sa sobom u Sjedinjene Države nekoliko sažetaka koje sam nekoæ bila sastavila u Yaleu, kartu Rimskog Carstva u trenutku

irajanove smrti koju sam godinama nosala sa sobom, i Antinojev profil iz Arheološkog muzeja u Firenci kupljen u samom muzeju 1926. godine, profil na kojem je Antinoj mlad, ozbiljan i mio.

Između 193. i 1948. nisam ni pipnula to svoje započetno djelo. Mislila sam katkad na njega, ali obeshrabreno gotovo ravnodušno, kao na nešto nemoguće. I pomalo se sramila što sam uopće tako nešto pokušala.

Očajavanje pisca koji ne piše.

U fajažim časovima obeshrabrenosti i malodušnosti sam u divni muzej u Hartfordu Connecticut gledati Canalettovu vedutu Rima, smeđi i zlažani Panteon kako se ocrtava na modrom nebu u lijepo ljetno predvečerje.

Svagda sam se odande vražala razvedrena i utješena.

Ofco 1941. godine slučajno sam otkrila kod jednog bojama u New Vorku četiri Piranesijeve gravire, koje smo G... i ja kupile. Na jednoj od njih, pogledu na Hadrijanovu vilu koji do tada nisam poznavala, prikazana je kanopska kapelica iz koje su u 17. stoljeću odneseni Antinoj izrađen u egipatskom stilu i bazaltni kipovi svećenica koji se danas mogu vidjeti u Vatikanu. U prvom je planu okrugla građevina raspuknuta kao lubanja, s koje visi šibljje poput pramenova kose. Piranesijev upravo medijski genij naslutio je ovdje nešto kao halucinaciju, dugotrajna sjećanja na obrede, tragičnu arhitekturu jednog unutarnjeg svijeta. Više sam godina gotovo svakog dana gledala tu sliku ne misleći uopće na svoj nekadašnji naum, za koji sam mislila da sam ga napustila, takvi su čudnovati obrati onoga što se zove zaborav.

Kad sam u proljeće 1947. godine sređivala svoje spisala sarn blijeske iz Yalea mislila sam da su mi nepotreterae.

Ipak, Hadrijana spominjem u eseju o grčkim mitovima koji sam napisala 1943. godine, a objavio ga je Caillois u Les Lettres frangaises u Buenos Airesu. Godine 1945. slika utopljenog Antinoj a, nošena na neki način strujom zaborava, izbija na površinu u još neobjavljenom eseju Kantik slobodne duše napisanom uoči teške bolesti.

Valja imati na umu da je sve ono što ja ovdje pripovijedam iskrivljeno zbog onoga što ne pripovijedam ove bilješke popunjavaju samo jednu prazninu. U njima nema riječi o onome što sam radila u tim teškim godinama, ni o mojim mislima, ni o djelima, ni o tjeskobama, ni o radostima, ni o silnim reperkusijama vanjskih zbivanja, ni o vječitom iskušavanju same sebe na kamenu kušnje samih činjenica. Isto tako šutke prelazim preko doživljaja u bolesti i onih drugih, skrovitijih, koje oni za sobom povlače, i vječite prisutnosti ljubavi ili traganja za njom. Nije važno, možda je bio potreban taj prekid, taj prijelom, taj mrak u duši koji su mnogi od nas doživjeli u to doba, svatko na svoj način, vrlo često tragičnije i konačnije nego ja, da me prisili da pokušam premostiti ne samo udaljenost koja me dijeli od Hadrijana, nego nadasve udaljenost koja me dijeli od same sebe.

Kako je korisno sve što čovjek radi za sebe kad ne misli na svoju korist.

Za svih tih godina u tuđini i dalje sam čitala antičke pisce svesci crvenih ili zelenih korica u izdanju LoebaHeinemanna postali su mi druga domovina. Jedan je od najboljih načina da se rekonstruiraju misli jednog čovjeka da se obnovi njegova knjižnica. Godinama sam nesvjesno tako radila na popunjavanju polica u Tiburu. Preostalo mi je još samo zamisliti natečene ruke bolesnika na napol odmotanim rukopisima.

313Rekonstruirati iznutra sve ono što su arheolozi u 19 stoljeću učinili izvana.

U prosincu 1948. primila sam iz Švicarske, gdje sam je za vrijeme rata pohranila, škrinju punu obiteljskih spisa i pisama starih i po deset godina. Sjela sam uz vatru da obavim tu svojevrsnu groznu posmrtnu inventuru. Otvarala sam svežnjeve pisama, prečitavala sam, prije nego što su je spaliti, tu pozamašnu korespondenciju s ljudima koje sam zaboravila

i koji su mene zaboravili, jedni su još bili živi a drugi mrtvi. Neki su od tih listića potjecali od generacije prije moje čak mi ni imena tih ljudi nisu ništa govorila. Mehanički sam bacala u vatru tu razmjenu mrtvih misli s iščezlim Marijama, Francoisama i Faulovima. Razmotala sam četiripet listova pisanih na pisanim stroju papir je bio već požutio. Pročitala sam početak Dragi moj Marko... Marko... O kojem je to prijatelju, o kojem ljubavniku, o kojem daljnjem rođaku riječ? Nisam se uopće sjećala tog imena. Tek sam nakon nekoliko trenutaka shvatila da ime Marko tu stoji umjesto imena Marko Aurelije, i da u rukama držim odlomak izgubljenog rukopisa. Od tog trenutka najvažnije mi je bilo da poštoto ponovo napišem tu knjigu.

Te sam noći ponovo otvorila i dvije knjige koje su mi također bile vraćene, ostaci rasute knjižnice. Bijahu to Dion Kasije u lijepom izdanju Henrija Estiennea, i jedan svezak običnog izdanja djela Historia Augusta, dva glavna izvora za upoznavanje Hadrijanova života koje sam bila kupila kad sam nakanila pisati ovu knjigu. Sve ono što smo svijet i ja u međuvremenu preživjeli obogatilo je te ljetopise davno minulog doba i bacilo drugo svjetlo i druge sjene na taj carski život. Nekoć sam ponajviše mislila na čovjeka od pera, putnika, pjesnika, ljubavnika ništa od toga nije izbljedjelo, ali sam prvi put vidjela kako se izvanredno jasno ocrtava, među svim tim likovima, najslužbeniji i ujedno najskrovitiji lik samog ca314

ra Život u svijetu koji se ruši naučio me da spoznam važnost vladara. Uživala sam izrađujući i prepravljajući portret toga gotovo mudrog čovjeka.

Samo me još jedna povijesna figura gotovo isto tako snažno privlačila Omar Hajjam, pjesnik i astronom. Ali život je Hajjamov život promatrača, i to čista promatrača svijet akcije bio mu je odviše dalek. Uostalom, ne poznajem Perziju i ne znam perzijski.

Isto tako, nije mi ženska osoba mogla biti glavna junakinja, nisam mogla, primjerice, uzeti Plotinu da mi bude, umjesto Hadrijana, glavni stožer u kazivanju. Život je žena odviše ograničen, ili odviše skrovit. Čim jedna žena počne pripovijedati, odmah joj prigovaraju da više nije žensko.

Ionako je već prilično teško izreći po neku istinu i na muška usta.

Otišla sam u Taos, u Novi Meksiko. Ponijela sam sa sobom bijele listove papira da na njima počnem iznova pisati ovu knjigu, poput plivača koji skače u vodu ne znajući hoće li doplivati do druge obale. Do kasno u noć radila sam na njoj između New Yorka i Chicaga, zatvorena u svom odjeljku spavaćih kola kao u hipogeju. Zatim sam cijeli sutrašnji dan radila u restoranu jednog kolodvora u Chicagu čekajući vlak koji je zapeo negdje u snježnoj vijavici. Nakon toga iznova, sve do zore, sama u kolimavidikovcu ekspresnog vlaka do Santa Fea, okružena tamnim gorskim kosama Kolorada i vječnim šarama zvijezda. Tako sam u jednom dahu ispisala pasuse o hrani, ljubavi, snu i poznavanju ljudi. Ne sjećam se ni jednog dana provedenog s više žara ni lucidnijih noći.

315r

Prelazim što brže mogu preko tri godine istraživanja koje zanima samo stručenjake, i preko razvitka metode srodne ludilu što bi zanimalo samo bezumnike. Pa ipak riječ ludilo previše miriše na romantiku recimo radije da je riječ o stalnoj uronjenosti, pronicavoj koliko je god to moguće, u ono što je nekoć bilo.

Jednom nogom u znanstvenosti, a drugom u magiji ili, točnije rečeno i bez metafora, u onoj suosjećajnoj magiji koja nam omogućuje da se u mislima unesemo u nečiju nutrinu.

Portret nečijeg glasa. Odlučila sam ove Hadrijanove memoare napisati u prvom licu zato da bih se najviše što mogu oslobodila svakog posrednika, pa i same sebe. Hadrijan je mogao sam o svom životu govoriti snažnije i istančanije nego ja.

Vrijeme tu ne igra nikakvu ulogu. Uvijek se čudim kako moji suvremenici, koji vjeruju da su osvojili i preobrazili svemir, ne znaju da možemo po svojoj volji smanjiti razmak između stoljeća.

Sve nam i svi izmiču, pa i mi sami. Ja slabije poznajem život svog oca nego Hadrijanov. Kad bih morala napisati svoj životopis, rekonstruirala bih ga izvana, mukotrpno, kao i svaki drugi život morala bih posegnuti za pismima i za tuđim uspomenama da bih fiksirala ta nepouzdana sjećanja. Uvijek su to samo porušeni zidovi, puke sjene. Što se tiče Hadrijanova života, nastojala sam da se praznine u njegovim zapisima poklapaju s onim što bi i on sam bio zaboravio.

To ne znači, kao što se često prenaglašava, da je povijesna istina uvijek i u svemu nedokučiva. Ta je istina kao i sve druge čovjek se vara više ili manje.

Svi oni koji povijesni roman svrstavaju u posebnu kategoriju smea s uma da je romanopisac uvijek samo tumač koji, s pomoću metoda svoga doba, tumači određeni broj minulih događaja, svjesnih ili nesvjesnih uspomena, vlastitih ili tuđih, satkanih od istog materijala kao i Povijest.

Proustovo je djelo, baš kao i Rat i mir, rekonstrukcija jedne izgubljene prošlosti. Istini za volju, povijesni roman od 1830. godine naginje melodrami i pustolovnoromantičnoj priči, ali ništa više nego i Balzacova divna Vojvotkinja od Langeaisa ili njegova začudna Zlatooka djevojka. Flaubert pomno rekonstruirao Hamilkarovu palaču s pomoću stotina sitnih pojedinosti, baš kao što radi i kad piše o Vonvilleu. U naše doba, povijesni roman ili bar ono što nazivamo povijesnim romanom, da nam bude lakše mora biti uronjeno u ponovo pronađeno vrijeme i ukorijenjeno u jednom unutarnjem svijetu.

Pravila igre sve saznati, sve pročitati, o svemu se obavijestiti i istodobno primijeniti u svoje svrhe Duhovne vježbe Ignacija Lovole, ili metodu hinduskog asketa koji se godinama svim silama trsi da što bolje vidi sliku koju predočuje sebi pod sklopljenim vjeđama. Pratiti preko tisuća i tisuća bilježaka na karticama vrijeme kad se nešto zbilo nastojati licima koja poznajemo samo u kamenu vratiti njihovu pokretljivost i živu gipkost. Kad se dva zapisa, dvije tvrdnje, dvije ideje pobijaju, treba ih radije izmiriti među sobom nego poništiti, vidjeti u njima dvije razne fasete, dvaju uzastopnih stanja iste činjenice, uvjerljivu realnost zato što je kompleksna, ljudsku zato što je višestruka. Nastojati iščitavati zapis iz 2. stoljeća očima, dušom i osjetilima 2. stoljeća, uroniti ga u lužinu koju tvore činjenice iz onog doba ukloniti, ako je ikako moguće, sve one ideje, sve one osjećaje što su se nagomilali u nizu slojeva između tih osoba i nas. Ipak, poslužiti se, ali oprezno, i to samo u pripremnoj fazi proučavanja,

317r

možnostima uspoređivanja ili provjeravanja, novih perspektiva što su malopomalo nastajale tijekom stoljeća ili događaja koji nas razdvajaju od tog zapisa, te činjenice tog čovjeka koristiti se njima u neku ruku kao orijentirima pri povratku do jedne određene vremenske točke Pripaziti da vlastita sjena ne padne na sliku, ne dopustiti da dah zamagli zrcalo, uzeti samo ono što je u nama najtrajnije i najhitnije u osjećajima izazvanim osjetilima ili u duhovnim operacijama, kao dodirnu točku s tim ljudima koji su kao i mi grickali masline, pijuckali vino i imali prste

ljepljive od meda, boèili se s britkim vjetrom i kišom koja zasljepljuje, ljeti tražili hlad pod platanom, uživali i razmišljali, starjeli i umirali.

Nekoliko sam puta zamolila lijeènike da na temelju oskudnih podataka iz kronike postave dijagnozu Hadrijanove bolesti. Uostalom, ti se podaci u biti ne razlikuju mnogo od kliničkih opisa Balzacove smrti.

Da bi se bolje razumjela Hadrijanova bolest, valjalo se poslužiti prvim simptomima bolesti srca.

Što je Hekuba njemu? pita se Hamlet kad putujuæi glumac oplakuje pred njim Hekubu. I eto, Hamlet je prisiljen priznati da je taj glumac koji roni prave suze uspio uspostaviti s pokojnicom, koja je umrla prije tisuæu godina, dublji odnos nego što ga on ima sa svojim ocem pokopanim dan prije toga, ali èiju nepravdu ne osjeæa toliko da bi ga mogao bez razmišljanja osvetiti.

Ljudska supstancija i struktura ne mijenjaju se mnogo. Ništa nije stalnije od zaobljenosti gležnja, mjesta tetive na peti ili oblika nožnog palca. Ali ima razdoblja kad cipele manje deformiraju nogu nego u neko drugo doba. U stoljeæu o kojem je rijeè još smo uvijek vrlo blizu nesputanoj slobodi golog stopala.

Pripisujuæi Hadrijanu stanovit uvid u buduænost, držala sam se granica vjerodostojnosti pazeæi da ta predviðanja ostanu ipak neodreðena.

Nepristran analitièar ljudskih poslova obièno se ne vara mnogo u pogledu daljnjeg toka zbivanja ipak, ozbiljno griješi kad nastoji predvidjeti toèan naèin na koji æe se dogaðaj odigrati, njegove pojedinosti i obrate.

Napoleon je na Svetoj Heleni prorekao da æe Europa sto godina nakon njegove smrti biti revolucionarna ili kozaèka vrlo je toèno postavio dva elementa problema, ali ih nije mogao zamisliti jedan uz drugi. Meðutim, u cjelini, samo iz oholosti, grubog neznanja ili kukavièluka, ne želimo vidjeti u sadašnjosti obrise epoha što æe tek doæi. Slobodoumni mudraci antièkog svijeta prosuðivali su kao i mi na temelju fizike ili univerzalne fiziologije predviðali su kraj èovjeka i smrt Zemlje. Plutarh i Marko Aurelije dobro su znali da bogovi i civilizacije prolaze i izumiru. Nismo mi prvi koji gledamo u oèi neumitnoj sudbini.

Ta vidovitost koju sam pripisala Hadrijanu bijaše, uostalom, samo naèin da istaknem gotovo faustovsku crt u njegove liènosti, koja se, primjerice, oèituje u Sibilinskim pjesmama, u spisima Elija Aristida ili u Frontonovu portretu ostarjelog Hadrijana. Opravdano ili ne, suvremenici su tom èovjeku na samrti pripisivali nadljudske vrline.

Da taj èovjek nije oèuvao mir u svijetu i obnovio gospodarstvo imperija, ne bi me toliko zanimalo njegove osobne zgode i nezgode.

Nikad ne možeme posvetiti previše vremena neobièno zanimljivom radu na usporedbi tekstova. Pjesma o lovaèkom trofeju u Tespisu, koju je Hadrijan posvetio Amoru i Veneri Uranskoj na brežuljcima Helikona, kraj Narcisova izvora, potjeèe iz jeseni 124. godine car je u to

doba bio prošao kroz Mantineju gdje je, kako nas izvještaje Pausanija, dao obnoviti Epaminondu grobnicu i na nju uklesati pjesmu. Taj je natpis iz Mantineje danas izgubljen, ali Hadrijanova gesta dobiva svoj pravi smisao tek kad se dovede u vezu s jednim pasusom iz Plutarha, koji nam govori kako je Epaminonda na tom mjestu pokopan između dvojice mladih prijatelja što su pali zajedno s njim. Ako pretpostavimo da su se Antinoj i car prvi put sreli kad je Hadrijan boravio u Maloj Aziji 123. i 124.

godine, što je svakako najvjerojatnije i najbolje potkrijepljeno pronaðenom ikonografijom, te su dvije pjesme dio onoga što bi se moglo nazvati Antinojevim ciklusom, jer su obadvije nadahnute onom istom Grèkom

herojskih ljubavnika koju æe poslije, nakon smrti miljenikove, Arijan evocirati uspoređujući mladića s Patroklom.

Ima nekoliko osoba čije bih portrete bila rado razvila Plotina, Sabina, Arijan i Svetonije. Ali njih je Hadrijan mogao vidjeti sa svoga stajališta samo djelomice. Pa i sam se Antinoj vidi tek posredno, preko carevih uspomena, što æe reći ocrtan strastveno i potanko, s gdje kojom pogreškom.

Sve što bi se moglo reći o Antinojevoj naravi sadržano je u najmanjem od njegovih portreta. Eager and impassioned tenderness, sullen effeminacy Gorljiva nježnost bez strasti, mrzovoljna ženstvenost Shelley, s divnom pjesničkom prostodušnošću, izriče u šest riječi ono bitno, dok se većina likovnih kritičara i povjesničara 19. stoljeća gubila u beskrajnim deklamacijama o vrlinama ili idealizirala Antinoj a, licemjerno i maglovito.

Portreti Antinoja ima ih napretek, od neprispodobivih do osrednjih. Svi oni, usprkos razlikama, ovisno o kiparevoj vještini ili o uzrastu modela, razlikama između portreta za koje je mladić osobno pozirao i portreta rađenih u spomen na pokojnika, diraju u srce nevjerojatnom realističnošću lika koji se uvijek može odmah prepoznati, ma koliko različito bio interpretiran. Dira u srce i tim jedinstvenim primjerom u antici, da se umnožava i preživljava u kamenu lice koje nije bilo lice državnika ni lice filozofa, nego je jednostavno bilo voljeno. Od svih su tih likova dva najljepša ujedno i najmanje poznata, i jedini za koje znamo kako im se zove autor. Jedan je od njih baretel na kojem se potpisao Antonijan iz Afrodizije i koji je otkriven tek prije pedesetak godina na zemljištu agronomskog instituta Fundi Rustici i danas se nalazi u dvorani upravnog odbora tog istog instituta. Kako ni jedan vodič kroz Rim, ionako već pretrpan kipovima, ne upozorava na njega, turisti i ne znaju za nj. Antonijan je isklesao svoje djelo u talijanskom mramoru stoga je sigurno da ga je taj umjetnik izradio u Italiji, po svoj prilici u Rimu, gdje je dugo boravio, u Vili kamo ga je Hadrijan bio doveo s nekog od svojih putovanja. To je vrlo profinjeno djelo. Mlado lice, sjetno i pognuto, uokvireno je isprepletenim arabeskama od vilica vinove loze čovjek, htio htio, pomišlja na berbu kratkog života, na mirišljivu atmosferu jesenske večeri. Djelo nosi tragove godina provedenih u podrumu za posljednjeg rata bijela boja mramora privremeno je potamnijela, umrljana zemljom. Bogovi doista pate od ljudskih ludosti.

Bilješka iz 1958. godine. Gornji su reci prvi put objavljeni prije šest godina u međuvremenu je Antinojev baretel kupio jedan rimski bankar, Arturo Osio, neobičan čovjek koji bi zainteresirao Stendhala ili Balzaca. Osio se brine o tom lijepom predmetu isto onako brižno kao što se brine i o svojim životinjama koje drži na slobodi na svom imanju nedaleko od Rima, i o drveću koje je na tisuće posadio na svom veleposjedu u Orbetellu. Rijetka vrлина Talijani ne vole drveće, ustvrdio je Stendhal 1828. godine, a što bi tek danas rekao kad bi vidio kako rimski spekulanti ubijaju ubrizgavanjem vruće vode pinijske krošnjama u obliku suncobrana, strogo zaštićene gradskim propisima, samo zato što im smetaju da izgrade na tim mjestima svoje mravinjake. To je i rijedak luksuz malo jer

bogataša tako oduševljenih svojim šumama i livadama da se po njima slobodno kreću životinje, ali ne radi lovačkog užitka nego zato da obnove neku vrstu zemaljskog raja Gotovo isto tako malo ljubavi ima i spram antičkih kipova, tih velikih mirnih predmeta, trajnih i krhkih u isti mah u kolekcionara ovog našeg burnog doba bez budućnosti. Po savjetu

struènjaka, novi vlasnik Antonijanova bareljefa dao je da ga vješte ruke pomno oèiste. Polaganim i blagim trljanjem vršcima prstiju skinuta je s mramora hrða i plijesan i vraæn je kamenu njegov meki sjaj alabastra i bjelokosti.

Drugo je od ta dva remekdjela znameniti sardoniks poznat pod imenom Gema Marlborough, jer je pripadao toj obiteljskoj zbirci koja danas više ne postoji za taj lijepi intaljo mislilo se veæ da je izgubljen, kao da je u zemlju propao. Ponovo je izbio na vidjelo na javnoj dražbi u Londonu, u sijeènju 1952, kad je vraæn u Rim zahvaljujuæi istanèanom ukusu velikog kolekcionara Giorgia Sangiorgija. Zahvalna sam tom gospodinu što sam imala priliku vidjeti i držati u ruci taj jedinstveni dragulj. Na njegovu rubu može se proèitati nepotpun potpis za koji se opravdano smatra da je potpis Antoniana iz Afrodizije. Umjetnik je tako znalaèki urezao savršen profil u uski okvir sardoniksa da taj dragi kamen svjedoèi, koliko i kip ili. bareljef, o jednoj velikoj izgubljenoj umjetnosti. Zbog proporcija samog djela èovjek zaboravlja na dimenzije predmeta. U bizantsko doba to je remekdjelo bilo ugraðeno u grumen èistog zlata. U tom je obliku, iduæi iz ruke u ruku pojedinih nepoznatih kolekcionara, djelo dospjelo u Veneciju, gdje se spominje da se nalazi u jednoj velikoj zbirci u 17. stoljeæu. Glasoviti antikvar Gavin Hamilton kupio ga je i donio u Englesku, odakle se dragulj vratio na svoje polazište, u Rim. Od svih predmeta koji još postoje na kugli zemaljskoj, jedino se za ovaj može prilièno pouzdano ustvrditi da ga je Hadrijan èesto držao u rukama. Treba zaviriti u sve skrivene kutke jednog predmeta da bi se otkrile najjednostavnije stvari od opæeg književnog interesa. Tek kad sam prouèavala spise Hadrijanova tajnika Flegonta, doznala sam da upravo toj zaboravljenoj osobi dugujem prvu i jednu od najljepših velikih prièa o duhovima, mraènu i èulnu prièu Zaruènica iz Korinta, koja je poslije nadahnula Goethea, pa i Anatola Francea za Korintski pir. Usput budi reèeno, Flegont je isto tako napisao, odajuæi podjednaku neogranièenu radoznalost za sve što nadilazi ljudska iskustva, apsurdne prièe o dvoglavim èudovištima i hermafroditima koji raðaju. Takve su bile teme, bar u neke dane, razgovora za carskim stolom.

Oni koji bi radije èitali Hadrijanov dnevnik umjesto Hadrijanovih memoara smeæu s uma da èovjek od akcije malokad vodi dnevnik gotovo se uvijek tek poslije, u razdoblju duljeg mirovanja, prisjeæa, bilježi i ponajèešæe èudom èudi.

Kad i ne bi bilo drugih dokumenata, Arijanovo pismo caru Hadrijanu o kružnoj plovidbi po Crnom moru dostajalo bi da se u grubim crtama rekonstruira ta carska figura pomna toènost državnog poglavara koji želi sve znati, zanimanje za javne radove u miru i u ratu, sklonost vjernim i vješto izraðenim kipovima, zaokupljenost poezijom i drevnim legendama. To je svijet, rijedak u svim vremenima, koji æe potpuno išèeznuti poslije Marka Aurelija, svijet u kojem se, koliko god bili tanani preljevi u iskazivanju poštovanja i smjernosti, èovjek od pera i dužnosnik obraæa još uvijek vladaru kao prijatelju. Sve je tu sjetno vraæanje idealu drevne Grèke, diskretna aluzija na izgubljene ljubavi i na mistiène utjehe koje traži preživjeli ljubavnik, opsjednut neznanim zemljama i barbarskim podnebljima. Tako duboko predromantièna evokacija pustih krajeva naseljenih morskim pticama podsjeæa nas na onu divnu vazru pronaðenu u Villi Adriani, koja se danas nalazi u muzeju Terme u Rimu, gdje na snjež323

nobiljelom mramoru širi krila i polijeæe, na posvemašnjoj osami, jato èaplji.

Bilješka iz 1949. godine. Što se više trsim izraditi vjeran portret, to se više udaljujem od knjige i od èovjeka koji bi se mogli svidjeti. Shvatit æ me samo gdje koji prouèavatelj ljudske sudbine.

Roman danas proždire sve druge forme èovjek je tako reæi prisiljen posegnuti za njim. Ova studija o sudbini èovjeka koji se zvao Hadrijan bila bi u 17. stoljeæu tragedija, a u doba renesanse, možda, esej. Kako su neotesani ljudi koji mi govore Hadrijan, to ste vi! Možda su isto tako neotesani i oni koji se èude što sam izabrala tako daleku i stranu temu. Vraè koji si zarezèe palac u trenutku kad priziva duhove zna da æ mu se oni odazvati samo zato da mu sišu krv. Isto tako zna, ili bi morao znati, da su glasovi koji mu govore pametniji i vredniji pažnje od njegovih jauka.

Uskoro sam zapazila da pišem životopis velika èovjeka. Otuda još veæe poštivanje istine, još više pozornosti i, s moje strane, još više šutnje. U ovoj je knjizi sažet golem trud koji sam obavila za samu sebe. Navikla sam se svake veèeri gotovo automatski zapisivati rezultate dugotrajnih vizija prouzrokovanih prisnošæu s jednim drugim dobom, u koje sam se prenosila mislima. Bilježila sam i najmanju rijeè, i jedva primjetne nijanse prizori koji su u ovoj knjizi, ovakvoj kakva jest, svedeni na dva retka, zbivali su se do u tanèine i kanda usporenim tempom. Sakupljeni jedan uz drugi, ovi, da tako kažem, izvještaji iznosili bi više tisuæa stranica u knjizi. Ali svakog sam jutra spaljivala ono što sam obnoæ napisala. Na taj sam naèin sroèila i velik broj vrlo nejasnih razmišljanja, pa i poprilièno nepristojnih opisa.

Svaki je ispriповijedani život u izvjesnom smislu primjeren èovjek piše da bi napadao ili branio jedan svjetonazor, da bi izložio svoj naèin ponašanja. Isto je tako istina da se gotovo svaki životopisac diskvalificira idealiziranjem ili ocrnjivanjem pod svaku cijenu, grubim preuveličavanjem nekih pojedinosti ili opreznim izostavljanjem drugih. Proizvoljno izgrađen lik zamjenjuje èovjeka kojeg bi trebalo razumjeti. Nikad ne valja smetnuti s uma grafièki prikaz ljudskog života, koji se ne sastoji, ma što ljudi govorili, od jedne horizontale i dvije vertikale, nego prije od tri beskonaène krivulje koje se neprestano približavaju i udaljavaju jedna od druge ono što je èovjek vjerovao da jest, ono što je želio biti i ono što je odista bio.

Èovjek zaljubljen u istinu, ili bar u toènost, vrlo èesto može primijetiti, kao i Pilat, da istina nikad nije èista. Otuda, izmiješano s izrièitim tvrdnjama, ima tu i oklijevanja, odstupanja i okolišanja kojih ne bi bilo u konvencionalnijeg èovjeka. U stanovitim trenucima, uostalom malobrojnijim, pomišljala sam èak i da car laže. Tad ga je trebalo pustiti da laže, kao što i svi mi lažemo.

Što god radili, uvijek na svoj naèin obnavljamo spomenik. Ali mnogo je veæ i to ako se služimo autentiènim kamenjem.

Ja sam svako biæe koje je preživjelo ljudsku pustolovinu.

325Mene to 2. stoljeæe zanima zato što je zadugo bilo stoljeæe posljednjih slobodnih ljudi. Što se nas tièe, mi smo možda veæ vrlo daleko od tog doba.

Na dan 26. prosinca 1950, jedne ledene veèeri u gotovo polarnoj tišini na otoku Mount Desert u Sjedinjenim Državama, nastojala sam oživjeti žegu i sparinu jednog srpanjskog dana 138. godine u Bajama, teret pokrivaèa na tromim i umornim nogama, gotovo neèujni šum mora bez plime i oseke koji dopire ovdaonda do èovjeka zaokupljenog hropcem svoje agonije. Pokušavala sam doprijeti tako i do posljednjeg gutljaja vode, do posljednjeg grèa, do posljednje slike u glavi. Caru je preostalo još samo da umre.

Ova knjiga nije nikom posvećena. Trebalo je da bude posvećena G. F. i bila bi joj posvećena kad ne bi bilo pomalo nepristojno stavljati osobnu posvetu na početak djela u kojem mi je bilo stalo do toga da izbrišem svaki svoj trag. Ali i najduža posveta bila bi svejedno odviše nedostatna i odviše banalna da se iskaže čast jednom tako neobičnom prijateljstvu. Kad pokušam definirati to dobro koje uživam već godinama, obično kažem sama sebi da takva povlastica, ma koliko rijetka bila, ne može ipak biti jedinstvena, da u pustolovini stvaranja knjige ili u životu sretna pisca moru kadikad postojati netko u pozadini tko neće propustiti netočnu ili slabu rečenicu koju bi pisac, umoran, najradije ostavio, netko tko će i dvadeset puta, ako treba, pročitati s njim dvojbenu stranicu, netko tko umjesto njega s polica u knjižnici skida debele knjižurine u kojima bi se mogao naći kakav koristan podatak i uporno ih iznova prelistava kad ih je pisac već iz pukog umora zatvorio, netko tko ga podržava, slaže se s njim a katkad i prepire, netko tko s istim žarom dijeli s njim umjetničke užitke i životne užitke, poslove koji nikad nisu dosadni ali nisu ni laki, netko tko nije ni njegova sjena, ni njegov odraz, pa ni njegova nadopuna, nego svoj čovjek, netko tko mu ostavlja bo326 žansku slobodu, a ipak ga obvezuje da bude u punoj mjeri ono što jest. Hospes Comesque.

U prosincu 1951. saznala sam da je tih dana umro njemački povjesničar Wilhelm Weber, a u travnju 1952. da je umro i znanstvenik Paul Grainger čijim sam se radovima uvelike služila. Neki sam dan razgovarala sa dvije osobe, G. B... i J. F.. koji su u Rimu upoznali gravera Pierrea Gusmana, u vrijeme kad je oduševljeno crtao pojedine dijelove Vile. Osjetila sam da pripadam nekoj vrsti Gens Aelia, gomili tajnika velikog čovjeka, da sudjelujem u smjeni straže carske garde koju tvore humanisti i pjesnici što se smjenjuju oko jedne velike uspomene. Tako je a to se isto zacijelo odnosi i na stručenjake za Napoleona i za ljubitelje Dantea s vremenom nastao krug ljudi povezanih istim simpatijama ili zaokupljenih istim problemima.

Postoje Blaziji i Vadiji, a i njihov je debeli rođak Bazil tu negdje. Slučilo mi se jednom, samo jednom, da se nađem pred onom mješavinom uvreda i vojničkih šala, pred citatima okrnjenim ili iskrivljenim tako vješto da naše rečenice kazuju neku glupost koju inače ne kazuju, pred varljivim argumentima sklepanim od tvrdnji koje su toliko mutne i toliko bespogovorne da ih zdravo za gotovo prima čitatelj koji poštuje čovjeka s diplomom i koji nema vremena ni želje da sam zaviri u izvore. Sve je to svojstveno jednom stanovitom soju i jednoj stanovitoj sorti, koji su, srećom, vrlo rijetki. Koliko, naprotiv, možemo naći dobre volje u mnogih znanstvenika koji bi mogli vrlo lako, u naše doba pomamne specijalizacije, naprećac prezreti svaki literarni pokušaj rekonstrukcije prošlosti koja naoko zadire u njihovu domenu... Mnogi su mi se od njih spontano sami ponudili da naknadno isprave neku moju zabludu, potkrijepe neku pojedinost, podupru neku pretpostavku ili olakšaju novo istraživanje, pa moram ovdje uputiti izraze prijateljske zahvalnosti tim svojim dobrohotnim suradnicima. Svako novo izdanje knjige duguje ponešto čestitim ljudima koji su je pročitali. Treba raditi što se najbolje može. Dotjerivati. Dotjerano iznova neprimjetno dotjerati. Ja popravljam sam sebe, rekao je pjesnik Yeats, kada dotjerujem svoja djela.

Jučer sam u Vili mislila na tisuće tih života, skrovitih kao što su životi životinja, bez misli kao što su životi biljaka, Cigana iz Piranesijeva doba, pljačkaša ruševina, prosjaka, kozara, seljaka

nastanjenih kojekako u nekom zakutku razvalina, što su se tu smjenjivali između Hadrijana i nas. Na okrajku maslinika, u djelomice očišćenom antičkom hodniku, G... i ja smo se našle pred ležajem od trske jednog pastira, pred njegovom improviziranom klinčanicom uguranom između dva rimska betonska bloka, pred još toplim pepelom njegove vatre. Osjećale smo se prisno sa skromnim, običnim stvarima gotovo isto onako kao što se osjećamo u Louvreu nakon zatvaranja, kad među kipovima iskrsavaju platneni ležajevi čuvara.

Godine 1958. ništa ne treba mijenjati u prethodnim recima pastirova je klinčanica, iako ne i njegov ležaj, svejednako na istom mjestu. G... i ja smo se opet odmarale na travi u dolini Tempe, među ljubicama, u ovo sveto doba godine kad sve počinje iznova, usprkos prijetnjama koje čovjek danas posvuda sije ugrožavajući svijet i sama sebe. AH Vila je pretrpjela pogubne promjene. Dakako da to nije posvemašnja promjena ne mijenja se tako brzo cjelina koju su stoljeća polako razarala i oblikovala. Ali zbog pogreške rijetke u Italiji, opasna su se poljepšanja pridružila iskopavanjima i nužnim popravcima. Posjećeni su maslinici da bi ustupili mjesto napadnom parkiralištu i kiosku s napicima kakvi se podižu na izložbenim prostorima, čime je otmjena osamljenost drevne šumske sjenice pretvorena u

današnji gradski trg posjetioci mogu ugasiti žed na betonskoj fontani kroz nepotrebnu gipsanu masku koja oponaša starinu jedna druga maska, još nepotrebna, resi zid velikog bazena ukrašenog danas flotilom pataka. Gipsane kopije prilično banalnih kipova iz grčkog rimskih perivoja napabiranih ovdje pri nedavnim iskopavanjima, ne zaslužuju ni ovakvo počasno mjesto ni ovakvo poniženje te replike od ružnog, nabuhlog i mekog materijala, postavljene prilično proizvoljno na postolja, pridaju nekoj melankoličnoj Kanopi izgled dijela studija za filmsku rekonstrukciju života rimskih careva. Ništa nije tako krhko kao ravnoteža lijepih mjesta. Tekst ostaje netaknut, bez obzira na naša proizvoljna tumačenja, i nadživljava naše komentare, ali i najmanja nesmotrena restauracija kamene građevine, i najmanja asfaltirana cesta usred polja gdje je stoljećima na miru rasla trava, čini nešto nepopravljivo za vječna vremena. Gubi se ljepota, a isto tako i autentičnost.

Ima mjesta koja je čovjek odabrao da na njima živi, nevidljivih prebivališta izgrađenih izvan vremena. Prebivala sam u Tiburu, možda ću i umrijeti u njemu, kao Hadrijan na Ahilovu otoku.

Ne. Još sam jednom posjetila Vilu i njezine vrtne paviljone podignute za privatni život i odmor, i njezine raskošne ruševine bez sjaja, koje ne mogu biti manje carske, gdje je bogati amater nastojao spojiti umjetničke užitke s dražima ladanjskog života u Panteonu sam potražila točno mjesto na koje je pala sunčana zraka jednog jutra 21. travnja ponovo sam hodnicima Mauzoleja prošla onaj pogrebni put kojim su tako često išli Habrija, Celer i Diotim, prijatelji iz posljednjih dana. Ali prestala sam osjećati neposrednu prisutnost tih bića, živu zbilju tih događaja oni ostaju u mojoj blizini, ali su prošli, isto tako kao i uspomene iz mog života. Naši odnosi s drugima imaju svoj vijek trajanja prestaju kad se postigne zadovoljenje, kad se nauči lekcija, kad se dovrši djelo. Rekla sam ono što sam imala reći, naučila sam ono što

329sam mogla naučiti. Okrenimo se sad na neko vrijeme drugim poslovima.
BIBLIOGRAFSKA NAPOMENA

Rekonstrukcija kao što je ova koju ste pročitali, što će reći pisana u prvom licu i stavljena u usta čovjeku koga treba opisati, graniči ponegdje s romanom a ponegdje s poezijom, pa joj možda i nije potrebna

nikakva dokumentacija. Ipak, vjernost činjenicama znatno pridonosi njezinoj ljudskoj vrijednosti. Čitatelj će ovdje naći popis glavnih tekstova na temelju kojih je ova knjiga napisana. Uostalom, dokumentirajući tako književno djelo, postupam samo po uzoru na Racinea koji je, u predgovorima svojim tragedijama, pomno navodio sve svoje izvore. Ali ponajprije, da odgovorim na najpređa pitanja, ponovo ću, po uzoru na Racinea, navesti neke pojedinosti, prilično malobrojne, koje sam pridodala povijesti ili sam ih oprezno preinačila.

Marul je povijesna ličnost, ali sam njegovu glavnu osobinu, vidovnjaštvo, posudila od Hadrijanova ujaka, a ne od djeda izmislila sam i okolnosti njegove smrti. Iz jednog natpisa na spomeniku saznajemo da je sofist Isej bio jedan od Hadrijanovih učitelja, ali nije pouzdano utvrđeno, kao što se u knjizi navodi, da je učenik putovao radi toga u Atenu. Gal je postojao, ali pojedinosti o njegovu skončanju unijela sam samo da istaknem jednu od najčešće spominjanih Hadrijanovih značajki osvetoljubivost. Epizoda o posvećenju u Mitrin kult izmišljena je taj je kult u to doba bio veće raširen u vojsci moguće je, ali nema nikakvih dokaza, da je mladom časniku Ha331

Jf r

Hadrijanu palo na pamet da bude posvećen u taj kult. To isto, naravno, vrijedi i za Antinojevo prinošenje žrtve bika u Palmiri čakako da su Melet Agripa, Kastor i u prethodnoj epizodi, Turbo doista postojali ali njihovo sudjelovanje u obredima posvećenja potpuno je izmišljeno. U te dvije scene slijedila sam tradiciju koja kaže da je kupka u krvi prinesene žrtve dio Mitrina obreda, kao i obreda sirijske boginje neki je učenjaci pripisuju samo ovoj potonjoj. Ove pozajmice jednog rituala drugom psihološki su bile moguće u doba kad su se spasonosne religije kontaminirale u atmosferi radoznalosti, skepticizma i mutnog vjerskog zanosa kakva je vladala u 2. stoljeću. Povijest ne potvrđuje Hadrijanov susret s gimnozofom, a poslužila sam se za tu svrhu tekstovima iz 1. i 2. stoljeća u kojima se opisuju takve epizode. Sve su pojedinosti o Atijanu točne, osim jedne ili dvije aluzije na njegov privatni život o kojem ništa ne znamo. Cijelo poglavlje o ljubavnicima napisala sam na temelju dva Sparcijanova stiha XI, 7 u kojima je o tome riječ pri tome sam, izmišljajući ondje gdje je trebalo, nastojala ostati u granicama vjerojatnosti.

Pompej Prokul bio je guverner Bitinije, ali nije pouzdano da je to bio 123. i 124. godine kad je car onuda proputovao. Straton iz Sarda, erotski pjesnik čije nam je djelo poznato po zbirci Palatinska antologija, živio je vjerojatno u Hadrijanovo doba nema nikakvih dokaza ni protudokaza da se car upoznao s njim na jednom od svojih putovanja po Maloj Aziji. Lucijev posjet Aleksandriji 130. godine izveden je kao što je to već učinio i Gregorovius iz često osporavanog teksta Hadrijanovo pismo Servijanu, iako pasus koji se odnosi na Lucija nipošto ne potvrđuje takvo tumačenje. Stoga su podaci o njegovu boravku u Egiptu više nego nepouzdana naprotiv, pojedinosti o Luciju u to doba preuzeti su gotovo svi iz Sparcijanova Života Elija Cezara. Priču o Antinojevoj žrtvi dugujemo tradiciji Dion, LXIX, 11 Sparcijan, XIV, 7 pojedinosti o gatanju nadahnute su egipatskim magijskim uputama na papirusu, ali su događaji one večeri u Kanopu izmišljeni. Epizoda o mališanu koji je pao s balkona na jednoj svečanosti, koja se u knjizi zbiva za Hadrijanova boravka u Pilama, preuzeta je iz izvješća Oxyrhynchus Papyri i zbila se zapravo gotovo četrdeset godina nakon Hadrijanova putovanja po

Egiptu. Povezivanje smaknuća Apolodora sa Servijanovom urotom puka je pretpostavka, koja se međutim može braniti. Marko Aurelije spominje na više mjesta Habriju, Celera i Diotima, ali samo po imenu i po njihovoj dubokoj privrženosti uspomeni na Hadrijana. Poslužila sam se njima da bih dočarala dvor u Tiburu u posljednjim godinama Hadrijanove vladavine Habrija predstavlja krug filozofa platonovske ili stoičke škole oko cara Celer koga ne treba miješati sa Celerom kojeg spominju Filostrat i Aristid i koji je bio tajnik ab epistulis Graecis predstavlja vojni element, a Diotim skupinu carskih miljenika. Ta su mi, dakle, tri povijesna imena poslužila kao polazište da donekle izmislim tri osobe. Naprotiv, liječnik Jola stvarna je osoba, ali nam povijest nije zabilježila njegovo ime, niti nam kazuje da je bio porijeklom iz Aleksandrije. Oslobođenik Onezim je postojao, ali ne znamo je li Hadrijanu služio kao svodnik Servijan je imao tajnika po imenu Krescent, ali nam povijest ne govori da je izdao svoga gospodara. Trgovac Opramoja je postojao, ali nema dokaza da je pratio Hadrijana na putovanju Eufrotom. Arijanova je žena povijesna ličnost, ali ne znamo je li bila profinjena i ponosita, kao što u knjizi kaže Hadrijan. Samo je nekolicina epizodnih likova, rob Euforion, glumci Olimp i Batil, liječnik Leotikid, mladi britanski tribun i vođa Asar, potpuno izmišljena. One dvije vračare, s britanskog otoka i iz Kanope, izmišljene su osobe, ali zastupaju svijet gatanja i ljudi koji se bave okultnim znanostima kojima se Hadrijan rado okruživao. Ime Areteja potječe iz jedne Hadrijanove autentične pjesme Ins. Gr XIV, 1089, ali sam ga ja proizvoljno prisila ključarici Vile ime glasnika Menekrata uzela sam iz Pisma kralja Fermesa caru Hadrijanu Bibliothèque de l'École de Chartes, sv. 74, 1913, teksta koji je zapravo legenda, ali je možda preuzeo tu pojedinost iz drugih, danas izgubljenih dokumenata. Imena Benedikta i Teodote, blijedih zaljubljenih utvara koje se provlače kroz Misli Marka Aurelija, preinačena su iz stilističkih razloga u

333r

Veroniku i Teodora. Najposlije, grčka i latinska imena uklesana u bazu Memnonova kolosa u Tebi većinom su preuzeta iz Letronneova djela Zbirka grčkih i latinskih natpisa u Egiptu, 1848 izmišljeno je ime Eumen koji je tobože bio na tom mjestu šest stoljeća prije Hadrijana kako bi se moglo izračunati za nas, pa i za samog Hadrijana, koliko je vremena proteklo od prvih grčkih posjetilaca Egipta, suvremenika Herodotovih, do ovih rimskih izletnika jednog jutra u 2. stoljeću.

Kratka naznaka Antinojeve obiteljske sredine nije povijesno utemeljena, ali vodi računa o društvenim prilikama koje su u to doba vladale u Bitiniji. U stanovitim prijepornim momentima zašto je otpušten Svetonije, je li Antinoj bio slobodnjačkog ili ropskog porijekla, koliko je Hadrijan aktivno sudjelovao u Palestinskom ratu, kad je točno održana apoteoza Sabine i pogreb Elija Cezara u Anđeoskoj tvrđavi valjalo je birati između različitih pretpostavki povjesničara, pa sam nastojala izabrati uvijek vjerodostojnije rješenje. U drugim slučajevima Trajanovoj adopciji Hadrijana ili Antinojevoj smrti trudila sam se da nad kazivanjem ostavim da lebdi neka neizvjesnost, koja je, prije nego što je postala neizvjesnost povijesti, jamačno bila neizvjesnost samog života.

Dva osnovna vrela za proučavanje Hadrijanova života i ličnosti bili su mi grčki povjesničar Dion Kasije, koji je stranice svoje Rimske povijesti posvećene Hadrijanu napisao četrdesetak godina nakon careve smrti, i latinski kroničar Sparcijan, jedan od autora zbirke Historia Augusta, koji je nakon nešto više od jednog stoljeća napisao svoje djelo Vita

Hadriani, jedan od najboljih tekstova iz te zbirke, a isto tako Vita Aelii Caesaris, nešto manje djelo u kojem lik Hadrijanova adoptiranog sina djeluje neobično vjerodostojno, doduše i pomalo površno, ali samo zato što je i sama osoba bila takva. Ta se dva autora oslanjaju na izgubljene dokumente, između ostalih i na Memoare koje je Hadrijan objavio pod imenom svog oslobođenika Flegonta, i na zbirku carevih pisama koja je Flegont sakupio. Ni Dion ni Sparcijan nisu veliki povjesničari ni veliki životopisci, ali su im upravo zbog pomanjkanja talenta, a donekle i sustavnosti, bili neobično

bliski događaji koje opisuju, tako da su moderna istraživanja ponajčešće uvjerljivo potvrdila njihova kazivanja. I ova knjiga koju ste netom pročitali zasniva se dobrim dijelom na toj gomili sitnih podataka. Spomenimo još, ne pokušavajući, uostalom, da nam lista bude kompletna, nekoliko detalja napabiranih iz drugih životopisa zbirke Historia Augusta, primjerice životopisa Antonina i Marka Aurelija iz pera Julija Kapitolina i nekoliko rečenica preuzetih od Aurelija Viktora i od nepoznatog autora Epitoma, koji Hadrijanov život veće tretiraju kao legendu, ali se inače odlikuju izvanrednim stilom. Iz Suidinih historiografskih bilježaka u njegovu Rječniku uzela sam dva slabije poznata podatka Utjehu koju je Hadrijanu uputio Numenije, i pogrebnu glazbu koju je Mesomed skladao u povodu Antinojeve smrti.

I sam je Hadrijan ostavio nekoliko autentičnih djela kojima sam se poslužila administrativnu korespondenciju, fragmente govora i službenih izvještaja, primjerice glasovitu besjedu održanu postrojbama u Lambezi, što je sve ponajčešće sačuvano u natpisima na spomenicima, zatim sudskim odlukama koje su nam prenijeli pravници, pjesmama koje spominju pisci iz tog doba, kao što je znamenita Animula vagula blandula, ili pjesmama pronađenim na spomenicima u obliku zavjetnih posveta, kao što je pjesma Erosu i Afroditi Uranskoj uklesana u unutarnji zid hrama u Tespisu Kaibel, Epigr. Gr. 811. Prijepona je autentičnost Hadrijanovih triju pisama o njegovu privatnom životu Pismo Matidiji, Pismo Servijanu i Pismo cara na samrti upućeno Antoninu, što se mogu redom naći u zbirci pisama koju je sakupio gramatičar Dositej, te Vopiskovu djelu Vita Saturnini i u knjizi Grenfella i Hunta Fayum Towns and their Papyri, 1900. Ipak, sva ta tri pisma u znatnoj mjeri sadrže značajke čovjeka kojem se pripisuju, pa sam neke podatke iz njih upotrijebila u ovoj knjizi.

Gotovo svi pisci 2. i 3. stoljeća spominju na bezbroj mjesta Hadrijana i njegovu okolinu upotpunjavajući kazivanja Ijetopisaca i često popunjavajući praznine u njihovim iskazima. Da navedem samo nekoliko primjera, epizoda lova u Libiji proistekla je sva iz jednog odlomka

Hl r
Pankratove okljaštrene pjesme Hadrijanovi i Antinojevi lovovi pronađene u Egiptu i objelodanjene 1911. godine u zbirci Oxyrhynchus Papyri III, br. 1085. Atenej, Aulo Gelijski i Filostrat naveli su mnoge pojedinosti o sofistima i pjesnicima sa carskog dvora. Plinije mlađi i Marcijal dodali su gdje koju crtu ponešto izbljedjelim portretima Vokonija i Licinija Sure. Opis Hadrijanove boli zbog Antinojeve smrti inspirirao je povjesničare toga doba, ali i stanovite pasuse crkvenih otaca, koji ga, naravno, osuđuju, ali su gdje kad u tom pogledu humaniji i, što je još važnije, različitiji među sobom nego što bi se moglo očekivati. Dijelovi Arijanova pisma caru Hadrijanu o kružnoj plovidbi po Crnom moru, u kojima također ima osvrt na tu temu, uneseni su u ovu knjigu jer se autorica slaže s onim stručnjacima koji vjeruju da je taj tekst u biti autentičan. Pohvala Rimu sofista Elija Aristida, djelo tipično za Hadrijanovo doba,

poslužilo mi je da u nekoliko redaka naznačim Hadrijanovu sliku idealne države. Nekoliko povijesnih detalja iz Talmuda, gdje su oni ugrađeni u golemu masu legendarne građe, dopunili su Eusebijevo kazivanje u Crkvenoj povijesti o Palestinskom ratu. Spomen Favorinova progonstva potječe iz fragmenta njegova vlastitog rukopisa iz Vatikanske biblioteke objavljenog 1931. godine M. Norsa i G. Vitelli, *papiro vaticano greco*, II, iz *Studi e Testi*, LIII ona užasna epizoda o oslijepljenom tajniku preuzeta je iz rasprave Galena, liječnika Marka Aurelija slika Hadrijana na samrti inspirirana je Frontonovim tragičnim portretom ostarjelog cara. Pojedinih nekih događaja koje nisu zabilježili antički povjesničari preuzela sam s likovnih spomenika i natpisa na njima. Neki kratki prikazi zvjerstava iz ratova s Dacanima i Sarmatima, spaljivanje živih zarobljenika i samoubojstva savjetnika kralja Decebala trovanjem na sam dan predaje, potječu s bareljefa na Trajanovu stupu W. Froehner, *La Colonne Trajan*, 1865 I. A. Richmond, *Trajan's Army on Trajan's Column*, u *Papers of the British School at Rome*, XIII, 1935 dobar dio slika s puta prenijela sam s novčića iz tog doba. Pjesme Julije Balbule uklesane u noge Memnonova kolosa poslužile su mi kao polazište u kazivanju o posjetu Tebi R. Cagnat, *Inscrip. Gr. ad res romanas pertinentes*, 11867 datum Antinojeva rođenja preuzela sam s natpisa Zadruga obrtnika i robova u Lanuviju, koja je 133. godine izabrala Antinoja za svog zaštitnika Corp. Inscr. Lat. XIV, 2122. Taj datum osporava Mommsen, ali su ga poslije prihvatili i neki manje kritički raspoloženi znanstvenici onih nekoliko rečenica navedenih kao natpis s miljenikove grobnice preuzela sam iz velikog hijeroglifskog teksta s obeliska u Pinciju, u Rimu, koji opisuje Antinojev pogreb i ceremonije njegova kulta A. Erman, *Obeliskens Romischer Zeit*, u *Mitt. d. deutsch. arch. Inst Rom. Abt*, XI, 1896 O. Marucchi, *Gli obelischi egiziani di Roma*, 1898. O božanskim počastima iskazanim Antinoju i o njegovim fizičkim i psihičkim karakteristikama mnogo više svjedoče natpisi, spomenici i kovanice nego pisana povijest. Zasad ne postoji nijedna dobra moderna biografija Hadrijana na koju bih mogla uputiti čitatelja jedino takvo djelo vrijedno spomena, ujedno i najstarije, jest ono koje je napisao Gregorovius, izdano 1851. revidirano izdanje 1884, kojem ne nedostaje ni životnosti ni kolorita, ali je nepotpuno u pogledu Hadrijana kao administratora i vladara, a dobrim je dijelom i zastarjelo. Isto su tako zastarjele i briljantne skice jednog Gibbona ili jednog Renana. Djelo B. W. Hendersona *The Life and Principate of the Emperor Hadrian*, objelodanjeno 1923. godine, površno unatoč svojoj opsežnosti, daje tek nepotpunu sliku Hadrijanovih misli i problema njegova doba, a nedostatno se koristi i izvorima. Međutim, premda definitivnu biografiju Hadrijana tek treba napisati, inteligentnih sažetaka i solidnih studija detalja ima napretek suvremena je znanost u mnogo čemu osvijetlila Hadrijanovu vladavinu i upravu. Navest ću samo nekoliko novijih djela, ili bar donekle novijih, do kojih je razmjerno lako doći, kao što su na francuskom jeziku poglavlja o Hadrijanu u knjizi Leona Homa *Le Haut Empire Romain*, 1933, i djelo E. Albertinija *L'Empire Romain*, 1936 analiza Trajanovih ratova s Partima i Hadrijanove miroljubive politike u prvom svesku *Histoire de l'Asie* Renea Grousseta, 1921 studija o Hadrijanovu književnom opusu u m, djelu Henrija Bardona *Les Empereurs et les Lettres latines*, 1944 radovi Paula Graindora *Athenes sous Hadrien*, Kairo, 1934 Louisa Perreta *La Titulature imperiale d'Hadrien*, 1929, i Bernarda d'Orgevala *L'Empereur Hadrien, son oeuvre legislative et administrative*, 1950. Ovo je

posljednje djelo gdjekad zbrkano u pojedinostima. Ipak, najdublje studije o Hadrijanovoj osobi i vladavini pripadaju i dalje njemačkoj školi J. Diirrr, *Die Reisen des Kaisers Hadrian*, Beè, 1881 J. Plew, *Quellenuntersuchungen zur Geschichte des Kaisers Hadrian*, Strasbourg, 1890 E. Kornemann, *Kaiser Hadrian und der letzte grosse Historiker von Rom*, Leipzig, 1905 i nadasve kratka i divna studija Wilhelma Webera *Untersuchungen zur Geschichte des Kaisers Hadrian*, Leipzig, 1907, i njegov sadržajni esej, koji je i nešto lakše pribaviti, objavljen 1936. godine u zbirci *Cambridge Ancient History*, sv. XI, *The Imperial Peace*, str. 294324. Na engleskom jeziku, u opusu Arnolda Tovnbeeja ima ovdjeondje osvrta na Hadrijanovu vladavinu, koje su u Hadrijanovlm memoarima poslužile kao klice nekih pasusa u kojima sam car izlaže svoje političke poglede napose treba obratiti pozornost na njegov tekst *Roman Emplre and Modem Europe* objelodanjen u *Dubim Revlew* 1945. godine. Vidi također važno poglavlje o Hadrijanovim društvenim i financijskim reformama u knjizi M. Rostovtzeffa *Social and Economic Historj oj the Roman Empire*, 1926 a glede nekih pojedinosti i studije R. H. Laceva *The Equestrian Officials of Trajan and Hadrian Their Career, with Some Notes on Hadrians Reforms*, 1917 pa Paula Alexandra, *Letters and Speeches of the Emperor Hadrian*, 1938 zatim W. D. Graya, *A Study of the Life of Hadrian Prior to his Accession*, Northampton, Mass 1919 potom F. Pringsheima, *The Legal Policy and Reforms o Hadrian*, u *Journal of Roman Studles*, XXIV, 1934. O Hadrijanovu boravku na Britanskom otoèju i podizanju zida na granici sa Škotskom treba proèitati klasièno djelo J. C. Brucea, *The Handbook to the Roman Wall*, revidirano izdanje R. G. Collingwooda iz 1933. godine, i djelo tog istog Collingwooda u suradnji s J. N. L. Myresom *Roman Britain and the English Settlements*, drugo izdanje, 1937. O numizmatici Hadrijanove vladavine izuzev novèia s Antinojevim likom o kojima æ još biti rijeèi vidi relativno novija djela H. Mattinglva i E. A. Svdenhama *The Roman Imperial Coinage*, II, 1926, i P. L. Stracka *Untersuchungen zur Romischen Reichspragung des zweiten Jahrhunderts*, II, 1933. O liènosti Trajana i njegovim ratovima vidi R. Paribeni, *Optimus Princeps*, 1927 R. P. Longden, *Nerva and Trajan i The Wars of Trajan*, u *Cambridge Ancient Historj*, XI, 1936 M. Durry, *Le Regne de Trajan dapres les Monnaies*, *Revue Hist* LVII, 1932, i W. Weber, *Trajan und Hadrian*, u *Meister der Politik*, I2, Stuttgart, 1923. O Eliju Cezaru A. S. L. Farquharson, *On the Names of Aelius Caesar*, *Classical Quarierly*, II, 1908, i J. Carcopino, *LHereditè dynastique chez les Antonins*, 1950, èije su hipoteze odbaèene u korist doslovnijeg tumaèenja tekstova. O sluèaju èetvorice konzulara vidi A. von Premerstein, *Daš Attentat der Konsulare auf Hadrian im Jahre 118*, u *Klio*, 1908 J. Caropino, *Lusius Quietus, lhomme de Qwmyn*, u *Istros*, 1934. O Hadrijanovoj grèkoj okolini A. von Premerstein, *C. Julius Quadratus Bassus*, u *Sitz. Bayr. Akadem. d. Wiss* 1934 P. Graindor, *Un Milliardaire Antique, Herode Atticus est sa famille*, *Kairo*, 1930 A. Boulanger, *Aelius Aristide et la Spohistique dans la Province dAsie au Ile siecle de notre ere*, meðu publikacijama *Bibliothèque des Ecoles Franaises dAthenes et de Rome*, 1923 K. Horna, *Die Hymnen des Mesomedes*, Leipzig, 1928 G. Martelloti, *Mesomede*, izdanje *Scuola di Filologia Classica*, Rim, 1929 H. C. Puech, *Numenius dApamee*, u *Melanges Bides*, Bruxelles, 1934. O ratu sa Židovima W. D. Gray, *The Founding of Aelia Capitolina and the Chronology of the Jewish War under Hadrian*, *American Journal of Semitic Language and Literature*, 1923 A. L. Sachar, *A History of the Jews*, 1950 i S. Liberman, *Greek in Jewish*

Palestine, 1942. Arheološka otkrića u Izraelu u posljednjih nekoliko godina obogatila su u ponećemu naše znanje o pobuni Bar Košbe i ratu u Palestini, ali većina tih otkrića, do kojih je došlo poslije 1951. godine, nije se mogla koristiti u ovoj knjizi.

Ikonografija Antinoja, a usput i njegova životna povijest, još uvijek zanimaju arheologe i estetičare, napose
339r

u germanskim zemljama, otkako je 1764. godine Winckelmann dodijelio važno mjesto Antinojevim portretima, ili bar glavnim njegovim portretima poznatim u to doba, u svojoj Povijesti umjetnosti staroga vijeka. Većina tih radova s kraja 18, te iz 19. stoljeća, nisu nam danas više zanimljiva osim kao kurioziteti. Ipak je djelo L. Dietrichsona *Antinois, Christiania, 1884*, nadahnuto prilićno zbrkanim idealizmom, vrijedno pažnje zbog autorova truda da sakupi gotovo sve antićke spomene Hadrijanova ljubimca mećutim, u ikonografskom su smislu nazori i metode u toj knjizi zastarjeli. Knjižica F. Labana *Der Gemutsausdruck des Antinois, Berlin, 1891*, iznosi redom estetićke teorije koje su u to doba u Njemaćkoj bile u modi, ali nićim ne obogaćuje samu ikonografiju mladog Bitinijca. Opsećni esej J. A. Svmondsa o Antinoju u njegovoj zbirci *Sketches in Italy and Greece, London, 1900*, vrlo je zanimljiv iako je po tonu i podacima ponegdje zastario, kao i jedna napomena istog autora na istu temu u njegovu izvanrednom i iznimnom eseju o spolnoj inverziji u antici, *A Problem in Greek Ethics* deset primjeraka izvan prodaje, 1883, pretiskano u 100 primjeraka 1901. Djelo E. Holma *Daš Bildnis des Antinotis, Leipzig, 1933*, djeluje pomalo akademski i ne donosi nove poglede ni nove obavijesti. Kad je rijeć o likovnim prikazima Antinoja, izuzev numizmatićkih, najbolja je relativno novija studija Pierra Marconija *Antinoos. Saggio sull Ane dell Eta Adrianea* objavljena u 39. svesku *Monumenti Antichi, R. Accademia dei Lincei, Rim, 1923*, do koje je, uostalom, prilićno teško doći jer se mnogi svesci ove biblioteke mogu naći samo u nekim velikim knjižnicama. Marconijev esej, prilićno prosjećan

Ovo isto, naravno, vrijedi i za mnoge druge ovdje spomenute radove. Gdjekoja rijetka knjiga, koja ie rasprodana i koja se može naći samo na policama odrećenih knjižnica, ili tekst koji je objelodanjen u kojem starijem broju znanstvenog ćasopisa, potpuno su nedostupni golemoj većini ćitatelja. U 99 posto slućajeva ćitalac, koji se želi obavijestiti, a nema vremena niti poznaje metodeiskusnih profesionalaca, htione htio, bit æ prisiljen ćitati vulgarizirana djela na koja gotovo slućajno naiće, ali se ni najbolja meću ovima ne pretiskuju pa se ni do njih nne može doći. Ono što nazivamo našom kulturom ćešće je nego što mislimo kultura zatvorenih ustanova.

sa stajališta estetskog diskursa, znaći ipak velik napredak u ikonografiji, usprkos nepotpunosti, a svojom preciznošću prekraćuje maglovita sanjarenja što su ih ispredali oko Antinoja ćak i ponajbolji romantićarski kritićari. Vidi isto tako kratke studije o ikonografiji u općim djelima o grćkoj ili grćkorimskoj umjetnosti kao što su, recimo, *PropylaenKunstgeschichte G. Rodenwaldta, III, 2, 1930* E. Strong, *Art in Ancient Rome*, drugo izdanje, London, 1929 Robert West, *Romische PortratPlastik, II, Mtinchen, 1941* I C. Seltman, *Approach to Greek Art*, London, 1948. Zapisi R. Lancianija i C. L. Viscontija u *Bollettino Comunale di Roma, 1886*, esej G. Rizza, *Antinoosilvano, u Ausonia, 1908*. i S. Reinacha *Les Tetes des medaillons de lArc de Constantin*, u *Rev. Arch kolo IV, XV, 1910*, P. Gaucklera, *Le Sanctuaire syrien du Janicule, 1912*,

H. Bullea, *Ein Jagddenkmal des Kaisers Hadrian*, u *Jahr. d. arch. Inst* XXXIV, 1919, i R. Bartoccinija, *Le Terme di Lepcis*, u *Africa Italiana*, 1929, kao i mnogi drugi odnose se na portrete Antinoja identificirane i otkrivene potkraj 19. i u 20. stoljeću, te na okolnosti pod kojima su pronađeni.

Što se tiče novčića s Antinojevim likom, po mišljenju numizmatičara koji se danas bave tom temom, i dalje je najbolje djelo *Numismatique d'Antinoos*, u *Journ. Inst. d'Archeologie Numismatique*, XVI, str. 3770, 1914, iz pera G. Bluma, mladog znanstvenika poginulog u Prvom svjetskom ratu, koji je ostavio za sobom i nekoliko drugih ikonografskih studija o Hadrijanovu ljubimcu. O novčićima s Antinojevim likom kovanim u Maloj Aziji vidi navlastito kod E. Babelona i T. Reinacha, *Recueil General des Monnaies Grecques d'Asie Mineure*, IIV, 1904/1912, i I, drugo izdanje, 1925 za takve kovanice kovane u Aleksandriji, vidi J. Vogt, *Die Alexandrinischen Münzen*, 1924, a za neke slične kovanice kovane u Grčkoj, C. Seltman, *Greek Sculpture and Some Festival Coins*, u *Hesperia Journ. of Amer. School of Classical Studies at Athens*, XVII, 1948.

O mutnim okolnostima pod kojima je Antinoj umro vidi W. Weber, *Drei Untersuchungen zur aegyptischgriechischen Religion*, Heidelberg, 1911. Već spomenuta knji341

fga P. Graindora *Athenes sous Hadrien* sadrži str. 13 zanimljiv podatak o toj temi. Točno mjesto Antinojeva groba nije nikad utvrđeno, unatoč argumentima C. Htilsenaa, *Daš Grab des Antinoiis*, objavljeno u *Mitt. d. deutsch. arch. Inst Rom. Abt XI*, 1896, i u *Beri. Phil. Wochenschr* 15. ožujka 1919. i suprotnim gledištima H. Kahlera u njegovu djelu, niže navedenom, o Hadrijanovoj vili. Recimo još da izvrsna rasprava P. Festugierea *La Valeur religieuse des Papyrus Magiques* objavljena 1932. u knjizi *L'Idéal religieusc des Grecs et l'Evangile*, a napose njegova analiza žrtve Esiesove smrti potapanjem u vodu i uzdizanja žrtve na taj način do stupnja božanstva, iako se ne odnosi na priču o Hadrijanovu miljeniku, osvjetljuje običaje koje smo dosad poznavali samo iz mrtve književne tradicije, i omogućuje nam da tu legendu o dragovoljnom žrtvovanju izvučemo iz ropotarnice tragičnoepskih rekvizita i smjestimo je u vrlo precizan okvir stanovite okultne tradicije.

Gotovo sva opća djela o grèkorimskoj umjetnosti daju značajno mjesto hadrijanskoj umjetnosti. Neke sam od njih spomenula u pasusu o portretima Antinoja, a za gotovo kompletnu ikonografiju Hadrijana, Trajana, njihovih ženskinja i Elija Cezara vidi već spomenuto djelo Roberta Westa *Romische PortraitPlastik*, a od mnogobrojnih ostalih knjiga P. Graindora, *Bustes et StatuesPortraits de l'Egypte Romaine*. Kairo, bez naznake godine, F. Poulsenaa *Greek and Roman Portrait in English Countrj Houses*, 1923, u kojima ima nekoliko manje poznatih i rijetko reproduciranih portreta Hadrijana i ljudi iz njegove okoline. O dekorativnoj umjetnosti u Hadrijanovo doba općenito, a napose o vezi motiva kojima su se služili klesari i graveri s političkim i kulturnim uputama vladara, vidi vrlo lijepo djelo Jocelvn Tovnbee *The Hadrianic School, A Chapter in the History of Greek Art*, Cambridge, 1934, koje zavređuje posebnu pozornost. Umjetnička djela rađena po Hadrijanovoj narudžbi, ili ona koja su bila u njegovim zbirkama, spominjala sam u ovoj knjizi samo ukoliko upotpunjuju Hadrijanovu fizionomiju kao ljubitelja starina i umjetnosti ili ljubavnika

koji skrbi da uvijekovječii voljeno lice. Carev opis Antinojevih likova, pa i slika živog miljenika prikazana više puta u ovom djelu, inspirirani su, naravno, portretima mladog Bitinijca pronađenim mahom u Hadrijanovoj

vili, koji i dandanas postoje, a poznajemo ih po imenima velikih talijanskih sakupljača 17. i 18. stoljeća. Dakako da im ih nije ostavio sam Hadrijan. Malu glavu koja se sad nalazi u Nacionalnom muzeju u Rimu atribuirao je Pirro Marconi kiparu Aristeju u već spomenutom eseju. Antinoja Farnese u Napuljskom muzeju pripisala je autorica ove knjige jednom drugom kiparu iz Hadrijanova doba, Papiju. Pretpostavka da je jedan Antinojev lik, koji se danas ne može pouzdano identificirati, nekad resio hadrijanske bareljefe u Dionizovu kazalištu u Ateni preuzeta je iz već spomenutog djela P. Graindora. Na temelju jednog detalja, autorica je prihvatila mišljenje da su tričetiri lijepa grèkorimska ili helenistička kipa, pronađena u Hadrijanovu zavičaju Italiki, od kojih bar jedan, èini se, potjeèe iz aleksandrijske škole, zapravo grèke statue s kraja 1. ili poèetka 2. stoljeća i da ih je car darovao svom rodnom gradu.

Ove iste opæ napomene vrijede i za spominjanje spomenika koje je podigao Hadrijan, èiji bi detaljni opisi pretvorili ovu knjigu tako reæi u struèni priručnik, posebice opis Hadrijanove vile, a car kao èovjek od ukusa ne bi tjerao èitatelja da temeljito upoznaje njegov posjed. Naše spoznaje o Hadrijanovim velikim graðevinama, u Rimu i u raznim dijelovima carstva, potjeèu od njegova biografa Sparcijana i Pausanijina djela Vodiè po Grèkoj, što se tièe graðevina podignutih u Grèkoj, ili od kasnijih kronièara kao što je Malala, koji se najviše zadržavao na graðevinama što ih je Hadrijan podigao ili obnovio u Maloj Aziji. Od Prokopa znamo da je vrh Hadrijanova mauzoleja bio urešen mnogobrojnim kipovima, koji su Rimljanima poslužili kao projektili za vrijeme Alarikove opsade Rima. Jedan njemaèki putnik iz 8. stoljeća dao nam je u svom djelu *Anonyme de Einsiedeln* sliku Mauzoleja na poèetku srednjega vijeka, koji je još u doba Marka Aurelija bio pretvoren u tvrðavu, ali još ne i u Anðeosku tvrðavu. Ove podatke i nazivlje nadopunili su poslije svojim nalazima arheolozi i epigrafisti. Spomenut æemo samo jedan od tih nalaza, i to ne tako davni, kojim je utvrðeno, po tvornikim oznakama na opekama kojima je zidan, da slava za izgradnju ili posvemašnju rekonstrukciju Panteona pripada Hadrijanu, iako se dugo vjerovalo da ga je on samo obnovio. Što se tièe hadrijanske arhitekture, upuæujem èitatelja na većinu već spomenutih opæih djela o grèkorimskoj umjetnosti, ali i na neke druge autore, primjerice C. Schultess, *Bauten des Kaisers Hadrianus*, Hamburg, 1898 G. Beltrani, *Panteone*, Rim, 1898 G. Rosi, *Bollettino della comm. arh. comm LIX*, str. 227, 1931 M. Borgatti, *Castel S. Angelo*, Rim, 1890 S. R. Pierce, *The Mausoleum of Hadrian and Pons Aelius*, objavljeno u *Journ. of Rom. Stud XV*, 1925. O Hadrijanovim graðevinama u Ateni vidi i već višeput spomenuto djelo P. Graindora *Athenes sous Hadrien*, 1934, i G. Fougeres, *Athenes*, 1914, koje, koliko god bilo staro, još uvijek sadrži sve ono što je bitno.

Napomenimo još za èitatelja koji se zanima za ono jedinstveno mjesto, Villa Adriana, da imena njenih razlièitih dijelova koja Hadrijan nabraja u ovoj knjizi i koja su još i dandanas u uporabi, potjeèu takoðer iz Sparcijanovih naznaka koje su istraživanja na samom mjestu prije potvrdila i dopunila nego osporila. Naše poznavanje razlièitih stanja te ruševine od Hadrijana do danas potjeèe iz cijelog niza pisanih ili graviranih dokumenata poèam od renesanse, od kojih su možda najdragocjeniji Izvješæe koje je arhitekt Ligorio podnio kardinalu dEste 1538. godine, pa Piranesijevi divni drvorezi iz 1781. godine i, po jednom detalju, crteži graðanina Poncea Arabesgues *antigues des bains de Livie et de la Villa Adriana*, Pariz, 1789, na kojima su još oèuvani ukrasi od štuka kojih danas više nema. I danas su još važni radovi Gastona

Boissiera iz njegove knjige *Promenades Archeologiques*, 1880, H. Winnefelda, *Die Villa des Hadrian bei Tivoli*, Berlin, 1895, i Pierrea Gusmana, *La Villa Imperiale de Tibur*, 1904. Od novijih djela spomenimo R. Paribenija, *La Villa dell Imperatore Adriano*, 1930, i vrijedan rad H. Kahlera *Hadrian und seine Villa bei Tivoli*, 1950. Neke je èitatelje Hadrijanovih memoara iznenadilo spominjanje mozaika na zidovima Vile ti su se mozaici nalazili u dvorani i nišama za nimfe, i èesto su se mogli vidjeti u kampanijskim vilama u 1. stoljeæu. Vjerojatno su ukrašavali i paviljone oko palaæe u Tiburu, a prema mnogim svjedoèanstvima, bilo ih je i na boènim osloncima svodova zahvaljujuæi Piranesiju, znamo da su mozaici na svodovima u Kanopi bili bijeli, a bilo je i slika u mozaiku koje su bile utisnute, po obièaju, u dvoranske zidove.

o svim ovim detaljima, osim veæ citiranog Gusmana, vidi i tekst P. Gaucklera u Daremberg i Saglio, *Dictionnaire des Antiquites Grecques et Romaines*, III, 2 Musivum opus.

One koji se zanimaju za osnutak Antinupola, podsjećamo da su ruševine grada koji je Hadrijan utemeljio u počast svom ljubimcu postojale još na početku 19. stoljeæa, kad je Jomard izradio crteže za grandiozni Opis Egipta, rad zapoèet po Napoleonovu nalogu, koji sadrži uzbuđljive slike tog porušenog grada kojeg danas više nema. Oko sredine 19. stoljeæa jedan je egipatski industrijalac ostatke ruševina pretvorio u vapno kojim se koristio pri gradnji tvornice šæera u blizini. Francuski arheolog Albert Gayet radio je revno na tom opustošenom terenu, ali, èini se, prilièno nesustavno. Ipak, podaci koje je iznio u svojim tekstovima između 1896. i 1914. godine

i dandanas su vrlo korisni. Papirusi s mjesta negdašnjeg Antinupola i Oxyrunchusa, objavljeni u razdoblju od 1901. do naših dana, ne sadrže nikakve nove pojedinosti

o arhitekturi tog hadrijanskog grada ni o kultu careva ljubimca, ali su nam donijeli potpuni pregled upravne i vjerske podjele grada, što je oèito djelo samog Hadrijana

što svjedoèi o snažnom utjecaju eleuzinskog rituala na autorov duh. Radi toga vidi veæ spomenuto djelo Wilhelma Webera, *Drei Untersuchungen zur aegyptischgriechischen Religion*, kao i E. Kuhn, *Antinoopolis, Ein Beitrag zur Geschichte des Hellenismus in romischen Aegypten*, Gottingen, 1913, i B. Kibler, *Antinoopolis, Leipzig*, 1914. Kratki tekst M. J. de Johnsona, *Antinoe and its Papyri*, objavljen u *Journ. of Egypt. Arch* I, 1914, daje dobar sažetak topografije Hadrijanova grada.

Podatak da je postojala cesta koju je Hadrijan izgradio između Antinupola i Crvenog mora zahvaljujemo antièkom natpisu pronađenom na tom terenu *Ins. Gr. ad Res. Rom. Pert* 1, 1142, ali èini se da do dana današnjeg nije utvrđena toèna trasa te ceste. Stoga je udaljenost koju Hadrijan navodi u ovoj knjizi tek približno toèna. Napokon, jedna reèenica iz opisa Antinupola, koja je ovdje pripisana samom caru, preuzeta je iz kazivanja gospodara Lucasa, francuskog putnika, koji je posjetio Antinupol na početku 18. stoljeæa.